

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

C O P E
Member since 2022
JM17074

nr 8 (36) 2023

ISSN 2543-9421

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2023

 C O P E
Member since 2022
JM17074

nr 8 (36) 2023
ISSN 2543-9421

Siedziba Redakcji
Instytut Geografii Miast, Turyzmu i Geoinformacji, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
tel. +48 42 635 63 05

REDAKTOR NACZELNA
Ewa Szafrąńska

ZASTĘPCA REDAKTOR NACZELNEJ
Joanna Kowalczyk-Anioł

SEKRETARZ
Angelika Jasion-Krzysztofik

RADA NAUKOWA

Waldemar Cudny	Uniwersytet Łódzki
Mariusz Czepczyński	Uniwersytet Gdański
Annegret Haase	Helmholtz Centre for Environmental Research, Niemcy
Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz	Uniwersytet Łódzki
Iwona Jażdżewska	Uniwersytet Łódzki
Tomasz Kaczmarek	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
Szymon Marcińczak	Uniwersytet Łódzki
René Matlovič	University of Presov, Słowacja
Joseph Salukvadze	Tbilisi State University, Gruzja
Dariusz Sokołowski	Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
Zdeněk Szczyrba	Palacký University of Olomouc, Czechy
Przemysław Śleszyński	Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Petra Špačková	Uniwersytet Karola w Pradze, Czechy
Tiit Tammaru	University of Tartu, Estonia
Grzegorz Węclawowicz	Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Anita Wolaniuk	Uniwersytet Łódzki
Andrzej Zborowski	Uniwersytet Jagielloński

Czasopismo jest objęte patronatem Komisji Geografii Osadnictwa i Ludności PTG

RECENZENCI

Waldemar Cudny, Tomasz Duda, Anna Grzegorzczak, Iwona Jażdżewska, Robert Krzysztofik, Włodzimierz Kurek, Katarzyna Leśniewska-Napierała, Mikołaj Madurowicz, Robert Pawlusiński, Agnieszka Rochmińska, Roman Szkup, Robert Szymtkie, Przemysław Śleszyński, Dorota Wantuch-Matla

REDAKTOR INICJUJĄCY
Katarzyna Smyczek

REDAKTOR-KOORDYNATOR PROCESU WYDAWNICZEGO
Katarzyna Szumska

REDAKCJA JĘZYKOWA
Richard Bolt (język angielski), Elżbieta Paradowska (język polski), Katarzyna Szumska (język polski)

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Katarzyna Szumska

KOREKTA
Jakub Foremniak, Katarzyna Szumska

MAPY I RYSUNKI
Anna Wosiak

KOREKTA TECHNICZNA
Elżbieta Rzymkowska

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska; Agencja Komunikacji Marketingowej efectoro.pl
Zdjęcie wykorzystane na okładce: <https://commons.wikimedia.org/Łódź> w 1853

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

ISSN 2543-9421
e-ISSN 2544-1221

SPIS TREŚCI

Artykuły

Tomasz Wites – Geograficzne wzorce wyjaśniania problemów społecznych. Założenia teoretyczno-metodologiczne	7
JOLANTA JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ – Łódź – miasto kurczące się. Przyczyny i skutki depopulacji, możliwości przeciwdziałań	17
TOMASZ MICHALSKI, IWONA KINIORSKA – Port jako czynnik rozwoju miasta nadmorskiego (na przykładzie Ustki)	27
JOANNA KRUPOWICZ – Dywergencja czy konwergencja starzenia się ludności dużych miast w Polsce?	35
ELŻBIETA ZUZAŃSKA-ŻYŚKO, MAŁGORZATA SZYMICZEK – Małe miasta na szlaku kulturowym w Andaluzji. Walory turystyczne i wybrane aspekty globalizacji	47
ROBERT FARACIK – Dzielnica śródmiejska Ołomuńca jako obszar recepcji turystycznej w ujęciu funkcjonalno-przestrzennym	61
JUSTYNA MOKRAS-GRABOWSKA – Miejskie przestrzenie nieoczywiste – ich atrakcyjność turystyczna i miejsce w dydaktyce akademickiej na przykładzie realizacji metody <i>project-based learning</i> (PBL) na kierunku turystyka i rekreacja w Uniwersytecie Łódzkim	71
JUSTYNA PRZEWORSKA, MARCIN TURZYŃSKI – Mieszkaniec, czyli kto? Próba oszacowania liczby ludności w województwie pomorskim w 2019 roku na podstawie danych <i>big data</i> użytkowników telefonii komórkowej	81
PIOTR RAŹNIAK – Znaczenie funkcji kontrolno-zarządczej miast w skali międzynarodowej	89
WOJCIECH PIETROWSKI – Środki europejskie w budżetach gmin miejskich województwa świętokrzyskiego	99

Tomasz Wites

 <https://orcid.org/0000-0003-3161-8551>

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Katedra Geografii Regionalnej i Politycznej

t.wites@uw.edu.pl

GEOGRAFICZNE WZORCE WYJAŚNIANIA PROBLEMÓW SPOŁECZNYCH ZAŁOŻENIA TEORETYCZNO-METODOLOGICZNE

Abstrakt: Celem opracowania jest przedstawienie i wyjaśnienie zakresu definicyjnego i tematycznego problemów społecznych oraz geograficznych wzorców wyjaśniania, a także wskazanie adekwatności koncepcji człowieka przynależnych do konkretnych wzorców wyjaśniania. Zakres tematyczny zagadnień rozpatrywanych przez geografów, a wchodzących w skład problemów społecznych, ulega modyfikacjom, natomiast grupy zainteresowania badawczego nie podlegają znaczącym zmianom. Wnioski z opracowania wskazują na to, że koncepcje człowieka, bez względu na czas ich formułowania, są przedmiotem analiz naukowych w poszczególnych wzorcach wyjaśniania. Z czasem określone wzorce wyróżnia współwystępowanie. Różnorodność uwzględnianych wzorców wyjaśniania w płaszczyźnie badania problemów społecznych nastęrcza wiele trudności związanych z mnogością i różnorodnością stosowanych definicji oraz przynależnych im atrybutów. Prace empiryczne nigdy nie mają wszystkich cech danego wzorca wyjaśniania. Ich ważnym elementem, istotnym w płaszczyźnie wypracowywanych rozwiązań, jest możliwość wykorzystania wzorców wyjaśniania w różnym czasie. Podstawy teoretyczne opracowania mogą zostać dopasowane do różnych szczegółowych przypadków realizowanych na drodze badań empirycznych, a także służyć polityce społecznej i gospodarczej, w tym rozwiązywaniu współczesnych wyzwań demograficznych.

Słowa kluczowe: geograficzny wzorec, problem społeczny, teoria, metodologia, wyjaśnianie

GEOGRAPHICAL PATTERNS IN EXPLAINING SOCIAL PROBLEMS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

Abstract: The aim of the research is to present and explain the definitional and thematic scope of social problems and geographical patterns and to indicate the adequacy of human concepts belonging to specific explanatory patterns. The thematic scope of issues considered by geographers and included in social problems is subject to modification, while research interest groups are subject to significant changes too. Human concepts, regardless of the time of formulation, are subject to academic analysis in particular geographical patterns. Over time, individual patterns are distinguished by their co-occurrence. The variety of explanatory patterns taken into account in the study of social problems poses many difficulties related to the multitude and variety of definitions used, as well as the attributes associated with them. Empirical work never has all the features of a given pattern. Theoretical foundations can be adapted to various specific cases carried out through empirical research, and can also serve social and economic policy, including resolving contemporary demographic challenges.

Keywords: geographical patterns, social problem, theory, methodology, explaining

1. WPROWADZENIE

Problematyka społeczna wzbudza refleksję nad kondycją człowieka. Rozwój zjawisk i procesów negatywnych społecznie nie pozostaje neutralny zarówno dla jednostki, jak i grupy (por. Kuzyszyn i in., 2022; Śleszyński, 2021; Wites, 2019). Geograf D. Gregory (1978) wskazuje na wolność czynów – cechę natury ludzkiej podkreślaną przez personalizm. *Homo sapiens*, będąc podmiotem

rozumnym, samoświadomym oraz zdolnym do samokontroli i samodzielnego podejmowania decyzji, odrzuca posłuszeństwo wewnętrzne oraz przymus zewnętrzny. Wolność tym samym staje się niezbywalną wartością każdej osoby. Zdaniem Y.N. Harariego (2014) jesteśmy świadkami kresu człowieka, który łamiąc prawa doboru naturalnego, podejmuje wiele działań

powodujących sytuacje problemowe. Często okazuje się, że jednak nie tylko przymus sprzyja rozwojowi negatywnych zjawisk społecznych. Ze względu na rozległy zakres znaczeniowy i tematyczny tych zjawisk są one przedmiotem zainteresowania różnych dyscyplin naukowych. Problemy egzystencjalne i ich pojmowanie zmieniają się w czasie i w przestrzeni, a współczesna rzeczywistość relatywizuje osiągnięcia teoretyczne i rozwiązania praktyczne.

Celem opracowania jest przedstawienie zakresu definicyjnego i tematycznego problemów społecznych oraz geograficznych wzorców wyjaśniania, a także wskazanie i wyjaśnienie adekwatności różnych koncepcji człowieka przypisanych do konkretnych wzorców wyjaśniania. Ze względu na to, że wzorce tłumaczenia skomplikowanej rzeczywistości społecznej są uogólnieniem sposobu rozwoju danej dyscypliny badawczej, zostaną przedstawione zmieniające się w czasie wzorce, które przyczyniają się do rozwiązywania problemów społecznych. Rozważania na temat wybranych koncepcji człowieka, funkcjonujących w wielodyscyplinarnym dyskursie naukowym, wskazują na fragmentaryczne ujęcie obrazu człowieka podlegającego problemom społecznym, a jego wizerunek oraz zajmowane miejsce w życiu społeczno-gospodarczym są stale modyfikowane. Skrajność i jednostronność podejścia zauważalna w różnych koncepcjach jest niejednoznacznie oceniana. Z jednej strony podkreśla się innowacyjność działań ludzkich zgodnych z postępem technologicznym, z drugiej zaś można zaobserwować upadek norm i wartości skutkujący postępującą dehumanizacją.

Wartością dodaną niniejszego artykułu teoretyczno-przeładowego jest wskazanie optymalnych wzorców wyjaśniania w badaniu problemów społecznych i wytłumaczenie najbardziej adekwatnych terminów odnoszących się do problematyki społecznej z perspektywy geograficznej. W pierwszej kolejności będzie przedstawiony zakres definicyjny i tematyczny problemów społecznych oraz wzorców wyjaśniania. Następnie zostanie dokonana ocena zaprezentowanych w pracy koncepcji człowieka, odpowiadających określonym wzorcowi w wyjaśnianiu wybranych problemów społecznych.

2. PROBLEMY SPOŁECZNE I WZORCE WYJAŚNIANIA – UJĘCIE POJĘCIOWE

Ze względu na złożoność definicyjną problemów społecznych i wzorców wyjaśniania w tej części artykułu zostaną przedstawione przyczyny trudności pojęciowych związanych z prawidłowym określeniem zakresu znaczeniowego rozpatrywanych zagadnień. J. Best (2006) uważa, że każdy termin przechodzi fazy kształtowania się, tworzące swoistą trajektorię – od etapu wprowadzenia, przez rosnące zainteresowanie, którego

kulminacją jest maksymalnie częste zastosowanie, po etapie stopniowej marginalizacji i – w skrajnym przypadku – całkowity zanik danego terminu.

Do zobrazowania stanów zła społecznego stosuje się wiele określeń. E. Rubington i M.S. Weinberg (2011) w swoich studiach nad problematyką społeczną wyróżniają siedem terminów: „zjawiska dysfunkcjonalne”, „dezorganizacja społeczna”, „demoralizacja”, „nieprzystosowanie społeczne”, „dewiacja”, „patologia społeczna” i „problem społeczny”. Między tymi nazwami występują relacje zawierania się – inkluzji i częściowego wyłączenia – ekskluzji. Część z tych pojęć, jak np. dezorganizacji społecznej, rzadko odnosi się do jednostki, a raczej do dezintegracji na poziomie grupowym (Gaberle, 1993). Zachowania jednostki często mają ścisły związek z postępowaniem grupy, zatem niezmiernie trudno jest dokonać dystynkcji pomiędzy zagadnieniem społecznym rozpatrywanym indywidualnie i grupowo.

Spśród siedmiu wymienionych terminów „problem społeczny”, wyrażający uniwersalizm, cieszy się dużą popularnością w kręgu nauki anglosaskiej. Amerykańscy badacze, podejmując tematykę zagrożeń społecznych, przywiązują wagę do różnic definicyjnych. Opracowali bogate studium wskazujące, czym są problemy społeczne, a czym jest patologia społeczna. To ostatnie określenie pojawiło się w dyskursie naukowym jako pierwsze. W amerykańskich ośrodkach akademickich prace na temat patologii społecznej zaczęto publikować w pierwszych dekadach XX w. (Gillin i Blackmar, 1915; Smith, 1911). Kilkanaście lat później ukazał się pionierski artykuł formułujący w tytule zapytanie, czym jest problem społeczny (Case, 1924). Z czasem, dzięki wielu dyskursom, wypracowano wiele podejść, bez rozstrzygnięcia o ważności któregośkolwiek z przytoczonych. Nie miało to jednak przełożenia na faktyczne odzwierciedlenie popularności tych terminów i różnicujące je oceny. Z jednej strony przez dziesięciolecia termin „patologia społeczna”, zdaniem Besta (2006), budził medyczne skojarzenia, sugerując, że badacze społeczni rozpatrują patologię trawiące ciało społeczne – niczym patolodzy medycy, którzy badają choroby ciała ludzkiego. Z drugiej strony czynnikiem korygującym używanie pojęcia patologii społecznej było rosnące przekonanie co do nie stosowności posługiwania się tym terminem z uwagi na poprawność obyczajową (por. Goode, 2002, 2004). Pejoratywny wydźwięk tego określenia może być obraźliwy dla części osób, których ono dotyczy.

Ale to nie kwestie popularności stosowanych terminów, a powinowactwo instytucjonalne w pierwszej połowie XX w. miało, jak pisał C.W. Mills, autor *The professional ideology of social pathologists* (1943), przyczynić się wśród amerykańskich uczonych do ograniczenia skuteczności rozwiązywania realnych problemów społecznych w stworzonych ramach teoretyczno-metodologicznych. Badacz ten wskazał, że:

jeśli członkowie jakiejś akademickiej grupy zawodowej rekrutują się z podobnego środowiska społecznego, to istnieje wśród nich tendencja do wykształcenia się pewnej jednolitej perspektywy widzenia zjawisk. Pojawia się coraz mniej rozbieżnych punktów widzenia, które mogłyby prowadzić do polemiki w sprawie znaczenia faktów, a przez to przyczynić się do powstania interpretacji znajdujących się na wyższym poziomie teoretycznym (Mills, 1943, s. 168).

Trudności definicyjne w tematyce społecznej towarzyszyły badaczom również w późniejszym okresie. R.A. Dentler (1967) uważał, że aby dane zagadnienie mogło być nazwane problemem społecznym, powinno zostać zdefiniowane przez znaczące grupy w populacji. Jego zdaniem problemem społecznym jest: „odstępstwo lub złamanie pewnych społecznych standardów, które w przekonaniu tych grup muszą być podtrzymywane, jeśli ludzkie życie czy porządek działań i wydarzeń wyznaczający i utrzymujący sens życia mają nadal trwać” (Dentler, 1967, s. 5).

W kolejnych dekadach toczyła się dyskusja, czy problemy społeczne wymagają zdefiniowania obiektywnego czy subiektywnego (Spector i Kitsuse, 1973). Do końca XX w. zaznaczały się próby stworzenia subiektywnych definicji problemów społecznych. Mogły one być określane również jako ogólne wzorce zachowania ludzkiego lub warunków społecznych, które były postrzegane jako zagrożenia ze strony dużej liczby osób dla reszty społeczeństwa przez dominujące grupy bądź przez charyzmatyczne jednostki (Maris, 1988).

Według K. Frysztackiego (2009) problemami społecznymi są warunki życia, o ile zostały za takie uznane w procesie społecznego obserwowania rzeczywistości i przypisywania jej określonych sądów. Definicja ta podkreśla trwałość konceptualnego stanowiska, że cokolwiek by nastąpiło, nie może być uznane za problem społeczny, zanim nie zostanie tak osądzone według przyjętego porządku przez wiele osób. J. Kwaśniewski (1991, s. 23) wskazał, że definicje problemów społecznych mają odcienie znaczeniowe, a ich wspólną cechą jest to, że desygnaty są zmienne w czasie i w przestrzeni oraz manipulowane, tzn. podatne na usuwanie lub włączanie do świadomości społecznej. Wymienił on wśród cech życia zbiorowego różne zachowania jednostek, cechy osobnicze, postawy, stan zdrowia, poziom rozwoju intelektualnego, sposób bycia, ubierania się. Dodatkowo do tej kategorii włączane są cechy relacji między ludźmi i grupami społecznymi, cechy organizacji życia zbiorowego oraz sformalizowanych instytucji i urzędów.

Niezwykle istotnym terminem w rozpatrywanej pracy są „wzorce wyjaśniania”, będące typami idealnymi, niepowiązanymi z żadnym przedmiotem ani zjawiskiem rzeczywistym. R. Domański (1964) stwierdził, że o ile każdy paradygmat opiera się na określonym wzorcu wyjaśniania, o tyle nie każdy wzorzec wyjaśniania uzyskuje rangę paradygmatu. Zdaniem tego autora nie

należy utożsamiać wzorców wyjaśniania z orientacjami filozoficzno-metodologicznymi ani z systemami filozoficznymi, mimo że poszczególne wzorce są związane z konkretnymi kierunkami (systemami) filozoficznymi.

W geografii w opisywaniu problemów społecznych wykorzystuje się pięć wzorców wyjaśniania: klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, diagnostyczny i personalistyczny. Ważną cechą, mającą duże znaczenie w płaszczyźnie wypracowywanych rozwiązań, jest stosowanie wymienionych wzorców przez badaczy w różnym czasie, a także późniejsze współwystępowanie, umożliwiające rozpatrywanie konkretnych zagadnień w swej złożoności w ujęciu kilku wzorców. Tym samym różne koncepcje człowieka, bez względu na czas ich sformułowania, są przedmiotem analiz naukowych pod kątem ich adekwatności do rozpatrywanych aspektów rzeczywistości. Domański (1964) wskazał, że poszczególne prace empiryczne nigdy nie mają wszystkich cech danego wzorca wyjaśniania.

Badanie problemów społecznych, zarówno na poziomie jednostki, jak i instytucji, zgodnie z systemem teoretycznym J. Habermasa (1987), skupia się na ujawnianiu możliwości rozumu i problemów człowieka, który w sposób racjonalny dąży do pewnych korzyści i dochodzi do nich dzięki swoim zdolnościom. Autor ten wyróżnia trzy rodzaje aktów mowy: *konstatywna*, *expressywna* i *regulatywna*, charakteryzujących się zróżnicowaną ważnością, przy czym pierwszy z nich służy opisywaniu poprzez wyjaśnianie. Z. Rykiel (por. 1984, 1991) dokonał przeglądu historycznego rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej w Polsce z uwzględnieniem wskazanych wzorców wyjaśniania. Według niego te pięć wzorców jest uogólnieniem faktycznego sposobu uprawiania geografii przez pewną grupę naukowców w danym czasie. Jako typy idealne wzorce wyjaśniania nie są powiązane stosunkiem oznaczania z żadnym przedmiotem ani zjawiskiem rzeczywistym.

Niezasadne wydaje się łączenie konkretnych badaczy wyłącznie z jednym wzorcem wyjaśniania, gdyż zdaje się, że w celu wyczerpania warstwy wyjaśniającej uwzględnia się kilka wzorców. Bywa również, że wraz z upływem czasu i nabywaniem doświadczenia w trakcie realizacji badań uczone przekonuje się do nowych wzorców wyjaśniania i zmienia te dotychczas przez niego stosowane.

3. PROBLEMY SPOŁECZNE I WZORCE WYJAŚNIANIA – UJĘCIE TEMATYCZNE

3.1. PROBLEMY SPOŁECZNE

Konsekwencją niejednoznaczności definicyjno-terminologicznej problemów społecznych jest włączanie w skład ich badań licznych, mniej lub bardziej

akceptowalnych, zagadnień. Ze względu na to, że w różnych okresach dziejów inne elementy postaw, zachowań i czynów były określane mianem problemów społecznych, ich liczba liczona jest w setkach. Opisanie wszystkich byłoby niezwykle obszerne i nie wniosłoby wiele do tego opracowania.

W niniejszym podrozdziale w pierwszej kolejności zostaną przedstawione wybrane klasyfikacje problemów społecznych. Zasadne wydaje się rozpoczęcie analizy od opracowań z Ameryki Północnej, gdzie powstały pierwsze prace dotyczące tego zagadnienia. Główną część rozważań będzie stanowić ukazanie szerokiego spektrum uwzględnianych problemów we współcześnie dokonywanych klasyfikacjach, choć ważniejszym aspektem pracy jest analiza przyjętych kryteriów podziału. Problemy społeczne dotyczą zarówno jednostek, jak i grup społecznych, w tym rodzin, grup rówieśniczych oraz większych zbiorowisk społecznych, jak np. grup pracowniczych. Geografowie najczęściej realizują badania dotyczące ludności współtworzącej społeczeństwa lub wspólnoty obejmujące tzw. duże grupy społeczne. Spośród licznych grup zagadnień tworzących paletę problemów społecznych geografowie wybierają zagadnienia tradycyjnie przypisywane geografii społeczno-ekonomicznej, ale także takie, które charakteryzuje mniejsze zainteresowanie poznawcze. Większe zainteresowanie budzą problemy społeczne wynikające z niedostatku (bezrobocie, ubóstwo, bezdomność) oraz z samoniszczenia (alkoholizm, narkomania). Równie powszechne są opracowania geograficzne na temat przestępczości, zabójstw i samobójstw. W poszerzającym się kontekście problemów społecznych, w których diagnozowanie i wyjaśnianie angażują się geografowie, są zagadnienia dotyczące uzależnień od czynności (m.in. zakupoholizm czy uzależnienie od Internetu), patologii życia seksualnego, w tym pornografii i prostytucji, jak również zagrożeń pojawiających się w środowisku pracy, a mianowicie mobbingu, molestowania seksualnego, wypalenia zawodowego czy pracoholizmu.

3.2. WZORCE WYJAŚNIANIA

W zagadnieniach problemów społecznych w geografii każdy z pięciu wzorców wyjaśniania: klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, diagnostyczny i personalistyczny, wyróżnia się określoną charakterystyką znaczeniową i obowiązującą koncepcją człowieka (tabela 1).

3.2.1. KLASYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

Człowieka, który dzięki świadomości geograficznej poznaje i przekształca Ziemię, można nazwać bytem geograficznym, a badanie środowiska życia człowieka – kluczowym elementem analiz w obrębie geografii

Tabela 1. Wzorce wyjaśniania i koncepcje człowieka

Nr	Wzorzec wyjaśniania	Koncepcja człowieka
1.	klasyczny	<i>homo geographicus</i>
2.	dogmatyczny	<i>homo faber</i>
3.	pozytywistyczny	<i>homo oeconomicus</i>
		<i>homo sociologicus</i>
		<i>homo socium-oeconomicus</i>
4.	dialektyczny	<i>homo humanus socialis</i>
5.	personalistyczny	<i>homo humanus personalis</i>

Źródło: opracowanie własne.

społeczno-ekonomicznej. Klasyczny wzorzec wyjaśniania ukształtował się w Polsce na początku XX w., choć badacze struktur społeczno-przestrzennych, łącząc wyjaśnianie ze zróżnicowaniem środowiska przyrodniczego, osadzali swe prace we wzorcu klasycznym w różnych okresach (Kukliński, 1985). Obowiązująca koncepcja człowieka w tym wzorcu w geografii to *homo geographicus*, który jest jednostką będącą częścią środowiska geograficznego. Koncepcja ta, wyróżniająca się znaczną niejednorodnością, zmieniała się w zależności od etapów rozwoju geografii jako nauki.

Spośród prac dotyczących rozwiązywania problemów społecznych w klasycznym wzorcu wyjaśniania warto przytoczyć wyniki Z. Pióry (1962), opracowane na podstawie badań prowadzonych w Lublinie i Toruniu. G. Węclawowicz (2007) stwierdził, że związki przestrzenne pomiędzy mieszkańcami, warunkami mieszkaniowymi oraz zjawiskami patologii społecznej i biologicznej wskazują na silne skorelowanie tych elementów.

Początkowo działalność człowieka podporządkowano środowisku przyrodniczemu, a dopiero później nowoczesności (por. Sack, 1997, 1999). Pomimo różnych poglądów istniejących w geografii, określających tożsamy dla tej dyscypliny sposób postępowania, R.D. Sack (1997) uznał, że realizacja analiz geograficznych wymaga powrotu do przestrzenności: każda aktywność człowieka ma kontekst przestrzenny, który stanowi sieć uwarunkowań występujących w danym środowisku (Sack, 1997, s. 7). Człowiek w swoim postępowaniu kieruje się określonymi wartościami, dlatego uwzględnienie wymiarów moralnych środowiska życia jest niezbędne. Ten element zadecydował o możliwości włączenia w zakres realizowanych analiz, w obrębie klasycznego wzorca wyjaśniania, kwestii wpisujących się w zagadnienia problemów społecznych.

3.2.2. DOGMATYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

We wzorcu dogmatycznym, obowiązującym w geografii polskiej w latach 40., 50. i 60. XX w., model wyjaśniania nawiązywał do pseudomarksizmu i wskazywał potrzebę zmiany optyki w zajmowaniu się problemami

społecznymi, tym samym był w kontrze do osiągnięć przedwojennej antropogeografii. W 30. tomie *Przełomu Geograficznego*, podsumowującym konferencję w Osiecznej (28.11–1.12.1955), w którym zawarto teksty krytykujące antropogeografię, ukazał się odważny artykuł M. Kielczewskiej-Zaleskiej (1958) dotyczący kierunków rozwoju geografii człowieka. Tekst ten to swoiste *voluntarium separatum* w sprawie definicji i zakresu geografii ekonomicznej w Polsce oraz krytyczne ustosunkowanie się do wielu tez formułowanych podczas tej konferencji. Autorka w podsumowaniu napisała, że największe przemiany geografii zajmującej się człowiekiem dokonały się w realiach politycznych, kiedy:

zaczęto w drodze dedukcji wyprowadzać z zasad materializmu historycznego założenia metodologiczne przy odgórnie kierowanej interpretacji, która zacieśniała możliwość wielostronnego rozwoju nauki. Okres ten nie sprzyjał swobodnej dyskusji i nie dawał możliwości ścierania się różnych poglądów. Odbić się to musiało również na geografii. [...] Sądy były formułowane w specjalnej atmosferze i mogły wyrażać częściowe, a nie pełne poglądy autorów (Kielczewska-Zaleska, 1958, s. 416).

Kielczewska-Zaleska (1958) ubolewała, że zmiana ta zniszczy osiągnięcia antropogeografii:

kierunek ekonomiczny, który obecnie zajął miejsce dawnej geografii człowieka i przechylił jej rozwój w kierunku badań ekonomicznych, grozi jednostronnością rozwoju metod i problemów badawczych. Dlatego trzeba dążyć do przywrócenia różnorodnych kierunków badań, jakie mieszczą się w szeroko pojętej geografii człowieka (Kielczewska-Zaleska, 1958, s. 416).

Wygłoszony postulat dotyczył m.in. powrotu badań nad problemami społecznymi w geografii i był odpowiedzią na postępującą marginalizację tej tematyki w dyskursie naukowym. Obowiązująca koncepcja człowieka w dogmatycznym wzorcu wyjaśniania dotyczyła *homo faber* – człowieka będącego wytwórcą dóbr, poświęcającego swe życie etosowi pracy. W podziale geografii na fizyczną i ekonomiczną koncepcja *homo faber* odnosiła się przede wszystkim do drugiej subdyscypliny. Rykiel (1991) uważał, że problemy społeczne w tym ujęciu, według oficjalnych założeń, mogły być co najwyżej reliktem stosunków kapitalistycznych, ich badanie zaś wynikiem wrogości ideologicznej wobec panującego w Polsce ustroju. Za cel rozwoju społecznego uznawano produkcję, której wzrost miał automatycznie rozwiązywać wszelkie problemy społeczne. Zdaniem tego badacza polskie opracowania zawierające charakterystykę dorobku z krajów anglosaskich podkreślały jałowość geografii „burżuazyjnej”, zajmującej się marginalnymi pseudoproblemami społecznymi zamiast istotnymi zagadnieniami produkcji. W pracach realizowanych zgodnie z wzorcem dogmatycznym geografii traktowano dychotomicznie, z wyraźnym podziałem na część

fizyczną i ekonomiczną, której reprezentanci, badając rozmieszczenie produkcji w wymiarze całościowym, odnosili się do idei pracy, jej potrzeby i powszechnej akceptacji. Dogmatyczny wzorzec wyjaśniania wskazywał na człowieka walczącego z siłami przyrody, podporządkowującego sobie przestrzeń. Niezauważalność odniesień do zagadnień problemów społecznych w tym wzorcu wyjaśniania wiązała się z obowiązującą tezą głoszącą, że prawa rozwoju przyrody są zasadniczo odmienne od praw rozwoju społecznego (Leszczycki, 1956). W rzeczywistości wyrażała jednak ograniczoną możliwość realizacji badań społecznych w Polsce, podczas gdy w krajach anglosaskich podejmowano zagadnienia dotyczące zagrożeń społecznych (m.in. Pattison, 1964; Peterson, 1946; Schur, 1958). Przytaczany w Polsce dorobek naukowców z Zachodu wzbogacany był o propagandowy opis jałowości tematów podejmowanych przez przedstawicieli nauk geograficznych.

3.2.3. POZYTYWISTYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

W kolejnym, pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania, ukształtowanym w Polsce na przełomie lat 60. i 70. XX w., kwestia badania problemów społecznych wchodziła w zakres geografii społecznej uznawanej za branżową naukę geograficzną, obejmującą według S. Leszczyckiego (1973) styk szczegółowych nauk aprzestrzennych z przestrzenią. Geografia społeczna odnosiła się do struktur społeczno-przestrzennych badanych metodą analizy czynnikowej, a polegającą na identyfikacji elementów wyjaśniających zróżnicowanie społeczno-przestrzenne lokalnych zbiorowości (głównie dużych miast) za pomocą modeli z koncepcji ekologii społecznej. Analizę czynnikową oraz inne metody wykorzystywane w badaniach społecznych realizował m.in. Węclawowicz (1975, 1988, 2007). W pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania Rykiel (1991) włączył też do geografii społecznej, oprócz ekologii czynnikowej, badania percepcji. Zachowania i preferencje przestrzenne analizowano głównie w ramach ujęcia behawioralnego, wykraczającego poza założenia metodologiczne neopozytywizmu (Domański i Libura, 1986).

W pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania geografo- wie nawiązywali do trzech koncepcji człowieka: *homo oeconomicus*, *homo sociologicus* i *homo socium-oeconomicus*. Odnosząc się do przytoczonych koncepcji, P. Chmielewski (2011, s. 55) zauważył, że w żadnym przypadku: „nie mamy do czynienia z «prawdziwym» elementem rzeczywistości, a z określonymi modelami”, dlatego też nie należy zastępować jednego modelu innym.

Homo oeconomicus to koncepcja jednostki zakładająca, że człowiek, dążąc do maksymalizacji zysków, jest skoncentrowany na osiągnięciu partykularnych interesów, a przy tym działa racjonalnie. K. Dopfer (2004), cytując dwóch myślicieli, J.J. Milla i M. Keynesa, zwrócił uwagę, że zdaniem pierwszego z nich człowiek ekonomiczny jest hipotetycznym uproszczeniem w postaci

wyzolowanego i wyselekcjonowanego zbioru motywów, które kierują działaniem ekonomicznym. Drugi badacz natomiast uznał, że człowiek ekonomiczny jest nie tyle hipotetyczny, co bardziej abstrakcyjny, tym samym koncepcja *homo oeconomicus* stanowi abstrakcję człowieka realnego. Analizowanie emocji, będące pierwotną domeną studiów filozoficznych, stało się obszarem zainteresowania innych dyscyplin, dość naturalnych w skojarzeniu, jak psychologia, lub zdecydowanie mniej oczywistych, jak ekonomia czy geografia. Dopfer (2004) wskazuje na widoczne w ekonomii odejście od klasycznego aksjomatu człowieka racjonalnego. Paradygmat człowieka emocjonalnego jest konieczny w dążeniu do precyzyjnego postrzegania świata. Dopfer uważa też, że w naukach ekonomicznych, dzięki osiągnięciom nauk behawioralnych i neurologicznych, można dostrzec wyłanianie się *homo sapiens oeconomicus* będącego alternatywą dla klasycznego *homo oeconomicus*.

W dyskursie naukowym, oprócz ukształtowanego w ekonomii modelu człowieka ekonomicznego, zaznacza się zainteresowanie wypracowaną na gruncie socjologii koncepcją *homo sociologicus*, pozwalającą na zrozumienie świata społecznego. Według A. Markiewicz (2013) konstrukt teoretyczny uspołecznionej jednostki nazywanej człowiekiem socjologicznym, w przeciwieństwie do modelu *homo oeconomicus* zakładającego indywidualizm metodologiczny, wyjaśnia zjawiska i zachowania na podstawie podejścia holistycznego. Człowiek socjologiczny ocenia działania w kategoriach dobra i zła (a nie zysku i straty), często kieruje się zasadami sprawiedliwości społecznej, dlatego też dla dobra wspólnego potrafi zrezygnować z zysku osobistego. Z perspektywy badania problemów społecznych *homo sociologicus* zachowuje się zgodnie z obowiązującym zespołem norm i zasad, zakorzenionym w systemie wartości powszechnie podzielanym przez społeczeństwo. Człowiek socjologiczny ma osobowość społeczną zbudowaną z elementów decydujących o odgrywanych rolach społecznych, choć należy pamiętać o trzech grupach elementów tworzących istotę ludzką: na mniejszą lub większą złożoność człowieka wpływa współwystępowanie elementów socjogennych (wyrażających powinności wobec innych), biogennych (popędy, instynkty czy predyspozycje) oraz psychogennych (emocje i uczucia).

W pozytywistycznym wzorcu wyjaśniania w geografii ze względu na to, że model człowieka ekonomicznego okazał się ideą równie skrajną jak wypracowana koncepcja człowieka socjologicznego, odpowiedzią na poszukiwanie kompromisu wyrażającego dwudzielność zachowań człowieka okazała się koncepcja człowieka społeczno-ekonomicznego (*homo socium-oeconomicus*), wyrażająca tzw. model mieszany. Głównym założeniem tej idei jest dążenie do poznania prawdy poprzez poszukiwanie *equilibrium*, czyli równowagi zachowań. Człowiek, dzięki doświadczeniom i obserwacjom wzorców

zewewnętrznych, dokonuje poznawczych interpretacji otoczenia oraz podejmuje decyzje, korzystając z przesłanek ekonomicznych i społecznych, przebiegających w zinstytucjonalizowanych ramach społeczeństwa.

Rozwój geografii w Polsce od lat 80. XX w. był podyktowany możliwościami zajmowania się problemami społecznymi, co wcześniej utrudniały ograniczenia polityczne. Geografowie zaczęli także podejmować badania dotyczące zagrożeń społecznych.

3.2.4. DIALEKTYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

Podstawą filozoficzną dialektycznego wzorca wyjaśniania był strukturalistycznie interpretowany marksizm. Wzorzec dialektyczny został określony przez Rykła (1984) mianem końca geografii, bowiem od lat 80. XX w. zdecydowano, zwłaszcza na poziomie instytucjonalnym, co geografiami jest, a co nią nie jest. Identyfikacja bardziej zatem zależała od poziomu wykształcenia osób zajmujących się zagadnieniami społecznymi lub od instytucji je zatrudniających niż od rozpatrywanych problemów społecznych. W kontekście dialektycznym, wyrażającym się poprawnością argumentacji i refutacji, geografia społeczna, obok ekonomicznej, stała się jedną z istotnych subdyscyplin geografii człowieka. Za podstawowe kategorie jej odniesienia poznawczego przyjmuje się strukturę, sprzeczność i konflikt przestrzenny. Wyjaśnianie we wzorcu dialektycznym dotyczy wyższego (niż we wzorcu pozytywistycznym) szczebla ogólności i argumentacji opartej na prawdopodobieństwie, a nie na relacjach przyczynowo-skutkowych. Zagadnieniami wykorzystującymi dialektyczny wzorzec są różne problemy społeczne (Jałowiecki, 1985).

Podczas gdy w geografii społeczno-ekonomicznej w przypadku koncepcji *homo socium-oeconomicus* starano się uwzględnić zarówno ekonomiczny, jak i społeczny pierwiastek ludzki, tak już w geografii społecznej, odnoszącej się m.in. do badania wpływu warunków przestrzennych i środowiskowych na powstawanie negatywnych zjawisk społecznych, przeważa koncepcja *homo humanus*. Obowiązuje ona i w dialektycznym, i w personalistycznym wzorcu wyjaśniania, jednak w pierwszym wariantcie jest to koncepcja *homo humanus socialis*, a w drugim *homo humanus personalis*. W kontekście dialektycznym *homo humanus socialis* zawiera cechy ukształtowane w rzeczywistości tzw. końca geografii, w większym stopniu dostrzeganego i wyrażanego na poziomie instytucjonalnym niż merytorycznym. Człowiek bowiem funkcjonuje w sprzeczności określającej wymiar życia, w rzeczywistości konfliktów między ludzkich i przestrzennych.

3.2.5. PERSONALISTYCZNY WZORZEC WYJAŚNIANIA

Ostatnim wzorcem wyjaśniania problemów społecznych, pozwalającym zrozumieć fenomen tematyki społecznej w geografii, jest wzorzec personalistyczny. Pojawił się on w geografii polskiej w latach 80. XX w.

i nawiązywał do ujęcia introspektywnego, zaproponowanego przez Gregory'ego (1978). Zdaniem Rykła (1991) wzorzec ten jest ateoretyczny, a jego podstawę filozoficzną stanowi personalizm rozumiany jako kierunek, na który składają się: hermeneutyka, egzystencjalizm, fenomenologia i personalizm katolicki, oznaczający miłość bliźniego. Personalistyczny wzorzec kładzie nacisk na jednostkę i polega na powtarzaniu doświadczenia i ponownym odtwarzaniu myśli i odczuć osób, których postępowanie próbuje się zrozumieć (Ley, 1977). Przedmiotem tak pojmowanej geografii, podejmującej tematykę rozwiązywania problemów społecznych, jest znaczenie przestrzeni, różnicowań kulturowych i środowiska geograficznego w kształtowaniu osobowości człowieka. Wśród pól odniesienia związanych z badaniem problemów społecznych znajduje się badanie terenowe społeczności lokalnych pod kątem ogólnie przyjętej „przeciętności” czy „normalności” (Ley, 1977). Tego typu rozważania, według Leya, dążą w większym stopniu do zrozumienia niż szczegółowego wyjaśnienia.

J. Eyles (1986) stwierdził, że postępujący od lat 80. XX w. wzrost znaczenia geografii społecznej podniósł świadomość społeczeństw co do licznych kwestii problemowych i dał początek tzw. podejściu opiekuńczemu, rozwijanemu w kolejnych dekadach (por. Cameron 2006; Cox i Golledge, 2015; Eyles i Woods, 2014). Zgodnie z tym podejściem geografowie są wyrazicielami społecznego sumienia i wzywają do większej sprawiedliwości społecznej w przestrzennym rozmieszczeniu dóbr czy usług, mających przełożenie na zdrowie i życie ludzkie. Zasygnalizowane przez Eylesa (1986) zagadnienia problemowe nabrały w XXI w. nowego wymiaru. Prace kładące geograficzne podwaliny w podejściu opiekuńczym zostały sklasyfikowane tematycznie i regionalnie. Aktualność i istotność podejmowanych tematów nie powinna odnosić się wyłącznie do czasu realnego, a nawiązywać i dostosowywać się przede wszystkim do „czasu społecznego”, wykreowanego przez zbiorowość będącą grupą odniesienia. Czas społeczny, obudowany normami i wartościami, powstaje w wyniku interakcji między członkami zbiorowości. Od stopnia włączania się w tworzenie tego wymiaru czasu członków danej społeczności zależy wymiar identyfikacji grupy i stopień więzi społecznych.

W personalistycznym wzorcu wyjaśniania w geografii, przywiązującym największą wagę do jednostki, ukształtowała się koncepcja człowieka *homo humanus personalis*. Zrozumienie personalistycznego bytu człowieka wymaga dostrzeżenia ważnej roli przestrzeni, różnicowań kulturowych i środowiska geograficznego. Przytoczone atrybuty mają znaczenie w kształtowaniu osobowości człowieka, a wzorzec wyjaśniania służy temu, aby stosując go, móc w pełni zrozumieć istotę ludzką, kładąc nacisk na powtarzanie doświadczenia i ponowne odtwarzanie myśli i odczuć osób. Personalizm uznaje osobowy byt człowieka, materialny i duchowy wymiar

jego natury oraz nadrzędną wartość osoby wobec rzeczy oraz struktur społeczno-ekonomicznych (Ley, 1977). W przypadku studiów nad problemami społecznymi zrozumienie osób odbiegających od szeroko rozumianej normalności wymaga wyraźnej interakcji naukowców, którzy podejmują tę tematykę, z ludźmi doświadczającymi problemów społecznych. W zakresie rozważań nad *homo humanus personalis* konieczne jest wyeksponowanie czynnika lokalnego i wykorzystanie go w analizie terenowej społeczności lokalnych.

3.2.6. ŁĄCZENIE WZORCÓW WYJAŚNIANIA

Powszechną praktyką badawczą jest łączenie różnych wzorców wyjaśniania w podejmowanej tematyce ze względu na dążenie do wyczerpania warstwy eksplikującej realizowanych zagadnień. Zastosowanie wzorców teoretycznych jest indywidualną decyzją badacza, który ostatecznie rozstrzyga o dopasowaniu lub wykluczeniu się wzorców i ponosi konsekwencje podjętych założeń teoretycznych.

R. Panelli (2009) dokonała oceny różnorodności podejmowanych problemów społecznych w geografii w odmiennych wzorcach teoretycznych wykorzystywanych w badaniach, które uwzględniły ograniczenia instytucjonalne oraz indywidualne przekonania filozoficzne. Różnorodności podejmowanej tematyki społecznej towarzyszy, zdaniem tej autorki (por. 2004), wyraźna dynamika rozwoju. Stan jest skrajnie inny od rzeczywistości z połowy XX w., kiedy to uważano, że geografia społeczna nie wypracowała własnej ramy teoretycznej i tym samym zdana jest na powielanie znanych w nauce schematów i postępującą marginalizację. Wielość współczesnych podejść badawczych, pozwalających na różną interpretację, ale również zaznaczenie rozwoju dziedziny – od niepewności teoretycznej do konkretnych działań – Panelli (2004) wyraziła w tytule książki *Social geographies: From difference to action*.

Jedną z kluczowych płaszczyzn badawczych w studiach geografów nad rozwiązywaniem problemów społecznych jest rozpatrywanie relacji łączących człowieka z przestrzenią i miejscem. Przestrzeń społeczna jest zbiorem mniej lub bardziej uporządkowanych elementów fizycznych, ale także domeną i wytworem działań człowieka. Badanie problemów społecznych jest przykładem podejścia porządkującego, nazwanego tak przez A. Lisowskiego (2003, s. 50). Pozwala ono opisać aktywną rolę człowieka w kształtowaniu relacji przestrzennych.

4. WNIOSKI

Zaprezentowane rozważania na temat wykorzystywanych przez geografów wzorców wyjaśniania problemów społecznych wskazują na zmieniające się w czasie i przestrzeni stosowanie konkretnych ścieżek

wyjaśniania w odniesieniu do różnych problemów egzystencjalnych. Obraz człowieka i jego miejsca w życiu społeczno-gospodarczym jest stale modyfikowany, a we współczesnej rzeczywistości dochodzi do relatywizacji osiągnięć teoretycznych i rozwiązań praktycznych. Wyzwania stojące przed człowiekiem powodują, że doświadcza on sytuacji problemowych, a wskazywanie możliwych sposobów rozwiązywania trudności powinno być jednym z zadań współczesnych nauk społecznych, w tym geografii społeczno-ekonomicznej.

W przypadku terminu „problemy społeczne” przedstawione w pracy argumenty świadczą o jego poprawności merytorycznej i braku nacechowania pejoratywnego, jak ma to miejsce w przypadku pojęcia patologii społecznej. Stosowanie określenia „problemy społeczne” w celu zachowania poprawności obyczajowej pozytywnie rezonuje wobec współczesnych zasad nazywania pewnych zjawisk i procesów w sposób możliwie neutralny. Wydaje się, że o użyteczności tego terminu świadczy trwałość jego stosowania, porównywalna z innymi określeniami wyróżniającymi się podobną żywotnością, a wypartymi z ogólnowiatowego obiegu. W granicach wolności nauki niezwykle pożądane jest położenie nacisku na możliwą do zaakceptowania wariantywność stosowanych pojęć (Wites, 2019).

W odniesieniu do obecności geografii w rozważaniach problemów społecznych, przedstawionej w niniejszej pracy, można sformułować następujące wnioski:

1. Grupy społeczne zainteresowania badawczego geografów zajmujących się problematyką społeczną nie podlegają znaczącym zmianom. Geografowie najczęściej realizują zadania badawcze dotyczące ludności współtworzącej społeczeństwa lub wspólnoty należące do tzw. dużych grup społecznych.
2. Zakres tematyczny zagadnień wchodzących w skład rozpatrywanych przez geografów problemów społecznych ulega modyfikacjom. Spośród zagadnień, tworzących paletę problemów społecznych, geografowie przede wszystkim podejmują badania dotyczące tematyki niedostatku, jak bezrobocia, ubóstwa, bezdomności, albo związanej z przestępczością, zabójstwami i samobójstwami.

W wyniku przeprowadzonej analizy wzorców wyjaśniania problemów społecznych i koncepcji człowieka nasuwają się trzy zasadnicze wnioski:

1. Przeanalizowane pięć wzorców wyjaśniania, tzn. klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, dialektyczny i personalistyczny, służy do diagnozowania, wyjaśniania i rozwiązywania problemów społecznych. Wzorce te są wykorzystywane do analiz naukowych problemów społecznych, a ich dobór podyktowany jest większą lub mniejszą adekwatnością do rozpatrywanych aspektów rzeczywistości.

2. Każdy z omówionych wzorców stosowany był w innym okresie badawczym, z czasem poszczególne wzorce wyróżnia współwystępowanie. Ważną cechą w wypracowywanych rozwiązaniach jest ich wykorzystywanie w różnym czasie.
3. Koncepcje człowieka, bez względu na czas ich formułowania, są przedmiotem analiz naukowych w poszczególnych wzorcach wyjaśniania. Prace empiryczne nigdy nie mają wszystkich cech danego wzorca wyjaśniania.

Różnorodność uwzględnianych wzorców wyjaśniania w badaniach problemów społecznych następcza wielu trudności związanych zarówno z aspektem mnogości oraz różnorodności stosowanych definicji, jak i przynależnych im atrybutów w złożonym i dynamicznym świecie. Rozważania na temat człowieka, określenia konstytuujących go cech i ukazania miejsca w przestrzeni, stale pozostają wyzwaniem w zmieniającym się dyskursie naukowym.

BIBLIOGRAFIA

- Best, J. (2006). Whatever happened to social pathology? Conceptual fashions and the sociology of deviance. *Sociological Spectrum*, 26(6), 533–546. <https://doi.org/10.1080/02732170600948816>
- Cameron, A. (2006). Geographies of welfare and exclusion: Social inclusion and exception. *Progress in Human Geography*, 30(3), 396–404. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph614pr>
- Case, C.M. (1924). What is a social problem? *Journal of Applied Sociology*, 8, 268–273.
- Chmielewski, P. (2011). *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*. Poltext.
- Cox, K.R., Gollidge, R. (red.). (2015). *Behavioral problems in geography revisited*. Routledge.
- Dentler, R.A. (1967). *Major American social problems*. Rand McNally & Company.
- Domański, B., Libura, H. (1986). Geograficzne badania wyobrażeń, postaw i preferencji. *Przegląd Geograficzny*, 58(1–2), 143–164. http://rcin.org.pl/Content/13228/WA51_16244_r1986-t58-z1-2_Przeg-Geogr.pdf
- Domański, R. (1964). Procedura typologiczna w badaniach ekonomiczno-geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 36(4), 627–660. https://rcin.org.pl/Content/8663/PDF/WA51_16400_r1964-t36-z4_Przeg-Geogr.pdf
- Dopfer, K. (2004). The economic agent as rule maker and rule user: *Homo sapiens oeconomicus*. *Journal of Evolutionary Economics*, 14(2), 177–195. <https://doi.org/10.1007/s00191-004-0189-9>
- Eyles, J. (red.). (1986). *Social geography in international perspective*. Croom Helm.
- Eyles, J., Woods, K.J. (2014). *The social geography of medicine and health (RLE Social & Cultural Geography)*. Routledge.
- Frysztański, K. (2009). *Socjologia problemów społecznych*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gaberle, A. (1993). *Patologia społeczna*. Wydawnictwo Prawnicze.
- Gillin, J.L., Blackmar, F.W. (1915). *Outlines of sociology*. Macmillan.
- Goode, E. (2002). Does the death of the sociology of deviance claim make sense? *The American Sociologist*, 33(3), 107–118. <https://www.jstor.org/stable/27700318>
- Goode, E. (2004). Is the sociology of deviance still relevant? *The American Sociologist*, 35, 46–57. <https://doi.org/10.1007/s12108-004-1023-4>

- Gregory, D. (1978). *Ideology, science and human geography*. Hutchinson.
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action*. Beacon.
- Harari, Y.N. (2014). *Sapiens: A brief history of humankind*. Harvill Secker.
- Jałowicki, B. (1985). Old and new problems of urban pathology. W: K.E. Haynes, A.R. Kukliński, O. Kultalahti (red.), *Pathologies of urban processes* (s. 167–178). Finnpublishers Oy.
- Kiełczewska-Zaleska, M. (1958). O kierunkach rozwoju geografii człowieka w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 30(3), 403–419. https://rcin.org.pl/Content/16913/WA51_29494_r1958-t30-z3_Przeg-Geogr.pdf
- Kukliński, A.R. (1985). Pathologies of urbanization processes – conference reassessment: Tampere vision. W: K.E. Haynes, A.R. Kukliński, O. Kultalahti (red.), *Pathologies of urban processes* (s. 439–444). Finnpublishers Oy.
- Kuzyszyn, A., Kuczabski, A., Poplavska, I., Zadvornyi, S. (2022). Risk assessment of the social sphere development on the example of areas of the Carpathian-Podillia region (Ukraine). *Czasopismo Geograficzne*, 93(3), 473–493. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-19>
- Kwaśniewski, J. (1991). Zakres pojęcia i problematyki patologii społecznej. W: T. Szymanowski (red.), *Patologia społeczna. Wybrane problemy* (s. 18–28). Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej.
- Leszczycki, S. (1956). Kilka uwag o geografii ekonomicznej (na marginesie konferencji w Osieckiej). *Przegląd Geograficzny*, 28(3), 463–486. <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/29509/edition/16934/content>
- Leszczycki, S. (1973). Perspektywa rozwoju nauk geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 45(2), 247–256. http://rcin.org.pl/Content/14222/PDF/WA51_16344_r1973-t45-z2_Przeg-Geogr.pdf
- Ley, D. (1977). Social geography and the taken-for-granted world. *Transactions of Institute of British Geographers*, 2(4), 498–512. <https://doi.org/10.2307/622303>
- Lisowski, A. (2003). *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Maris, R.W. (1988). *Social problems*. The Dorsey Press.
- Markiewicz, A. (2013). Koncepcje człowieka w przestrzeni życia społeczno-gospodarczego. *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 4, 117–132. https://journals.us.edu.pl/index.php/GSS_SN/issue/view/1002/750
- Mills, C.W. (1943). The professional ideology of social pathologists. *American Journal of Sociology*, 49(2), 165–180. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2770362.pdf>
- Panelli, R. (2004). *Social geographies: From difference to action*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446220351>
- Panelli, R. (2009). Social geography. W: R. Kitchin, N.J. Thrift (red.), *International encyclopedia of human geography* (s. 185–194). Elsevier.
- Pattison, W.D. (1964). The four traditions of geography. *Journal of Geography*, 63(5), 211–216. <https://doi.org/10.1080/00221346408985265>
- Peterson, E.T. (red.). (1946). *Cities are abnormal*. University of Oklahoma Press.
- Pióro, Z. (1962). *Ekologia społeczna w urbanistyce na przykładzie badań lubelskich i toruńskich*. Arkady.
- Rubington, E., Weinberg, M.S. (red.). (2011). *The study of social problems: Seven perspectives*. Oxford University Press.
- Rykiel, Z. (1984). Transformations of the paradigm of Polish socio-economic geography. *Concepts and Methods in Geography*, 1, 33–43.
- Rykiel, Z. (1991). Koncepcje geografii społecznej. *Dokumentacja Geograficzna*, 3–4, 9–17. <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/35844/edition/21089/content>
- Sack, R.D. (1997). *Homo geographicus: A framework for action, awareness and moral concern*. The Johns Hopkins University Press.
- Sack, R.D. (1999). A sketch of a geographic theory of morality. *Annals of the Association of American Geographers*, 89(1), 26–44. <https://www.jstor.org/stable/2564033>
- Schur, E.M. (1958). Theory, planning and pathology. *Social Problems*, 6(3), 221–229. <https://www.jstor.org/stable/pdf/799076.pdf>
- Smith, S.G. (1911). *Social pathology*. Macmillan.
- Spector, M., Kitsuse, J.I. (1973). Social problems: A re-formulation. *Social Problems*, 21(2), 145–159. <https://doi.org/10.2307/799536>
- Śleszyński, P. (2021). Syntetyczny wskaźnik jakości życia w gminach Polski na początku trzeciej dekady XXI wieku. *Czasopismo Geograficzne*, 92(2), 325–352. <https://doi.org/10.12657/czageo-92-14>
- Węclawowicz, G. (1975). Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej. *Prace Geograficzne*, 116. https://rcin.org.pl/igipz/Content/633/Wa51_5463_r1975-nr116_Prace-Geogr.pdf
- Węclawowicz, G. (1988). *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN. https://rcin.org.pl/Content/19477/PDF/WA51_35248_r1988_Prace-Hab-GWeclawowi.pdf
- Węclawowicz, G. (2007). *Geografia społeczna miast*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wites, T. (2019). *Patologia społeczna. Perspektywa geograficzna*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Artykuł wpłynął:

2 listopada 2023

Zaakceptowano do druku:

30 listopada 2023

Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz

 <https://orcid.org/0000-0001-6250-6873>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji

jolanta.gryszkiewicz@geo.uni.lodz.pl

ŁÓDŹ – MIASTO KURCZĄCE SIĘ. PRZYCZYNY I SKUTKI DEPOPULACJI, MOŻLIWOŚCI PRZECIWDZIAŁAŃ

Abstrakt: W Łodzi od końca lat 80. następuje szybki ubytek ludności, najszybszy w porównaniu z dziesięcioma największymi miastami Polski. W latach 1985–2020 wyniósł on przeszło 20%, a w 2021 r. pod względem wielkości populacji Łódź uplasowała się dopiero na czwartym miejscu w Polsce. W największym stopniu przyczynił się do tego ubytek naturalny, z bardzo niskim poziomem urodzeń i wysokim zgonów, powodujący coroczny spadek liczby ludności rzędu 5–7 tys. osób. Nie bez znaczenia było szybkie starzenie się Łożdzian. W mniejszym stopniu wpłynęło na to ujemne saldo ruchu migracyjnego. Procesy te są wynikiem przemian ustrojowo-gospodarczych Polski, które zostały zapoczątkowane w 1989 r. i doprowadziły w Łodzi do upadku przemysłu włókienniczego, będącego filarem rozwoju miasta od XIX w.

Władze samorządowe Łodzi, dostrzegając te problemy, tworzą rozmaite projekty służące powstrzymaniu kurczenia się miasta i budowaniu jego prężności. W zakresie miejskiej polityki demograficznej najważniejszy jest program „Młodzi w Łodzi”, zapewniający praktyki i staże, płatne staże wakacyjne, programy stypendialne, bezpłatne szkolenia, wizyty w firmach oraz karty rabatowe dla osób młodych. Z kolei miejskim programem „In vitro dla Łodzi” miasto od wielu lat wspiera pary mające problem z poczęciem dziecka.

Na poprawę sytuacji demograficznej mogą mieć wpływ migracje związane z przyjazdami pracowników z Ukrainy oraz z napływem uchodźców z tego kraju, mającym miejsce po wybuchu wojny, z których część prawdopodobnie osiadzie w mieście na stałe. W okresie od marca do maja 2022 r. dzięki przybywającym Ukraińcom liczba ludności Łodzi wzrastała w granicach 9–11% ogólnego zaludnienia.

Słowa kluczowe: Łódź, miasto kurczące się, depopulacja, przyrost naturalny, starzenie się społeczeństwa, saldo migracji, migracje, miejska polityka demograficzna

ŁÓDŹ – A SHRINKING CITY: CAUSES AND EFFECTS OF DEPOPULATION, OPPORTUNITIES FOR COUNTERACTION

Abstract: Since the late 1980s Łódź has been experiencing a rapid population decline, the fastest of Poland's ten largest cities. In the period 1985–2020, Łódź lost over 20% of its population, falling in 2021 to fourth place in Poland in terms of size. The main causes were a very low natural increase and a high mortality rate, resulting in an annual population loss of some 5–7000 inhabitants. This was due, among other factors, to the rapid ageing of its population. A negative migration balance to a lesser extent contributed to population decline. These processes are the results of the political and economic changes which were initiated in 1989 and led in Łódź to the decline of the textile industry that had been the engine of the city's growth since the 19th century.

The local authorities of Łódź are well aware of these problems and are launching various projects designed to prevent the shrinking of the city and to boost its development. As regards urban demographic policy, the most important program is „Młodzi w Łodzi” (“Young People in Łódź”), offering numerous benefits to young people such as traineeships, work experience, free training courses, scholarships, visits to companies and discount tickets. Another urban program called “In vitro for Łódź” supports couples having problems with conception.

The demographic situation in Łódź is likely to improve due to the influx of people from Ukraine over several years seeking work in Poland, and after the outbreak of war – an inflow of refugees, some of whom will probably decide on permanent residence. During March–May 2022, the population of Łódź increased due to Ukrainians by some 9–11%.

Keywords: Łódź, shrinking city, depopulation, natural increase, population ageing, migration balance, migrations, urban demographic policy

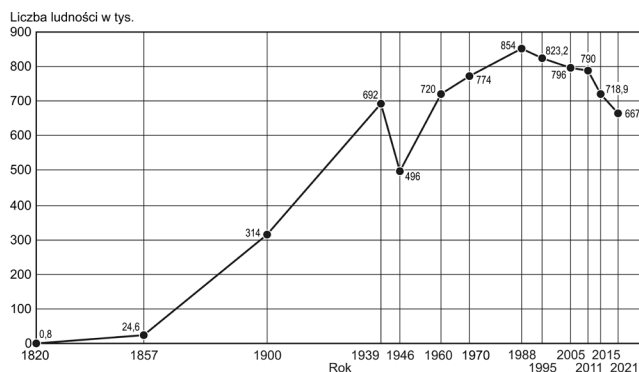
1. WSTĘP

Zjawisko zmniejszającej się liczby ludności od dawna dotyka wiele zachodnich i postsocjalistycznych miast (Großmann i in., 2008; Jaroszewska i Stryjakiewicz, 2014; Oswalt, 2005, 2008; Stryjakiewicz i in., 2014; Szukalski, 2014; Zborowski i in., 2012). Zagadnieniem depopulacji polskich miast, będącą poważnym problemem demograficznym, zajmowali się tacy autorzy, jak: Jakóbczyk-Gryszkiewicz (2015), Krzysztofik i Szmytkie (2018), Runge i in. (2020) oraz Szymańska i Wylon (2019).

Procesy depopulacji są jednym z elementów kurczenia się miast, które jest nazywane *urban shrinkage*. Termin ten pojawił się w literaturze socjologicznej w latach 80. (Pielesiak i in., 2021). Współcześnie w literaturze przedmiotu kurczenie się miast określane jest jako depopulacja postępująca wskutek pogarszającej się sytuacji ekonomicznej oraz jako proces związany z restrukturyzacją społeczną, przestrzenną i gospodarczą miasta, której towarzyszy spadek liczby ludności (Oswalt, 2005, 2008; Pielesiak i in., 2021; Zborowski i in., 2012). Samo „kurcząca się miasto” definiowano jako ośrodek miejski charakteryzujący się czasowym bądź stałym i znacznym ubytkiem liczby ludności, wynoszącym co najmniej 10% populacji bądź też więcej niż 1% ogółu ludności rocznie (Pielesiak i in., 2021).

Do głównych przyczyn kurczenia się miast można zaliczyć:

- przesłanki ekonomiczne związane z deindustrializacją i globalnymi przemianami gospodarczymi;
- zmiany demograficzne, w tym głównie: starzenie się społeczeństwa, ubytek naturalny związany ze spadkiem liczby urodzeń i większą śmiertelnością, wzrastającą liczbę rozwodów;
- suburbanizację, czyli migrację ludności do strefy podmiejskiej, zwłaszcza klasy średniej;
- transformację ustrojowo-gospodarczą (upadek systemu socjalistycznego), która spowodowała deindustrializację, defragmentaryzację przestrzeni i wykluczenie społeczne (Pielesiak i in., 2021).

Rysunek 1. Rozwój liczby ludności Łodzi w latach 1820–2021
Źródło: opracowanie własne

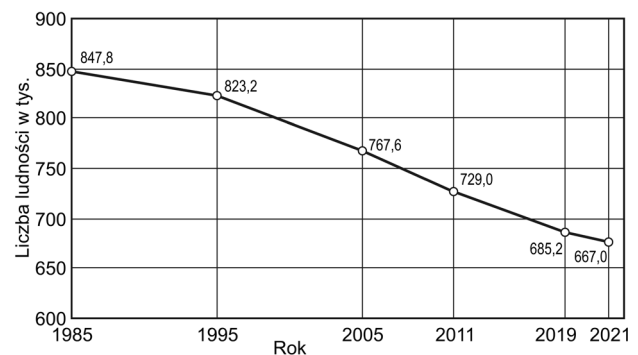
Skutkiem procesu kurczenia się miast może być zarówno spowolnienie gospodarcze, jak i niekorzystne przemiany demograficzne związane ze zmniejszaniem się zasobów siły roboczej i emigracją ludności w wieku produkcyjnym, a w kontekście przestrzennym degradacja zabudowy mieszkaniowej (Adamski, 2013; Jędraszko, 2005).

W niniejszej pracy, na podstawie dostępnych danych statystycznych i przeglądu literatury, zrelacjonowano najnowsze przemiany demograficzne kurczącej się Łodzi. Celem artykułu jest przedstawienie przyczyn i skutków depopulacji miasta oraz wskazanie możliwości zahamowania ubytku ludności.

2. ZMIANY LICZBY LUDNOŚCI ŁODZI OD 1823 ROKU

Począwszy od 1823 r., gdy decyzją Komisji Województwa Mazowieckiego obok małego liczącego 800 mieszkańców miasteczka założono osadę sukienniczą, liczba ludności Łodzi gwałtownie rosła. Tak silnym magnesem dla napływającej ludności był rozwijający się intensywnie przemysł włókienniczy (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2021). W połowie XIX w. liczba ludności wynosiła już prawie 25 tys., zaś na początku XX w. 314 tys., by w 1939 r. osiągnąć wartość prawie 700 tys. Ubytek liczby mieszkańców związany z II wojną światową (niemal 200 tys.) w ciągu kilkunastu lat został zniwelowany i miasto powiększało swoje zaludnienie nieprzerwanie aż do 1988 r. (rysunek 1). Ciągły wzrost liczby mieszkańców przez przeszło 160 lat Łódź zawdzięczała przede wszystkim przybywającym doń migrantom szukającym pracy w przemyśle włókienniczym (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2021; Liszewski, 2009).

Po 1988 r., kiedy to dzięki wchłonięciu sąsiadujących z nią wsi Łódź zwiększyła po raz ostatni swoją liczbę ludności, następował sukcesywny spadek zaludnienia. W latach 1985–2021 wyniósł on przeszło 180 tys. osób (rysunek 2). Wraz z przemianami ustrojowo-gospodarczymi rozpoczętymi w 1989 r. nastąpił upadek tradycyjnych

Rysunek 2. Zmiany liczby ludności Łodzi w latach 1985–2021
Źródło: opracowanie własne

gałęzi przemysłu włókienniczego i to on przede wszystkim zapoczątkował depopulację miasta (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2021; Ogrodowczyk i Marcińczak, 2014).

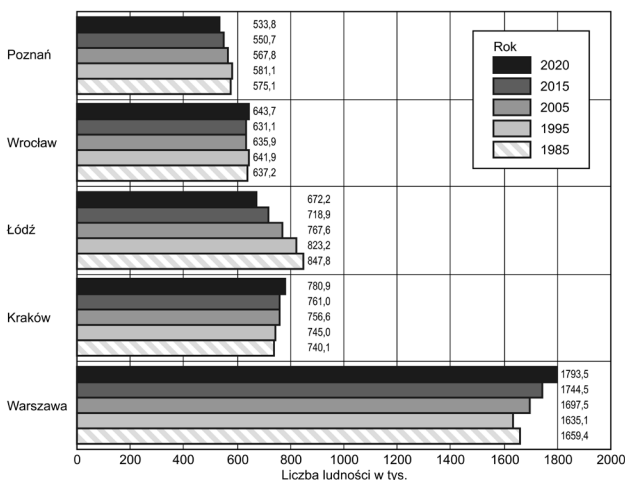
3. WSPÓŁCZESNE PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE ŁODZI W PORÓWNANIU Z NAJWIĘKSZYMI MIASTAMI POLSKI

Na tle pięciu największych miast Polski ubytek ludności w latach 1985–2020 w Łodzi następował najszybciej, osiągając najwyższą wartość 175,6 tys. osób (przeszło 20%). Miasto zaczęło tracić mieszkańców od 1988 r. i w 2007 r. pod względem wielkości zaludnienia znalazło się na trzecim miejscu w Polsce, ustępując miejsca Krakowowi (tabela 1, rysunek 3).

Tabela 1. Zmiany liczby ludności największych miast Polski w latach 1985–2020 w tys. osób

Rok	Warszawa	Kraków	Łódź	Wrocław	Poznań
1985	1659,4	740,1	847,8	637,2	575,1
1995	1635,1	745,0	823,2	641,9	581,1
2005	1697,5	756,6	767,6	635,9	567,8
2015	1744,5	761,0	718,9	631,1	550,7
2020	1793,5	780,9	672,2	643,7	533,8
Wzrost/ ubytek – w tys. – w %	+154,1 +9,2	+40,8 +5,5	-175,6 -20,7	+6,5 +1,0	-41,3 -9,2

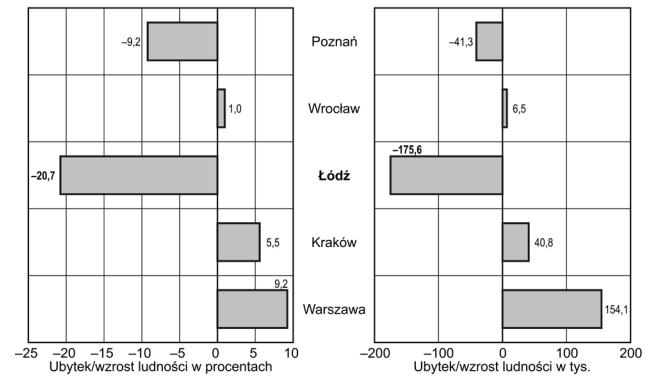
Źródło: Główny Urząd Statystyczny (GUS; 1985, 1995, 2005, 2015, 2020).

Rysunek 3. Zmiany liczby ludności pięciu największych miast Polski w latach 1985–2020
Źródło: opracowanie własne

Zgodnie z opublikowanymi wynikami ostatniego spisu powszechnego z 2021 r. Łódź straciła trzecie miejsce na rzecz Wrocławia i tym samym spadła na czwartą

lokata pod względem wielkości populacji wśród miast Polski (GUS, 2021a). Liczba ludności Wrocławia wzrosła w 2021 r. do 672,9 tys., przekraczając o ponad 2 tys. zaludnienie w Łodzi. Dodać należy, że w ciągu badanych 35 lat jedynie Łódź i – w znacznie mniejszym stopniu – Poznań zanotowały w sumie ubytek ludności. Pozostałe miasta wykazały wzrost – największy wystąpił w stolicy (9,2%), a niewielki w Krakowie i we Wrocławiu (rysunek 4).

Rysunek 4. Porównanie ubytków oraz wzrostów liczby ludności największych miast Polski w latach 1985–2020
Źródło: opracowanie własne

Porównując z kolei Łódź z dziesięcioma największymi miastami Polski w latach 2000–2020, widać również, że ubytek ludności w mieście osiągnął największą wartość: -15,3% (tabela 2; rysunek 5 na s. 20).

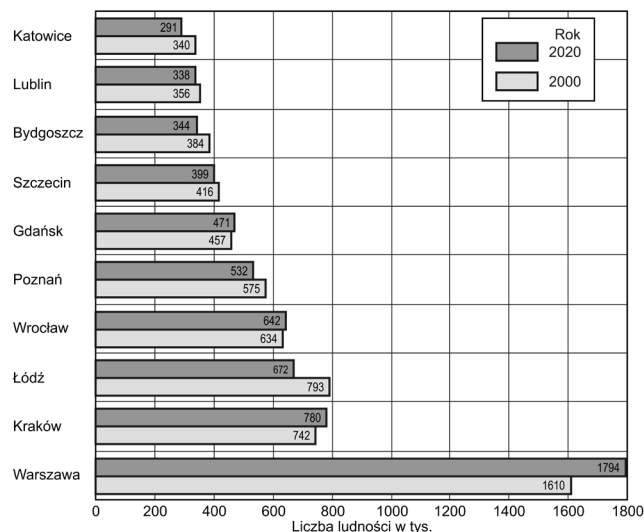
Tabela 2. Zmiany ludności największych miast Polski w latach 2000–2020 w tys. osób

Miasta	2000 r.	2020 r.	Wzrost/ubytek w tys. osób	Wzrost/ubytek w %
Ludność miejska Polski (%)	61,9	59,8	-	-2,1
Warszawa	1610	1794	+184	+11,4
Kraków	742	780	+38	+5,1
Łódź	793	672	-121	-15,3
Wrocław	634	642	+8	+1,3
Poznań	575	532	-43	-7,5
Gdańsk	457	471	+14	+3,1
Szczecin	416	399	-17	-4,1
Bydgoszcz	384	344	-40	-10,4
Lublin	356	338	-17	-4,8
Katowice	340	291	-49	-14,4

Źródło: GUS (2000, 2020).

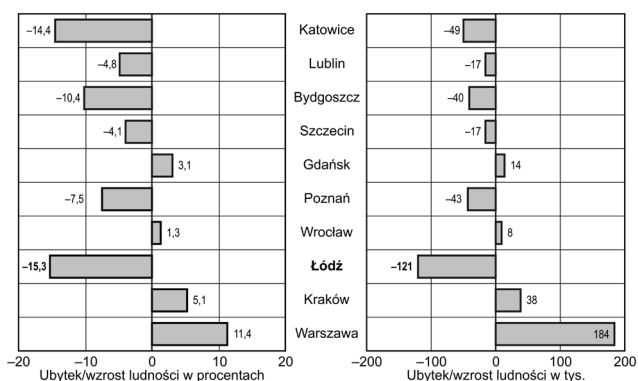
Duży, kilkunastoprocentowy spadek zaludnienia miasta, porównywalny z Łodzią, odnotowano w Katowicach i Bydgoszczy, mniejszy zaś w Poznaniu, Szczecinie i Lublinie. W całej Polsce odsetek ludności miejskiej zmniejszył się o 2,1%. Jedynie w czterech

miastach spośród dziesięciu analizowanych nastąpił wzrost zaludnienia – znaczny w Warszawie, mniejszy w Krakowie, Gdańsku i we Wrocławiu (tabela 2, rysunek 6).

Rysunek 5. Zmiany liczby ludności największych miast Polski w latach 2000–2020

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 6. Porównanie ubytków oraz wzrostów liczby ludności największych miast Polski w latach 2000–2020

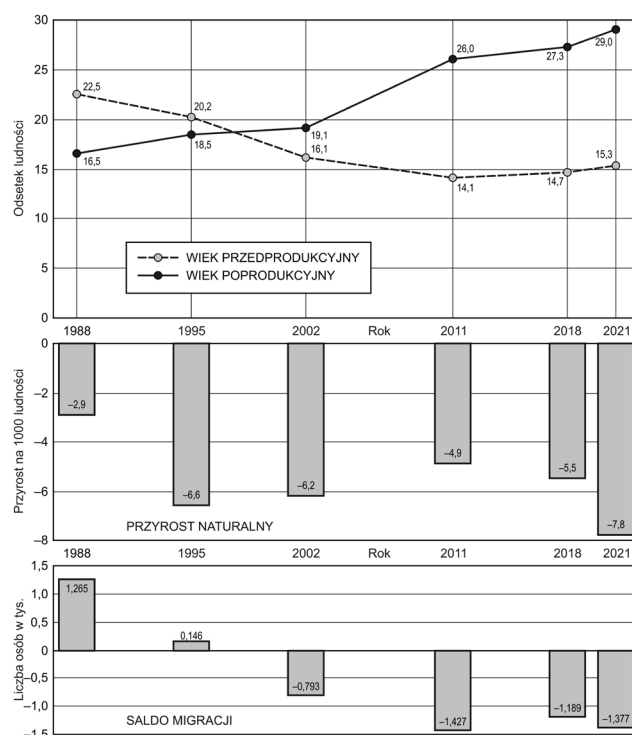
Źródło: opracowanie własne

4. PRZYCZYNY I SKUTKI KURCZENIA SIĘ ŁODZI

Spółród analizowanych miast Łódź ma największe tempo depopulacji. Składa się na to kilka przyczyn:

- postępujący od wielu lat ubytek naturalny,
- struktura wieku i płci,
- model rodziny związany z przemianami cywilizacyjnymi,
- w mniejszym stopniu ujemne saldo migracji (tabela 3, rysunek 7).

Najistotniejszą przyczyną depopulacji Łodzi jest pogłębiający się ciągle ubytek naturalny (tabela 2 i 3, rysunek 7), w którego wyniku liczba ludności Łodzi

Rysunek 7. Czynniki modelujące spadek ludności Łodzi w latach 1988–2021

Źródło: opracowanie własne

Tabela 3. Zmiany liczby ludności i struktur demograficznych Łodzi w latach 1988–2021

Rok	Ludność w tys. osób	Kobiety (%)	Mężczyźni (%)	Odsetek ludności w wieku		Przyrost naturalny (na 1000 osób)	Saldo migracji (liczba osób)
				przedprodukcyjnym	poprodukcyjnym		
1988	854,3	54,1	45,9	22,5	16,5	-2,9	+1265
1995	816,7	54,3	45,7	20,2	18,5	-6,6	+146
2005	789,3	54,4	45,6	16,1	19,1	-6,2	-743
2011	728,9	54,5	45,5	14,1	26,0	-4,9	-1427
2018	685,3	54,8	45,2	14,7	27,3	-5,5	-1189
2021	667,9	54,4	45,6	15,3	29,0	-7,8	-1377

Źródło: GUS (1988, 1995, 2005, 2011, 2018, 2021).

każdego roku zmniejsza się o ok. 5–7 tys. osób. To konsekwencja niskiego poziomu urodzeń i przewyższającego go znacznie poziomu zgonów. Niski poziom urodzeń odzwierciedla niekorzystną strukturę wieku. Łódź jest szybko starzejącym się miastem (Szukalski, 2012, 2014). Już na początku obecnego stulecia ludność w wieku poprodukcyjnym przeważała liczebnie nad ludnością w wieku przedprodukcyjnym, by w 2021 r. przewyższyła ją prawie dwukrotnie (tabela 3, rysunek 7).

Charakterystyka demograficzna Łodzi na tle porównywalnych danych dla Polski wypada bardzo niekorzystnie. Współczynnik dynamiki demograficznej obrazujący stosunek liczby urodzeń do liczby zgonów w 2020 r. w Łodzi wynosił 0,52, w Polsce zaś 0,74. W Łodzi, podobnie jak w innych dużych miastach, od lat 80. występuje długotrwałość bardzo małej dzietności, znacznie poniżej średniej krajowej (Szukalski, 2021).

Na skutek niekorzystnych zmian ludnościowych wskaźniki obciążeń demograficznych w Łodzi są gorsze niż średnia krajowa. Liczba osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w Łodzi w 2021 r. wynosiła 79,4, podczas gdy w Polsce 68,0, zaś liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w Łodzi to 52,0, a w Polsce 37,5 (Urząd Statystyczny w Łodzi, 2018). Indeks starości wskazujący liczbę osób w wieku > 65 lat przypadającą na liczbę dzieci w wieku 0–14 wzrósł ze 140 w 2011 r. do 182 w 2021 r. (Urząd Statystyczny w Łodzi, 2022a, 2022b).

Starzenie się społeczeństwa powoduje, że z jednej strony jest coraz mniejsza liczba potencjalnych rodziców, co wpływa na bardzo niski poziom urodzin (Szukalski, 2021), a z drugiej – coraz większy wzrost liczby zgonów w najstarszej grupie wiekowej. Liczba ta na 1000 osób w Łodzi osiągnęła w 2021 r. wartość 16,2, podczas gdy w Polsce 12,5. Przyczyną śmierci najczęściej są choroby nowotworowe, na które w Łodzi umiera 351,8 osób na 100 tys., w Polsce natomiast 283,2.

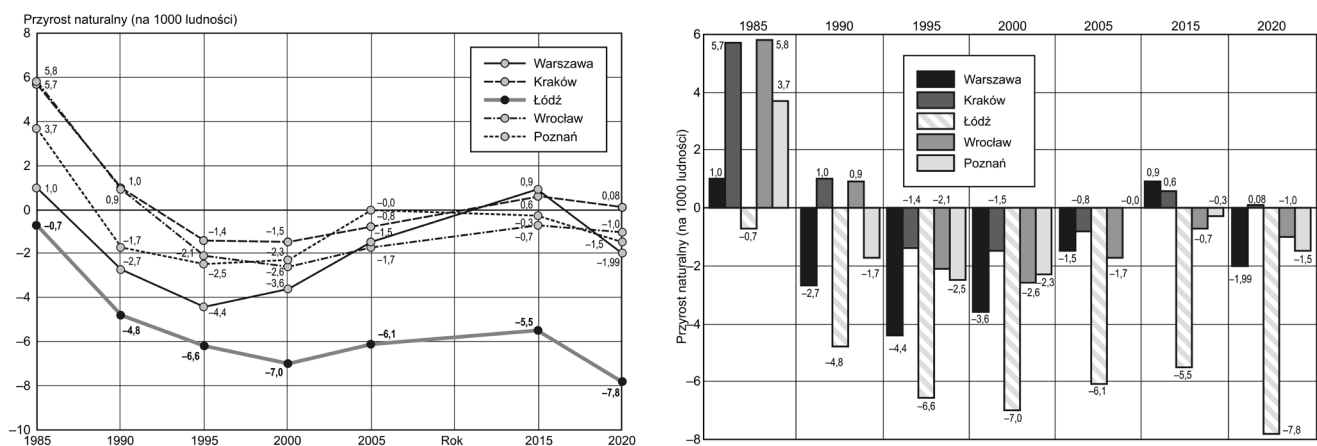
Bardzo wysoki poziom zgonów wynika m.in. ze słabej kondycji zdrowotnej łodzian. Krótsza przeciętnie długość życia występuje zarówno wśród kobiet, jak

i mężczyzn (Dzieciuchowicz, 2009, 2014; Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2015). Przyczynia się do tego degradacja środowiska. Alarmy smogowe w sezonie jesienno-zimowym, zaraz po miastach Górnego Śląska, najczęściej wskazują Łódź.

W porównaniu z największymi miastami Polski przyrost naturalny w Łodzi, cały czas ujemny, w latach 1990–2020 wykazywał najdramatyczniejsze spadki, w 2020 r. osiągając wartość $-7,8\%$ (rysunek 8).

Innym czynnikiem w dużym stopniu kształtującym przyrost naturalny w Łodzi jest model życia rodzinnego. Model rodziny ukształtowany w drugim przejściu demograficznym od wielu lat wykazuje tendencje zmniejszającej się liczby małżeństw, odkładania w czasie decyzji o dzieciach, planowania ich małej liczby (najczęściej jedno dziecko), spadku dzietności, szybko postępującego kryzysu małżeństwa jako instytucji (wzrost liczby rozwodów, kohabitacji i urodzeń pozamałżeńskich) (Janiszewska, 2013). W Łodzi czynniki te występują w dużym natężeniu. W latach 1989–2011 spadek liczby małżeństw, wynoszący ponad 40%, postępował najszybciej w porównaniu z innymi miastami, np. w Warszawie wynosił 14,9%, w Krakowie 14,4%, we Wrocławiu 24,8%, a w Poznaniu 22,8% (Janiszewska, 2010, 2013).

Na ubytek liczby ludności Łodzi mają również wpływ migracje, które od początku XXI w. wykazują wartości ujemne (tabela 3, rysunek 7). Wiąże się to z procesami suburbanizacji oraz emigracją zarobkową za granicę, zwłaszcza po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., jak również do innych dużych miast – najczęściej do pobliskiej Warszawy. Łodzianie, podobnie jak to ma miejsce w krajach rozwiniętych, przenoszą się do strefy podmiejskiej. Na przykład w latach 1989–2007 do gmin okalających Łódź wyemigrowało około 37 tys. łodzian – o 60% więcej niż napłynęło z tych terenów do miasta (Urząd Miasta Łodzi, 2012). Tendencja ta utrzymuje się stale, a proces suburbanizacji postępuje, jednak słabiej niż w przypadku innych dużych miast (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2015).

Rysunek 8. Zmiany przyrostu naturalnego w największych miastach w Polsce w latach 1985–2020

Źródło: opracowanie własne

Pewną nadzieją dla Łodzi jako ośrodka akademickiego są studenci. Na kilkunastu łódzkich uczelniach studiuje około 100 tys. osób. Część z nich, mieszkających w mieście czasowo, może po studiach osiąść w nim na stałe. Dotyczy to również studentów zagranicznych, szczególnie Ukraińców.

W roku akademickim 2016/2017 na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu, w grupie 264 studentów studiów magisterskich, którzy stanowili 50,5% ogółu na tych studiach, przeprowadzono badanie dotyczące ich zamierzeń po ukończeniu studiów. Przeszło połowa ankietowanych pochodziła spoza Łodzi. Badani studenci, pytani o plany na przyszłość, deklarowali w 37,5%, że chcą pozostać i pracować w Łodzi. To samo pytanie zadano też łodzianom. Okazało się, że w mieście rodzinnym zamierzało zostać prawie 70% respondentów, jednak reszta planowała wyemigrować do innego miasta w Polsce bądź za granicę. Różnica między tymi, którzy chcieli zostać w Łodzi a tymi, którzy zamierzali wyjechać, była minimalnie dodatnia (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2018).

Do pracy w Łodzi, podobnie jak do innych miast Polski, od wielu lat napływają Ukraińcy. W 2019 r. w mieście przebywało legalnie około 70–80 tys. osób z tego kraju, a szacunki magistratu mówiły już o liczbie co najmniej 150 tys. W 2021 r. Powiatowy Urząd Pracy (PUP) w Łodzi wydał obywatelom Ukrainy prawie 120 tys. pozwoleń na pracę.

Podsumowując, współczesna Łódź to szybko starzejące się miasto, o niewielkiej i ciągle malejącej liczbie urodzeń i jednocześnie dużej i rosnącej liczbie zgonów, z którego do niedawna więcej ludzi emigrowało niż do niego przybywało.

5. PRÓBY ZAPOBIEGANIA DEPOPULACJI MIASTA

Stały intensywny spadek liczby ludności Łodzi od dawna jest przedmiotem zaniepokojenia władz samorządowych, a w rezultacie podejmowanych przez nią działań. Władze Łodzi przygotowały w 2017 r. (rysunek 9) charakterystykę demograficzną miasta, wskazując na takie jego cechy, jak:

- największa wśród wielkich miast skala ubytku naturalnego,
- niski współczynnik reprodukcji brutto,
- rosnący udział ludności w wieku poprodukcyjnym,
- nadumieralność,
- niewielki napływ migracyjny, ujemne saldo migracji (Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łodzi, 2017).

Saldo migracji w Łodzi jest ujemne już od długiego czasu i waha się od kilkuset do 1,4 tys. osób rocznie (zob. tabela 3, rysunek 7). O ile ujemne saldo migracji nie jest najważniejszym czynnikiem przyczyniającym

się do depopulacji miasta, gdyż kilkakrotnie przewyższa je ubytek naturalny, o tyle napływ migrantów może tę sytuację poprawić. Do radykalnej poprawy sytuacji (głównie na rynku pracy) według władz Łodzi mógłby przyczynić się napływ młodych pracowników spoza Polski (Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łodzi, 2017).

Rysunek 9. Strona tytułowa dokumentu omawiającego politykę demograficzną władz Łodzi
Źródło: Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łodzi (2017)

Projekty i interwencje władz samorządowych Łodzi, służące zapobieganiu kurczeniu się miasta i budowaniu jego prężności, wskazują na takie zrealizowane bądź będące w trakcie realizacji działania społeczno-gospodarcze, jak:

1. Rozwój nowej, lepszej infrastruktury: dworzec Łódź Fabryczna, Łódzka Kolej Aglomeracyjna, reorganizacja transportu miejskiego, budowa trasy W-Z, budowa S-14, rower miejski, remonty dróg.
2. Odnowa miasta: budowa Nowego Centrum Łodzi, program rewitalizacji zabudowy w programie „Mia100 kamienic”, rewitalizacja obszarowa, strategia rozwoju ulicy Piotrkowskiej, zielone podwórka.
3. Polityka demograficzna: miejska polityka demograficzna, program „Młodzi w Łodzi”, wzrost liczby miejsc w przedszkolach, miejski program „In vitro dla Łodzi” (na lata 2021–2025).
4. Inicjatywy ekonomiczne i związane z nowymi technologiami: stworzenie marki miejskiej, przyciąganie inwestorów (także do Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej), przyciąganie studentów, rozwój klasy

kreatywnej, Bionanopark Łódź, zgłoszenia na EXPO 2020 i 2024, współpraca metropolitalna.

- Mieszkalnictwo i zagadnienia społeczno-kulturowe: utworzenie budżetu obywatelskiego, wspieranie lokalnego patriotyzmu, miejska polityka mieszkaniowa, nowe osiedla, miejsca spędzania wolnego czasu (Pielesiak i in., 2021).

Na szczególną uwagę zasługuje miejska polityka demograficzna, której filarami stały się dwa programy: „Młodzi w Łodzi” i miejski program „In vitro dla Łodzi”. Pierwszy z tych programów (rysunek 10) powstał, aby zachęcić młodych ludzi do wiązania swojej przyszłości z Łodzią, wspierać rozwój kariery zawodowej łódzkich studentów oraz zapewnić lokalnym przedsiębiorcom i potencjalnym inwestorom wysoko wykwalifikowane kadry. Realizatorem programu jest Biuro Rozwoju Gospodarczego i Współpracy Międzynarodowej Urzędu Miasta Łodzi, które przy współpracy z największymi łódzkimi uczelniami oraz głównymi pracodawcami inicjuje i realizuje m.in.: portal praktyk i staży, płatne staże wakacyjne, program stypendialny, bezpłatne szkolenia, wizyty w firmach i kartę rabatową (Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łodzi, 2017). Drugim miejskim programem, „In vitro dla Łodzi”, miasto od wielu lat wspiera pary mające problem z poczęciem dziecka (rysunek 11), wyróżniając się w tej działalności na tle innych miast Polski.

Rysunek 10. Jedna z propozycji programu władz samorządowych „Młodzi w Łodzi”
Źródło: Młodzi w Łodzi (2021)

W programie demograficznym istotna jest także oferta zwiększenia liczby miejsc w przedszkolach dla obecnych i przyszłych małych łódzian (Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łódź, 2017).

Władze samorządowe oceniły sytuację demograficzną miasta za pomocą metody SWOT, wskazującą na mocne i słabe strony działań oraz perspektywiczne szanse i zagrożenia.

Mocne strony:

- Postępująca rewitalizacja dzielnic centralnych.
- Wykorzystanie znaczącej pozycji Łodzi w europejskim systemie transportowym.

- Wyższe uczelnie kształcące pożądanym na rynku pracy specjalistów.

Rysunek 11. Założenia programu „In vitro dla Łodzi”
Źródło: Urząd Miasta Łodzi (b.r.)

Słabe strony:

- Zmniejszająca się liczba osób w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym.
- Rosnąca z przyczyn naturalnych (zgony) liczba zwalnianych komunalnych mieszkańców.
- Potrzeba marketingu terytorialnego skierowanego do potencjalnych nowych mieszkańców z Polski i z zagranicy (migranci z regionów bliskich kulturowo).

Szanse:

- Wykorzystanie rezerwy demograficznej – repatrianci (powrót z zagranicy), mieszkańcy regionu łódzkiego.
 - Korzyści z bycia najszybciej rozwijającym się polskim węzłem komunikacyjnym i centrum logistycznym.
- Zagrożenia:
- Ubytek osób w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym powodujący wzrost kosztów pracy.
 - Obniżenie poziomu diety.
 - Konkurencja gospodarcza innych wielkich miast.
 - Brak środków na aktywną politykę migracyjną (Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łódź, 2017).

W analizie tej nie ma wskazania, jak istotny wpływ na poprawę sytuacji ludnościowej Łodzi mają imigranci, chociaż zasygnalizowano potrzebę skierowania odpowiedniej zachęty do potencjalnych przybyszów.

W Łodzi w przededniu wybuchu wojny w Ukrainie mieszkało 100 tys. osób pochodzących z tego kraju (dane z 22 lutego 2022 r.). Po wybuchu wojny, wobec kilkumilionowego napływu do Polski uchodźców, pozostaje otwarte pytanie: w jakim stopniu imigracja Ukraińców pozwoli poprawić sytuację demograficzną polskich miast, w tym także Łodzi? (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2016, 2018; Związek Przedsiębiorców i Pracodawców, 2016).

Unia Metropolii Polskich (UMP) przygotowała raport dotyczący Ukraińców w Polsce. W dokumencie

Miejska gościnność. Wielki wzrost, wyzwania i szanse. Raport o uchodźcach z Ukrainy w największych polskich miastach (Wojdat i Cywiński, 2022) przeanalizowano sytuację uchodźców w marcu, kwietniu i maju 2022 r. W maju liczba ludności Polski, łącznie z Ukraińcami, wzrosła do 41,64 mln, z czego udział ludności ukraińskiej wyniósł 8%. Największy wzrost liczby uchodźców z kraju naszego wschodniego sąsiada dotkniętego wojną był obserwowany w kwietniu. Wówczas liczba ludności Polski wyniosła 42,11 mln, a Ukraińcy stanowili 9% mieszkańców naszego kraju. W 12 miastach UMP w marcu zanotowano 1,47 mln obywateli ukraińskich, w kwietniu 1,60 mln, a w maju 1,43 mln. Najwięcej uchodźców z Ukrainy przybyło do Warszawy, powiększając jej zaludnienie do przeszło 2 mln osób (Wojdat i Cywiński, 2022). W maju udział ludności ukraińskiej w 12 miastach UMP wyniósł średnio 18%. Największy odsetek Ukraińców wśród mieszkańców polskich miast zanotował Rzeszów – w maju stanowili oni 37% ogółu rzeszowian (Wojdat i Cywiński, 2022). Wrocław i Warszawa to jedyne miasta, w których od marca do maja 2022 r. z każdym miesiącem przybywało Ukraińców. Dzięki napływowi uchodźców nastąpił w nich wzrost ludności odpowiednio o 1% i 8% (tabela 4).

Tabela 4. Szacunkowy odsetek Ukraińców w zaludnieniu największych miast Polski w okresie marzec–maj 2022 r.

Miasto	Odsetek Ukraińców wśród mieszkańców		
	w marcu	w kwietniu	w maju
Warszawa	13	15	16
Kraków	19	20	19
Wrocław	23	28	29
Łódź	11	13	9
Poznań	14	17	16

Źródło: Wojdat i Cywiński (2022).

W Łodzi udział Ukraińców w zaludnieniu miasta spadł z 11% w marcu 2022 r. do 9% w maju 2022 r., niemniej jednak liczba ludności Łodzi, od lat kurczącej się, wzrosła do 739 tys. Czas pokaże, ilu imigrantów przybywających do miasta zdecyduje się w niej zostać i osiąść na stałe.

Według *Raportu specjalnego „Uchodźcy z Ukrainy w Polsce”* (Zymnin, 2022) 72% badanych uchodźców zamierzało zostać lub w przyszłości mieszkać w regionie, do którego przybyło. Z kolei 30% respondentów zadeklarowało, że planuje zostać w Polsce na dłużej. W odpowiedzi na pytanie, co miało największy wpływ na wybór Polski jako kraju pobytu w trakcie wojny, najczęściej ankietowanych wskazało, że: Polska jest najbliższym kulturowo sąsiadem Ukrainy (36% badanych), mają tu przyjaciół i znajomych (27%) oraz rodzinę (24%).

6. PODSUMOWANIE

Przemiany ustrojowo-gospodarcze zapoczątkowane w Polsce w 1989 r. spowodowały gwałtowny upadek dominującego od XIX w. przemysłu włókienniczego, a w konsekwencji depopulację Łodzi. Po 1988 r. cały czas postępował ubytek jej mieszkańców, a Łódź stała się najszybciej kurczącym się dużym miastem Polski. W okresie 1988–2020 o 175,6 tys. osób zmalała liczba ludności (z 854 tys.), czyli o przeszło 20%. Tylko w ciągu ostatnich 20 lat miastu ubyło 121 tys. osób (–15,3%) i Łódź przestała zajmować miejsce drugiego największego miasta w Polsce, a w 2007 r. trafiła na miejsce trzecie – po Warszawie i Krakowie. Jak wykazał Narodowy Spis Powszechny z 2021 r. (GUS, 2021a), Wrocław powiększył liczbę ludności, a tym samym Łódź znalazła się na czwartym miejscu.

O tak szybkim ubytku ludności decyduje głównie ruch naturalny, w którym od dawna liczba zgonów przewyższa liczbę urodzin. W porównaniu z 1988 r. wartości te wzrosły kilkukrotnie: od –2,9‰ do –7,8‰ w 2021 r. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest niski poziom urodzeń, wynikający z jednej strony z szybkiego starzenia się Łoździan i ze zmian modelu życia rodzinnego (spadek dzietności, kryzys małżeństw), a wysokiego poziomu zgonów z drugiej (słaba kondycja zdrowotna Łoździan). Współczynnik dynamiki demograficznej w Łodzi wynosi 0,52, podczas gdy w Polsce to 0,74. Wartości wskaźników obciążeń demograficznych w Łodzi, na skutek postępujących przemian ludnościowych, są niższe od średniej krajowej – by wymienić liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, która w Łodzi wynosi 79,4, a w Polsce 68,0, zaś liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w Łodzi to 52,0, podczas gdy w Polsce 37,5.

Ujemne od 2000 r. saldo migracji w znacznie mniejszym stopniu przyczyniało się do depopulacji miasta. Łoździanie, głównie młodzi, wyjeżdżali do krajów Unii Europejskiej, innych dużych miast Polski, a rzadziej do strefy podmiejskiej.

Wszystkie te niekorzystne charakterystyki ludnościowe zmuszały władze miasta do podejmowania rozmaitych inicjatyw społeczno-gospodarczych, w których istotne miejsce zajmuje miejska polityka demograficzna, proponująca działania w ramach programu „Młodzi w Łodzi” i miejskiego programu „In vitro dla Łodzi”.

Pewne nadzieje na zahamowanie procesu depopulacji oraz odmłodzenie miasta rodzi zjawisko zintensyfikowania ruchów migracyjnych. Jeszcze przed wybuchem wojny w Ukrainie w Łodzi pracowało około 100 tys. Ukraińców. Po wybuchu wojny napłynęło do Łodzi przeszło 60 tys. uchodźców. Pozostają pytania: czy i jaka część przybyszów zdecyduje się osiąść w mieście na stałe?

BIBLIOGRAFIA

- Adamski, J. (2013). Kierunki optymalizacji funkcjonowania usług i infrastruktury kurczących się miast. W: N. Szajewska, M. Lipińska (oprac.), *Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020)* (s. 137–146). Kancelaria Senatu. https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k8/agenda/seminaria/2013/130301/zarzadzanie_rozw_mias.pdf
- Biuro Strategii Miasta. Urząd Miasta Łodzi. (2017). *Łódź łączy pokolenia. Łódzka polityka demograficzna. Zdrowie – edukacja – aktywność – rozwój*. https://uml.lodz.pl/files/public/dla_mieszkanca/o-miescie/Lodzka_Polityka_Demograficzna.pdf
- Dzieciuchowicz, J. (2009). Przemiany ludnościowe Łodzi na przełomie XX i XXI wieku. W: S. Liszewski (red.), *Łódź. Monografia miasta* (s. 381–400). Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Dzieciuchowicz, J. (2014). *Ludność Łodzi – rozwój i przemiany strukturalne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://doi.org/10.18778/7969-263-7>
- Główny Urząd Statystyczny. (1985). *Rocznik statystyczny*.
- Główny Urząd Statystyczny. (1988). *Rocznik statystyczny*.
- Główny Urząd Statystyczny. (1995). *Rocznik statystyczny*.
- Główny Urząd Statystyczny. (2000). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. <https://w.bibliotece.pl/275311/Rocznik+statystyczny+Rzeczypospolitej+Polskiej+2000>
- Główny Urząd Statystyczny. (2005). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2005,2,11.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2011). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/rs_rocznik_statystyczny_rp_2011.pdf
- Główny Urząd Statystyczny. (2015). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2015,2,10.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2018). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2018,2,18.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2020). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2020,2,20.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2021a). *Informacja o wynikach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań na poziomie województw, powiatów i gmin*. <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/informacja-o-wynikach-narodowego-spisu-powszechnego-ludnosci-i-mieszkan-2021-na-poziomie-województw-powiatow-i-gmin,1,1.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2021b). *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statistical yearbook of the Republic of Poland*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2021,2,21.html>
- Großmann, K., Haase, A., Rink, D., Steinführer, A. (2008). Urban shrinkage in East Central Europe? Benefits and limits of a cross-national transfer of research approaches. W: M. Nowak, M. Nowosielski (red.), *Declining cities / Developing cities: Polish and German perspectives* (s. 77–99). Instytut Zachodni.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J. (2015). Łódź miasto malejące. Porównanie z największymi miastami Polski. W: M. Soja, A. Zborowski (red.), *Miasto w badaniach geografów: T. 2.* (s. 91–104). Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J. (2016). Imigranci spoza UE w Polsce, Łodzi i regionie łódzkim. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 26, 135–153. <https://doi.org/10.18778/1508-1117.26.08>
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J. (2018). Czy imigracja jest szansą dla wyludniających się polskich miast? Wybrane rodzaje ruchów migracyjnych. *Przegląd Geograficzny*, 90(2), 291–308. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2018.2.5>
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J. (2021). Łódź – ciągle ziemią obiecaną? *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 34(6), 73–82. <https://doi.org/10.18778/2543-9421.06.07>
- Janiszewska, A. (2010). Przemiany demograficzne w Łodzi w świetle drugiego przejścia demograficznego. W: I. Jażdżewska (red.), *Duże i średnie miasta polskie w okresie transformacji. XXII Konwersatorium Wiedzy o Mieście* (s. 229–246). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Janiszewska, A. (2013). *Zachowania matrymonialne i prokreacyjne w Polsce – ujęcie geograficzne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7525-964-3>
- Jaroszewska, E., Stryjakiewicz, T. (2014). Kurczenie się miast w Polsce. W: T. Stryjakiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej* (s. 67–78). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Jędraszko, A. (2005). Kurczenie się miast. *Urbanista*, 8, 9–12.
- Krzysztofik, R., Szymtkie, R. (2018). Procesy depopulacji w Polsce w świetle zmian bazy ekonomicznej miast. *Przegląd Geograficzny*, 90(2), 309–329. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2018.2.6>
- Liszewski, S. (red.). (2009). *Łódź. Monografia miasta*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Młodzi w Łodzi. (2021, 22 lutego). *Program „Młodzi w Łodzi”*. <https://mlodziwlodzi.pl/zapraszamy-do-wspoltworzenia-najlepszych-stazy-w-miescie/>
- Ogrodowczyk, A., Marcińczak, S. (2014). Łódź – od polskiego Manchesteru do polskiego Detroit? W: T. Stryjakiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej* (s. 79–88). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Oswalt, P. (2008). Hypotheses on urban shrinkage in the 21st century. *GAM Architecture Magazine*, 8, 58–71.
- Oswalt, P. (red.). (2005). *Shrinking cities: T. 1: International research*. Hatje Cantz Verlag.
- Pielesiak, L., Ogrodowczyk, A., Marcińczak, S. (2021). *Budowanie prężności w kontekście kurczenia się miast europejskich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Runge, J., Michalski, T., Runge, A. (2020). The level of preparedness among the local governments of the Katowice Conurbation for risks associated with depopulation and ageing of the population. *Studies of Transition States and Societies*, 12(2), 77–91. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-71480-3>
- Stryjakiewicz, T., Emirhafizović, M., Čengić, N.H., Dimitrova, E., Schmeidler, K., Korobar, V.P., Siljanoska, J., Păun-Contantinescu, I., Krstić-Furundžić, A., Đukić, A., Buček J., Golicnik, B., Šašek-Divjak, M., Vajdovich-Visy, E. (2014). Kurczenie się miast w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej. W: T. Stryjakiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej / Urban shrinkage in East-Central Europe* (s. 29–38). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Szukalski, P. (2012). *Sytuacja demograficzna Łodzi*. Wydawnictwo Biblioteka. <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/3445/Sytuacja%20demograficzna%20C5%81odz.pdf?sequence=1>
- Szukalski, P. (2014). Depopulacja dużych miast w Polsce. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*, 7, 1–5. <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/5090/2014-07%20Du%20C5%81C5%81miasta.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

- Szukalski, P. (2021). Przemiany poziomu dzietności w obecnych miastach wojewódzkich w Polsce w latach 1983–2020. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 34(6), 17–26. <https://doi.org/10.18778/2543-9421.06.02>
- Szymańska, D., Wylon, M. (2019). Demographic changes in Polish cities in the years 1950–2016. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 44, 103–114. <http://doi.org/10.2478/bog-2019-0019>
- Urząd Miasta Łodzi. (b.r.). *Miejski program in vitro dla Łodzi*. <https://uml.lodz.pl/miejski-program-in-vitro-dla-lodzi/o-programie/program-2021-2025/>
- Urząd Miasta Łodzi. (2012). *Profil miasta Łodzi*. Profesjadruk.
- Urząd Statystyczny w Łodzi / Statistical Office in Łódź. (2018). *Statystyka Łodzi / Statistic of Łódź*. <https://lodz.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/statystyka-lodzi-2018,4,13.html>
- Urząd Statystyczny w Łodzi / Statistical Office in Łódź. (2022). *Statystyka Łodzi / Statistic of Łódź*. <https://lodz.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/statystyka-lodzi-2022,4,15.html>
- Wojdat, M., Cywiński, P. (2022, kwiecień). *Miejska gościnność. Wielki wzrost, wyzwania i szanse. Raport o uchodźcach z Ukrainy w największych polskich miastach*. Centrum Analiz i Badań; Unia Metropolii Polskich im. Pawła Adamowicza. https://metropolie.pl/fileadmin/user_upload/UMP_raport_Ukraina_20220429_final.pdf
- Zborowski, A., Soja, M., Łobodzińska, A. (2012). Population trends in Polish cities – stagnation, depopulation or shrinkage? *Prace Geograficzne*, 130, 7–28. <https://doi.org/10.4467/20833113PG.12.017.0658>
- Związek Przedsiębiorców i Pracodawców. (2016, styczeń). *Raport. Imigranci z Ukrainy ratunkiem dla polskiej demografii*. https://zpp.net.pl/wp-content/uploads/2017/08/omt97q_28.01.2016RaportZPPImigrancizUkrainyratunkiemdlapolskiejdemografii.pdf
- Zymnin, A. (2022, 12 kwietnia). *Raport specjalny „Uchodźcy z Ukrainy” w Polsce*. <https://ewl.com.pl/raport-specjalny-uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce/>

Artykuł wpłynął:

1 czerwca 2023

Zaakceptowano do druku:

15 września 2023

Tomasz Michalski

 <https://orcid.org/0000-0002-7916-9620>

Uniwersytet Gdański

Wydział Nauk Społecznych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

tomasz.michalski@ug.edu.pl

Iwona Kiniorska

 <https://orcid.org/0000-0001-5630-4554>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych

Instytut Geografii i Nauk o Środowisku

iwona.kiniorska@ujk.edu.pl

PORT JAKO CZYNNIK ROZWOJU MIASTA NADMORSKIEGO (NA PRZYKŁADZIE USTKI)

Abstrakt: Po transformacji ustrojowej z 1989 r. polskie miasta i wsie, w których znajdowały się małe porty i przystanie morskie, stały przed dużą szansą rozwoju. Jednak przemiany ekonomiczne, przystąpienie do Unii Europejskiej oraz degradacja Bałtyku zmniejszyły znaczenie portów i przystani w rozwoju tych miast i wsi. Celem niniejszego opracowania jest analiza zmiany funkcji usteckiego portu i wpływ tego procesu na szanse rozwojowe miasta Ustka. W toku przeprowadzonej analizy stwierdzono, że znaczenie portu dla miasta bardzo zmalało. Stracił on funkcję przemysłową i przeładunkową, a rola bazy dla rybołówstwa uległa zmniejszeniu. Port zachował funkcję turystyczną, lecz ma ona charakter uzupełniający wobec plaż nadmorskich, które są głównym walorem turystycznym Ustki. Port zyskał także przeznaczenie mieszkaniowe, co uznano za mylną koncepcję. Również zamierzona lokalizacja w porcie bazy serwisowej dla planowanych morskich farm wiatrowych nie będzie mieć tu nowej roli miastotwórczej.

Słowa kluczowe: małe porty i przystanie morskie, funkcje miastotwórcze, Ustka

A PORT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF A COASTAL TOWN (BASED ON THE EXAMPLE OF USTKA)

Abstract: After 1989, Polish towns with small ports and marinas gained a great development opportunity resulting from the political transformation. However, economic changes, accession to the European Union and the degradation of the Baltic Sea have reduced their importance in the development of these towns. The aim of this study is to analyze changes in function of Ustka port and the impact of this on the town's development opportunities. The analysis showed that the importance of the port for the town has significantly decreased. It has lost its industrial and transshipment functions, and its function as a fishing base has decreased. The port has retained its tourist function, but it is complementary to the main tourist attraction of the beaches. The port has also gained a residential function but this was considered a bad decision. The planned location of a service base for offshore wind farms in the port will constitute a new urban function.

Keywords: small sea ports and marinas, city-forming functions, Ustka

1. WPROWADZENIE

Upadek systemu państw tzw. demokracji ludowej uruchomił w nich procesy transformacji ustrojowej. Polskie małe miasta nadmorskie stały przed szansą dużo większego wpływu na własny rozwój. Wynikało to nie tylko z odzyskania podmiotowości przez samorządy,

jak to miało miejsce w całej Polsce (por. Parysek, 2000), ale także z pojawienia się możliwości przejęcia przez nie portów. Przed 1989 r. porty były niejednokrotnie podstawą rozwoju miast nadmorskich. Model zarządzania i struktura organizacyjno-prawna portów

morskich były wzorowane na modelu zaimportowanym z ówczesnego Związku Radzieckiego (Andruszkiewicz, 2012). W modelu tym, o charakterze nakazowo-rozdzielczym, wszelkie decyzje podejmowano centralnie.

Już w 1992 r. rozpoczęto prace nad ustawą o zarządzaniu portami, które zaowocowały w 1996 r. przyjęciem stosownego aktu prawnego (*Ustawa, 1997*) – od tamtej pory wielokrotnie nowelizowanego. Szczegółowo ten proces opisała Adamowicz (2012). Porty i przystanie morskie podzielono na te o podstawowym znaczeniu dla gospodarki narodowej (Gdańsk, Gdynia, Szczecin i Świnoujście) i pozostałe. Mając na względzie wielowiekową symbiozę między miastami i portami (por. Waluczkiwicz, 2011), w przypadku pozostałych portów i przystani morskich ustawodawca dopuścił realny wpływ samorządów na ich rozwój, aczkolwiek w mniejszym stopniu niż samorzady by tego chciały.

Funkcja przeładunkowa jest podstawową formą aktywności gospodarczej w portach morskich (Rozkrut i Rozkrut, 2015). Oprócz niej do istotnych form aktywności zalicza się (Luks, 2011):

- rozwój morskich klastrow sportowo-turystycznych oraz żeglugi pasażerskiej,
- rozwój rybołówstwa i wędkarstwa rekreacyjnego,
- przeładunki towarów i obsługę statków handlowych,
- działalność produkcyjną prowadzoną na terenie portu i w jego otoczeniu,
- obsługę działalności poszukiwawczej i wydobywczej w polskiej strefie ekonomicznej,
- obsługę konserwacji i eksploatacji farm wiatrowych.

Każda z powyższych funkcji portu ma odmienne oddziaływanie miastotwórcze. Patrząc na historię obecnych polskich małych portów i przystani morskich, wydaje się, że największe znaczenie miastotwórcze w przeszłości miała funkcja rybołówstwa oraz – w większych spośród małych portów – funkcje przeładunkowa i produkcyjna.

Współcześnie w małych portach i przystaniach morskich mamy do czynienia z procesem zmiany pełnionych przez nie funkcji (Michalski, 2020; Szymańska i Michalski, 2018), co pośrednio skutkuje spadkiem ich znaczenia dla miast i wsi, w obrębie których są zlokalizowane. W tym kontekście celem niniejszego artykułu jest prześledzenie zmian w funkcjach usteckiego portu oraz wywołanych przez nie zmian w znaczeniu portu dla miasta Ustka. Analizę przeprowadzono dla okresu po 1989 r.

2. ŹRÓDŁA DANYCH I METODY ANALIZY

Mając na uwadze cel opracowania, posłużono się metodą wtórnej analizy jakościowej (por. Borowska-Beszta i in., 2017). Jest to rezultat uznania, że zadaniem zrealizowanej analizy jakościowej wtórnej powinny być

wygenerowanie i synteza nowych znaczeń z wcześniejszych badań (Long-Sutehall i in., 2011). Spośród wyróżnionych przez Heaton (2008) trzech źródeł pochodzenia danych wykorzystano repozytoria formalne w postaci roczników statystycznych gospodarki morskiej opublikowanych przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) oraz repozytoria nieformalne zawierające dokumenty na temat portu w Ustce.

3. HISTORIA PORTU I WSI USTKA

Ustka jest małym miastem portowym, położonym w ujściowym odcinku rzeki Słupi do Morza Bałtyckiego. Linia brzegowa tworzy w tym miejscu abrazyjną Zatokę Słupską o głębokości wcięcia w głąb ładu 4 km i szerokości ok. 25 km (Dąbrowa-Januszewski, 1979).

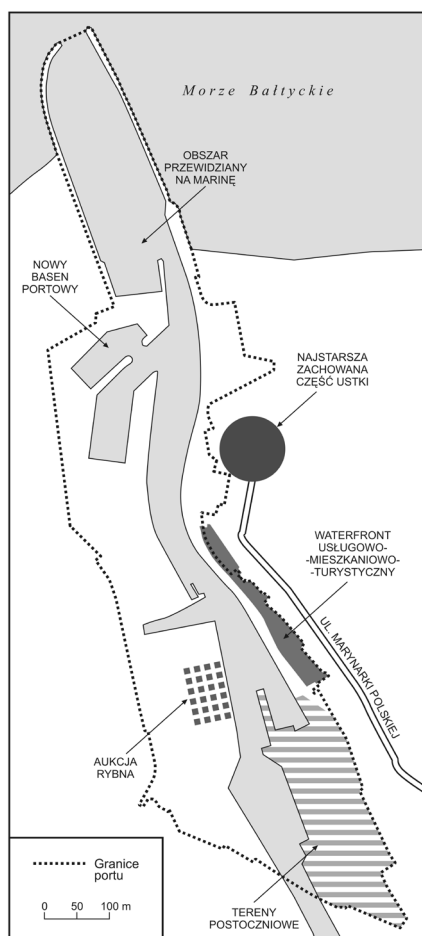
Dzieje Ustki można podzielić na trzy okresy:

- panowania rodzimych książąt pomorskich (do 1648 r.),
- przynależności do Niemiec (1648–1945),
- przynależności do Polski (od 1945 r.).

Pierwsze wzmianki o Ustce pochodzą z roku 1337, kiedy to została podpisana umowa między rodem Święców i miastem Słupskiem, na mocy której Ustka traciła swój dotychczasowy byt osady rybackiej. W ciągu blisko 500 lat stała się ośrodkiem przeładunku towarów i rybołówstwa, stanowiącym własność Słupska. Wieś przechodziła zmienne koleje losu. Po okresie rozkwitu związanego z przynależnością Słupska do Hanzy (1356–1476) miało miejsce prawie całkowite wyludnienie podczas wojny trzydziestoletniej (1618–1648). Przejście w 1648 r. pod panowanie Brandenburgii, po pokoju w Osnabrück, gdy dokonano rozbioru państwa Gryfitów, nie zmieniło sytuacji portu i wsi Ustka. Z jednej strony kolejne klęski żywiołowe (zwłaszcza pożar w 1644 r., sztormy z 1666 i 1668 r. oraz wylew Słupi w 1705 r.), z drugiej strony restrykcyjna polityka Słupska wobec wsi sprawiły, że była ona słabo zasiedlona (na pocz. XVIII w. liczba mieszkańców wynosiła jedynie 250), a port zamulony. W drugiej poł. XVIII w. odbudowa portu i koniunktura na statki przyniosły rozwój wsi, jednakże na przeszkodzie dalszego rozkwitu osady stanęła zależność od Słupska, który nie był zainteresowany rozbudową Ustki. Ten stan rzeczy zmieniła reforma ustroju miejskiego z 1808 r. W jej następstwie rozpoczęło się powolne rozluźnianie związków administracyjno-prawnych ze Słupskiem. W 1831 r. władze pruskie przejęły port, w 1874 r. wieś otrzymała autonomię w działaniach ogólnogospodarczych. Wszelkie prawa do Ustki Słupsk stracił w 1900 r. Na rozwój wsi miało także wpływać oddanie do użytku szosy z Ustki do Słupska (1835 r.) i do Darłowa (1859 r.) oraz wybudowanie linii kolejowych do Słupska (1878 r.), Sławna i Kępnowa – dwie ostatnie zlikwidowano po II wojnie światowej. W 1937 r. Niemcy rozpoczęły prace

nad rozbudową portu, przerwane przez wybuch wojny (Lindmajer i in., 1985). Ustka ma status miasta co najmniej od 1 lipca 1976 r. (Głos Pomorza, 2007). Wcześniej przyjmowano, że prawa miejskie otrzymała 22 marca 1935 r., lecz okazało się, że jest to błędna informacja.

Przeglądając przedwojenne opracowania (Eulitz, 1926; Königlische Preußische Landesaufnahme, 1891) oraz analizując aktualną strukturę przestrzenną i funkcjonalną Ustki, widać, że dawna wieś rozwijała się po wschodniej stronie ujścia Słupi do morza, w bezpośrednim sąsiedztwie portu (rysunek 1). Dopiero w pierwszej poł. XX w. nastąpił dalszy rozwój Ustki. W tym czasie powstał park nadmorski wraz z promenadą, a na jego zapleczu dzielnica willowa o charakterze wczasowo-mieszkaniowym (Michalski, 1994). Był to początek procesu oddalania zabudowy od bezpośredniego sąsiedztwa portu. Niemniej jednak dawna główna ulica wsi nadal pozostała najważniejszą ulicą miasta, sąsiadując bezpośrednio z terenami portowymi (rysunek 1). Tak więc na przykładzie Ustki należy uznać za potwierdzoną opinię Gruszkowskiego (1982), według której w miastach nadmorskich śródmieście jest zlokalizowane nie w środku ciężkości obszaru zainwestowania miejskiego, lecz na styku portu i dzielnic mieszkaniowych.

Rysunek 1. Wybrane składowe zagospodarowania przestrzennego usteckiego portu
Źródło: opracowanie własne

4. ZMIANY FUNKCJI USTECKIEGO PORTU I ICH WPŁYW NA MIASTO USTKA

Po 1989 r. trzy grupy czynników wyraźnie wpłynęły na zmiany funkcji pełnionych przez małe porty i przystanie morskie. Na pierwszym miejscu należy wspomnieć proces transformacji ustrojowej (por. Chojnicki i in., 1999; Kołodko, 2009), na drugim przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i objęcie naszego kraju wspólną polityką rybołówstwa (Gielo-Politewicz, 2019), a na trzecim – postępującą antropopresję Bałtyku (Dobrzycka-Kraheil i Bogalecka, 2022). Wszystko to spowodowało, że następuje zmiana funkcji pełnionych przez małe polskie porty i przystanie morskie, a pośrednio – tracą one na znaczeniu (por. Michalski, 2020; Szymańska i Michalski, 2018), wobec czego ich rola miastotwórcza ulega zmniejszeniu.

Analiza wpływu usteckiego portu na rozwój Ustki została przeprowadzona zgodnie ze wspomnianą klasyfikacją podstawowych form aktywności w portach według Luksa (2011). Funkcja portu, związana z morskimi klastrami sportowo-turystycznymi i żeglugą pasażerską, jest w przypadku Ustki mało miastotwórcza. Wynika to z dwóch przyczyn:

- Po pierwsze na polskim wybrzeżu główną atrakcją turystyczną są piaszczyste plaże oraz wody morskie bezpośrednio do nich przylegające. W miejscowościach nadmorskich (nawet tych, które mają porty bądź przystanie morskie) dominuje więc turystyka wypoczynkowa, taka jak plażowanie czy zażywanie kąpeli, a dopiero na dalszym miejscu znajduje się aktywność turystyczna, do której niezbędny jest port lub przystań. Zatem konieczne zagospodarowanie turystyczne i powiązane z nim miejsca pracy należy bardziej wiązać z atrakcyjnością plaż nadmorskich niż istnieniem portów i przystani. Oczywiście możliwość odbywania spacerów wzdłuż udostępnionej części nabrzeży portowych, falochronów oraz korzystanie z krótkich rejsów po morzu są atrakcyjne dla turystów, lecz mają charakter wtórny wobec atrakcyjności plaż.
- Po drugie Ustka nie ma mariny jachtowej, a jedynie uruchamianą sezonowo przystań¹. Wprawdzie prace koncepcyjne nad stworzeniem mariny trwają już od ponad 20 lat, lecz obecnie w usteckim porcie nadal funkcjonuje jedynie przystań jachtowa, w której znajduje się zaledwie 29 miejsc cumowniczych (Mataczak i Włodarski, 2019). Tym samym usteczki port nie jest atrakcyjny dla załóg jachtów, czego źródła Zieziula i Nowaczyk (2017) upatrują w niedostatecznej infrastrukturze do obsługi jachtów oraz nadmiernym zatłoczeniu w porcie. Chociaż planuje się lokalizację mariny jachtowej w okolicy falochronu zachodniego (rysunek 1), to jej powstanie nadal jest w sferze koncepcyjnej.

Obecnie turystyka jest uważana za główny czynnik warunkujący rozwój Ustki (Centrum Funduszy UE, 2022b), ale biorąc pod uwagę nadmorskie położenie miasta, a zwłaszcza piaszczyste plaże, klimat (Baranowski, 2008) oraz istnienie uzdrowiska (Szymańska, 2012), to funkcja turystyczna rozwijałaby się nawet bez portu. Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że stanowi on raczej uzupełnienie bogatej oferty turystycznej miasta niż jej zasadniczy element.

Z kolei żegluga pasażerska jako forma aktywności portu w Ustce nie istnieje, więc nie można mówić o jej funkcji miastotwórczej. W 1998 r. otwarto wprawdzie w porcie osobowe przejście graniczne, a w następnych latach wprowadzono sezonowe połączenie na Bornholm, ale ruch pasażerski był niewielki (maksimum to 6,4 tys. pasażerów w 2022 r.) i połączenie to obecnie nie istnieje. W latach 2014–2021 odprawiono zaledwie czterech pasażerów w ruchu międzynarodowym.

Rybołówstwo w przeszłości było jedną z podstawowych funkcji miastotwórczych Ustki. Połowami zajmowali się zarówno rybacy indywidualni, jak i pracownicy Przedsiębiorstwa Połowów i Usług Rybackich „Korab” oraz Spółdzielni Pracy Rybołówstwa Morskiego „Łosos”. Aktualnie pozostali jedynie rybacy indywidualni, a po obu wymienionych firmach prawie nie ma śladu w przestrzeni portu. Spadek znaczenia tej funkcji był szczególnie widoczny w latach 2004–2005. Tak było zresztą w przypadku floty kutrowej we wszystkich polskich portach. O ile w 2004 r. pojemność brutto (GT) usteckich kutrów wynosiła jeszcze 3,9 tys., to rok później było to już 2,0 tys., a w 2021 r. 1,6 tys. (GUS, 2007, 2022). Wprawdzie utworzono w Ustce aukcję rybną (Czapliński, 2012) (rysunek 1), to jednak jej znaczenie prorozwojowe jest ograniczone. Reguluje jedynie rynek handlu rybami łowionymi w Bałtyku. Powstał także nowy basen, z którego korzystają kutry i łodzie rybackie oraz częściowo jachty (rysunek 1).

Na odnotowane zmiany w wielkości floty kutrowej ma oczywiście wpływ polityka rybołówstwa UE (por. Nowaczyk, 2015b) oraz przełowienie i zanieczyszczenie Bałtyku (por. Aps i Lassen, 2010; Lindegren i in., 2009). Skutkuje to corocznym ustalaniem bardzo restrykcyjnych kwot połowów (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2022). Przy czym oczywiste jest, że pierwotnym czynnikiem jest degradacja Bałtyku, a polityka unijna jest reakcją na bardzo zły stan ławic ryb. Dość dobrze natomiast rozwija się wędkarstwo morskie, lecz jego znaczenie dla miasta jest minimalne. Chociaż rola rybołówstwa i wędkarstwa rekreacyjnego straciła na znaczeniu, to nadal można ją uznać za ważną funkcję miastotwórczą usteckiego portu.

Ranga przeładunkowa portu w Ustce jest obecnie nieistotna. O ile w 1939 r. przeładunki w nim wyniosły 259,1 tys. ton (Szopowski, 1962), o tyle w ostatnim czasie (2019–2021) osiągały średnio 22,8 tys. ton rocznie (a w latach 2013–2018 było to zaledwie po 0,9 tys. ton na

rok) (GUS, 2017, 2020, 2022). Skutkowało to znaczącymi zmianami w zakresie pełnionych funkcji przez ustecki port (por. Michalski, 2021). Zabytkowy magazyn położony po wschodniej stronie portu jest wykorzystywany na cele kulturalne, hotelowe i gastronomiczne, natomiast ulokowany po zachodniej stronie niszczeje. Tak więc nie można uznać, że funkcja przeładunkowa czy obsługi statków usteckiego portu miałyby znaczenie miastotwórcze.

W odróżnieniu od wcześniej wymienionych form działalności usteckiego portu jego znaczenie przemysłowe w pełni rozwinęło się dopiero po II wojnie światowej, opierając się na stoczni oraz zakładach przetwórstwa ryb. Stocznia w Ustce, która okres prosperity przeżywała w latach 80. XX w., pełniła w tym czasie bardzo ważną funkcję miastotwórczą. Produkowała zestawy ratunkowe i konstrukcje stalowe na statki, statki stalowe (do 30 m długości) częściowo wyposażone, kutry rybackie, wyroby z laminatów oraz inne wyposażenie ze stali i aluminium. U schyłku lat 90. XX w. zaczęła doświadczać ogromnych trudności, zwłaszcza finansowych, by w 2002 r. ogłosić upadłość (Pacuk i Michalski, 2002). Teren zajmowany przez stocznnię nadal pozostaje niezagospodarowany (rysunek 1). Wprawdzie po wejściu Polski do UE nastąpił rozwój przetwórstwa ryb, lecz na terenie portu usteckiego nie ma już dużych przedsiębiorstw zajmujących się ich połowami i przetwarzaniem. Pozostali jedynie mali przetwórcy, działający głównie na rynku lokalnym (Michalski i Szymańska, 2016). Jest to zresztą ogólna tendencja występująca w krajowym przemyśle przetwórstwa ryb (por. Czapliński, 2018). Tak więc przemysłu stoczniowego oraz przetwórstwa ryb także nie możemy uznać za współczesne funkcje miastotwórcze Ustki.

Obecnie port ustecki nie pełni również funkcji związanych z obsługą działalności poszukiwawczej i wydobywczej w polskiej strefie ekonomicznej ani z obsługą konserwacji i eksploatacji farm wiatrowych. Może jednak stać się bazą serwisową dla planowanych morskich farm wiatrowych, na co wskazuje podpisany w tej sprawie w 2021 r. przez przedstawicieli Urzędu Miasta Ustka, PGE i PGE Baltica list intencyjny (Polska Agencja Prasowa, 2021). Gdyby nawet ta inwestycja doszła do skutku, to z uwagi na stosunkowo niewielkie zatrudnienie w takiej bazie jej znaczenie miastotwórcze będzie minimalne.

W przeszłości port ustecki był także bazą dla okrętów wojennych. Działo się tak z racji istnienia w bezpośrednim sąsiedztwie miasta jednostek wojskowych, zwłaszcza Centrum Szkolenia Marynarki Wojennej (wcześniej Centrum Szkolenia Specjalistów Marynarki Wojennej). Była to ważna funkcja miastotwórcza powiązana z portem, która współcześnie jest realizowana w niewielkim stopniu.

Za kontrowersyjne z punktu widzenia szans na pełnienie w przyszłości przez port funkcji gospodarczych

Rysunek 2. Fragment waterfrontu w usteckim porcie z zabudową mieszkaniową i usługową
Źródło: T. Michalski

należy uznać zabudowanie w jego południowo-wschodniej części waterfrontu zajętego przez hotele oraz budynki mieszkalne (rysunek 2), mające także zadania usługowe i hotelowe. Niektóre z takich mieszkań służą do wynajmu krótkoterminowego (co znajduje potwierdzenie np. w wyszukiwarce Booking.com), część jest wykorzystywana do okazjonalnego wypoczynku lub stanowi lokatę kapitału (Michalski, 2021). Świadczy to o pełnieniu przez ustecki port całkowicie nowych funkcji – o charakterze turystycznym i mieszkaniowym.

żadnej istotnej roli miastotwórczej. Ma jedynie pewne znaczenie dla rybołówstwa i wędkarstwa rekreacyjnego oraz ruchu turystycznego. Ustka słusznie upatruje swojej szansy w rozwoju turystyki, co może potwierdzić liczba osób odwiedzających miasto – w 2021 r. było to 6,16 mln, w tym 1,07 mln turystów zagranicznych (Centrum Funduszy UE, 2022a). Port może tu pełnić jedynie funkcję uzupełniającą wobec głównych atrakcji turystycznych Ustki, np. piaszczystych plaż czy statusu uzdrowiska. Nawet uruchomienie bazy serwisowej morskich farm wiatrowych, z powodu przewidywanej niewielkiej liczby zatrudnionych osób, trudno będzie uznać za podstawę bazy ekonomicznej miasta.

5. PODSUMOWANIE

Biorąc pod uwagę gospodarkę przestrzenną, stwierdzenie Adrjanowskiej (1977), że zarówno port, jak i miasto portowe należy traktować jako jeden funkcjonalnie powiązany organizm, w odniesieniu do Ustki nabiera nowego znaczenia. Niegdyś port był siłą napędową rozwoju miasta, a formy aktywności gospodarczej i obronnej tworzyły miejską bazę ekonomiczną. Współcześnie ten wpływ portu znacznie się zmniejszył, teraz bowiem samo miasto wkracza do niego ze swoją zabudową, czego dowodzi powstanie mieszkaniowo-usługowego waterfrontu w południowo-wschodniej części portu. Powoduje to z jednej strony oczywiście jego większe zespolenie z miastem, z drugiej ogranicza w przyszłości restytucję funkcji typowo portowych Ustki. Należy jednak odnotować, że powstały plany rozbudowy portu nad otwartym morzem – na zachód od istniejącego. Jest to niejako ilustracja postępującego od dawna w dużych portach procesu wypierania funkcji dyspozycji handlowej i finansowej z głębi portów na wybrzeże (Adrjanowska, 1982).

W momencie rozpoczynania procesu transformacji ustrojowej w Polsce port w Ustce można było uznać za mały port przemysłowo-handlowy i rybacki, który następnie służył jako port rybacki i pasażerski (Karwacka i Bursztyński, 2011), ale obecnie niestety nie odgrywa on

PRZYPISY

¹ „Przystań jachtowa – wyodrębniony obszar portów morskich przygotowany pod względem technicznym do obsługi ruchu żeglarskiego. Charakteryzuje się ograniczoną liczbą miejsc postojowych oraz brakiem infrastruktury towarzyszącej, np. gastronomicznej, hotelarskiej, oraz umożliwiającej naprawy i zimowanie jednostek. Marina jachtowa – przygotowana pod względem technicznym do obsługi ruchu żeglarskiego, dysponująca większą liczbą miejsc postojowych oraz wyposażona w infrastrukturę towarzyszącą” (Nowaczyk, 2015a, s. 37–38).

BIBLIOGRAFIA

- Adamowicz, M. (2012). Przyszłość regulacji problematyki portów morskich. *Prawo Morskie*, 27, 205–216. <https://www.czasopisma.pan.pl/dlibra/publication/107553/edition/93228/content/przyszlosc-regulacji-problematyki-portow-morskich-the-future-of-sea-harbour-regulation-adamowicz-magdalena>
- Adrjanowska, E. (1977). Morze jako czynnik lokalizacji przemysłu. *Zeszyty Naukowe Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi – Uniwersytet Gdański. Geografia. T. 7*. Wydawnictwo Uczelniane Uniwersytetu Gdańskiego.
- Adrjanowska, E. (1982). Morze naturalnym czynnikiem lokalizacji obiektów gospodarczych. *Studia i Materiały Oceanologiczne*, 36, 19–34.
- Andruszkiewicz, W. (2012). Ustawa o portach i przystaniach morskich wymaga nowelizacji. *Czas Morza*, 1(50), 6–10.

- http://www.smp.am.szczecin.pl/Content/1589/e-czas%20morza_50.pdf
- Aps, R., Lassen, H. (2010). Recovery of depleted Baltic Sea fish stocks: A review. *ICES Journal of Marine Science*, 67(9), 1856–1860. <https://doi.org/10.1093/icesjms/fsq118>
- Baranowski, D. (2008). Warunki klimatyczne Ustki. *Stupskie Prace Geograficzne*, 5, 101–111. <https://spg.upsl.edu.pl/baza/wydawn/spg05/baranowski.pdf>
- Borowska-Beszta, B., Bartnikowska, U., Ćwirynkało, K. (2017). Analiza wtórna jakościowych danych zastanych: przegląd założeń teoretycznych i aplikacji metodologicznych. *Jakościowe Badania Pedagogiczne*, 2(1), 5–24. <https://wnus.usz.edu.pl/jbp/pl/issue/499/article/8203>
- Centrum Funduszy UE. (2022a). *Diagnoza sytuacji społecznej, gospodarczej i przestrzennej miasta Ustka. Załącznik nr 2 do Uchwały Rady Miasta Ustka nr LXIV/563/2022 z dnia 29.09.2022 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Miasta Ustka do 2030 roku*. <https://www.ustka.pl/uploads/files/Diagnoza%20spo%C5%82eczno,%20gospodarczo,%20przestrzenna%20M.Ustka.pdf>
- Centrum Funduszy UE. (2022b). *Strategia rozwoju miasta Ustka do roku 2030. Załącznik nr 1 do Uchwały Rady Miasta Ustka nr LXIV/563/2022 z dnia 29.09.2022 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Miasta Ustka do 2030 roku*. <https://www.ustka.pl/uploads/files/Strategia%20Rozwoju%20Miasta%20Ustka%20do%20roku%202030.pdf>
- Chojnicki, Z., Czyż, T., Parysek, J. (1999). Transformation and dilemmas of the Polish economy. W: W.F. Carter, W. Maik (red.), *Shock – shift in an enlarged Europe: Geography of socio-economic change in East-Central Europe after 1989* (s. 7–26). Ashgate.
- Czapliński, P. (2012). Lokalne centrum pierwszej sprzedaży ryb jako narzędzie regulacji rynku rybnego na przykładzie LCPSR – Aukcji Rybnej Ustka Sp. z o.o. *Stupskie Prace Geograficzne*, 9, 6–22. <https://spg.upsl.edu.pl/baza/wydawn/spg09/czapliński.pdf>
- Czapliński, P. (2018). Przemiany w polskim przemyśle przetwórstwa rybnego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego / Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 32(2), 60–72. <https://doi.org/10.24917/20801653.322.4>
- Dąbrowa-Januszewski, J. (1979). *Ustka i okolice*. Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Dobrzycka-Kraheil, A., Bogalecka, M. (2022). The Baltic Sea under anthropopressure – the sea of paradoxes. *Water*, 14(22), 3772. <https://doi.org/10.3390/w14223772>
- Eulitz, O. (1926). *Stolp (Pommern) und feine Umgebung*. Oskar Eulitz Verlag.
- Gielo-Politewicz, M. (2019). The effects in the common fisheries policy on the theory of the availability of marine resources. *Współczesna Gospodarka / Contemporary Economy*, 10(1(32)), 21–33. <https://doi.org/10.26881/wg.2019.1.03>
- Głós Pomorza. (2007, 5 października). *Prawa miejskie potwierdzone*. <https://gp24.pl/prawa-miejskie-potwierdzone/ar/4317917>
- Główny Urząd Statystyczny. (2007). *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 2007*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-gospodarki-morskiej-2007,11,1.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2017). *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 2017*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-gospodarki-morskiej-2017,11,10.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2020). *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 2020*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-gospodarki-morskiej-2020,11,13.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2022). *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 2022*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-gospodarki-morskiej-2022,11,15.html>
- Gruszkowski, W. (1982). Rozwój przestrzenny miast portowych. *Studia i Materiały Oceanologiczne*, 36, 119–129.
- Heaton, J. (2008). Secondary analysis of qualitative data: An overview. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 33(3), 33–45. <http://www.jstor.org/stable/20762299>
- Karwacka, K., Bursztyński, A. (2011). Porty środkowego wybrzeża. Charakterystyka i potencjalne zagrożenia dla infrastruktury portowej. *Logistyka*, 5, 685–696.
- Kołodko, G.W. (2009). A two-thirds of success: Poland's post-communist transformation 1989–2009. *Communist and Post-Communist Studies*, 42(3), 325–351. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2009.07.005>
- Königliche Preußische Landesaufnahme. (1891). *Stolpmünde 265* [Neue Nr 1467] [mapa topograficzna]. 1 : 25 000. Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/82767/edition/92449>
- Lindegren, M., Möllmann, C., Nielsen, A., Stenseth, N.C. (2009). Preventing the collapse of the Baltic cod stock through an ecosystem-based management approach. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 106(34), 14722–14727. <https://doi.org/10.1073/pnas.0906620106>
- Lindmajer, J., Machura, T., Szultka, Z. (1985). *Dzieje Ustki*. Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Long-Sutehall, T., Sque, M., Addington-Hall, J. (2011). Secondary analysis of qualitative data: A valuable method for exploring sensitive issues with an elusive population? *Journal of Research in Nursing*, 16(4), 335–344. <https://doi.org/10.1177/1744987110381553>
- Luks, K. (2011). Strategia aktywizacji nadbałtyckich regionów peryferyjnych wobec zjawiska marginalizacji małych portów w Polsce. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Transportu i Logistyki*, 15, 197–213.
- Matczak, M., Włodarski, M. (2019). *Strategia rozwoju portu morskiego w Uście do 2030 roku. Załącznik do Uchwały Rady Miasta Ustka nr XIII/133/2019 z dnia 29 października 2019 r.* http://ustkaport.pl/wp-content/uploads/2022/07/Zal._Strategia_UCHWALA_NR_133_2019_przyjecia_Strategii_Rozwoju_Portu_Morskiego_w_Uście_do_roku_2030.pdf
- Michalski, T. (1994). Wybrane problemy genetyki struktury przestrzennej Ustki. W: M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce* (s. 103–109). Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Uniwersytet Łódzki.
- Michalski, T. (2020). Czy mamy do czynienia z regresem małych polskich portów i przystani morskich? *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG / Transport Geography Papers of Polish Geographical Society*, 23(5), 61–72. <https://doi.org/10.4467/2543859XPKG.20.032.13249>
- Michalski, T. (2021). Wpływ zmiany pełnionych funkcji na fizjonomię portu w Uście. *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG / Transport Geography Papers of Polish Geographical Society*, 24(3), 64–75. <https://doi.org/10.4467/2543859XPKG.21.019.15046>
- Michalski, T., Szymańska, W. (2016). Perspektywy rozwoju a pełnione funkcje portu w Uście. W: M. Połom (red.), *Wybrane problemy funkcjonowania transportu na obszarach nadmorskich* (s. 101–114). Wydawnictwo „Bernardinum”.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. (2022, 13 grudnia). *Kwoty połowowe na rok 2023 przyjęte*. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/kwoty-polowowe-na-rok-2023-przyjete>
- Nowaczyk, P. (2015a). Znaczenie działalności rekreacyjno-sportowej w małych portach morskich w Polsce dla społeczno-gospodarczego rozwoju gmin nadmorskich. *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, 51, 37–43.
- Nowaczyk, P. (2015b). Analiza wpływu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej na krajowe rybołówstwo morskie. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 110, 81–95. <https://doi.org/10.22630/EIOGZ.2015.110.22>

- Pacuk, M., Michalski, T. (2002). Problemy funkcjonowania małych portów morskich na przykładzie Ustki. W: J. Wendt (red.), *Wybrane zagadnienia geografii transportu* (s. 143–158). Zakład Geografii Społecznej i Turystyki, Zakład Geografii Ekonomicznej Morza, Uniwersytet Szczeciński.
- Parysek, J.J. (2000). Rola polskich samorządów terytorialnych w procesie planowania rozwoju społeczno-gospodarczego i zagospodarowania przestrzennego. W: J.J. Parysek, H. Rogacki (red.), *Procesy społeczno-gospodarcze w Polsce w końcu XX wieku* (s. 79–90). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Polska Agencja Prasowa. (2021, 21 października). *Port w Uście może być bazą serwisową farm wiatrowych PGE*. <https://www.pap.pl/mediaroom/978226%2Cport-w-ustce-moze-byc-baza-serwisowa-farm-wiatrowych-pge.html>
- Rozkrut, M., Rozkrut, D. (2015). Tendencje rozwojowe w obszarach polskich portów morskich z uwzględnieniem transportu. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego*, 42(1), 241–256. <https://doi.org/10.18276/sip.2015.42/1-16>
- Szopowski, Z. (1962). *Małe porty Pomorza Zachodniego w okresie do drugiej wojny światowej*. Polska Akademia Nauk.
- Szymańska, W. (2012). Miasto Ustka jako uzdrowisko – rozwój przestrzenny i funkcjonalny. W: E. Rydz (red.), *Ekonomiczne i organizacyjne aspekty funkcjonowania polskich uzdrowisk* (s. 209–236). Akademia Pomorska w Słupsku.
- Szymańska, W., Michalski, T. (2018). Przekształcenia funkcji polskich małych portów morskich. *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG / Transport Geography Papers of Polish Geographical Society*, 21(3), 70–77. <https://doi.org/10.4467/2543859XPKG.18.015.10140>
- Ustawa z dnia 20 grudnia 1996 r. o portach i przystaniach morskich, DzU 1997, nr 9, poz. 44. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970090044>
- Waluczkiwicz, G. (2011). Sieć małych portów w Polsce. *Czas Morza*, 4(49), 12–13.
- Zięziula, J., Nowaczyk, P. (2017). Identyfikacja czynników determinujących działalność przeladunkową w małych portach morskich na przykładzie portu Darłowo. *Problemy Transportu i Logistyki*, 1(37), 335–346. <https://doi.org/10.18276/ptl.2017.37-40>

Artykuł wpłynął:
10 września 2023
Zaakceptowano do druku:
20 października 2023

Joanna Krupowicz

 <https://orcid.org/0000-0002-6843-5081>
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Katedra Prognoz i Analiz Gospodarczych
joanna.krupowicz@ue.wroc.pl

DYWERGENCJA CZY KONWERCENCJA STARZENIA SIĘ LUDNOŚCI DUŻYCH MIAST W POLSCE?

Abstrakt: W dużych miastach, liczących co najmniej 100 tys. mieszkańców, widoczne są dysproporcje w strukturach ludności, a jej starzenie się ma dwa wymiary: następuje zarówno „od góry”, jak i „od dołu”. Celem badania jest ocena stopnia zaawansowania i zróżnicowania starzenia się ludności w dużych miastach w Polsce w perspektywie roku 2050. Szukano odpowiedzi na pytanie badawcze: czy duże miasta w Polsce będą się upodabniać pod względem starzenia się populacji? Wykorzystano modele beta- i sigma-konwergencji dla zmiennych charakteryzujących wskaźniki struktury ludności biologicznych grup wieku (0–14 lat, 15–64 lata, 65+ i 80+). Uzyskane wyniki pozwalają na stwierdzenie, że w perspektywie 2050 r. w miastach dojdzie do wyrównywania poziomów wskaźników cechujących dojrzałe grupy wieku struktur ludności (80+, 65+ i 15–64 lata). Oznacza to, że w przyszłości duże miasta będą się do siebie upodabniać starzeniem się ludności „od góry”. Jednocześnie do 2050 r. wzrośnie w nich zróżnicowanie udziału dzieci (w wieku 0–14 lat) i dorosłych (15–64 lata).

Słowa kluczowe: konwergencja, model beta-konwergencji, model sigma-konwergencji, starzenie się, struktury ludności, duże miasta

DIVERGENCE OR CONVERGENCE OF THE AGING POPULATION OF LARGE CITIES IN POLAND?

Abstract: In large cities (with at least 100,000 inhabitants), disproportions in population structures are visible, and the ageing population has two dimensions: both ‘from above’ and ‘from below’. The aim of the study is to assess the advancement and diversity of population ageing in large cities in Poland from the perspective of 2050. The research question to be investigated is ‘will large cities in Poland become similar in terms of ageing?’ Beta- and sigma-convergence models were used for variables characterizing indicators of population structure by biological age group (0–14 years, 15–64 years, 65+ and 80+). The obtained results allow us to conclude that from the perspective of 2050 cities will have become similar by equalizing the indicators for mature age groups (80+, 65+ and 15–64 years). This means that in the future large cities will become similar in population by ageing ‘from the top’. At the same time, until 2050, there will be differentiation in the proportion of children (aged 0–14), and that of adults (aged 15–64) in large cities will increase.

Keywords: convergence, beta-convergence model, sigma-convergence model, ageing, population structures, large cities

1. WPROWADZENIE

Analiza procesów ludnościowych w różnych zbiorowościach pokazuje, że z upływem czasu przebieg zmian staje się podobny. Zjawisko to jest uogólnianiem w teoriach transformacji demograficznej opisujących zarówno pierwsze, jak i drugie przejście demograficzne. Pierwsze przejście demograficzne pozwala wyjaśnić zmiany w odległej już historii społeczeństw Europy, Ameryki Północnej i Australii. W krajach, które mają za sobą ten proces, spodziewana stabilizacja umieralności i rodności została zakłócona. Pojawiły się nowe

przeobrażenia, polegające m.in. na spadku płodności, opóźnieniu zawarcia związku małżeńskiego, opóźnieniu urodzenia dziecka, wzroście liczby rozwodów czy wydłużaniu życia, składające się na drugie przejście demograficzne (Kotowska, 1999; Lesthaeghe, 1991; van de Kaa, 1987).

Wielkość i struktura populacji są kształtowane przez procesy urodzeń, zgonów i migracji. Efektem pierwszego przejścia demograficznego było przekształcenie progresywnej struktury ludności

(z licznymi rocznikami dzieci i mało licznymi rocznikami osób starszych) w strukturę stacjonarną (z podobnym udziałem roczników wieku dziecięcego i dojrzałego, a zmniejszającym się w miarę zbliżania się do granic trwania życia odsetkiem osób starszych). Z kolei cechą drugiego przejścia demograficznego jest starzenie się ludności, które ma dwa wymiary: malejące natężenie urodzeń powoduje starzenie się populacji „od dołu”, a na nasilenie tego procesu „od góry” ma wpływ rosnąca długość życia. Takie dwuwymiarowe starzenie się, utrzymujące się w warunkach ubytku naturalnego i dzietności znacznie poniżej poziomu zapewniającego reprodukcję prostą, może prowadzić do regresywnej struktury ludności (o małym udziale dzieci i dużym osób starszych).

Konwergencja demograficzna, wynikająca z istnienia wspólnej ścieżki zachowań demograficznych w społeczeństwach, ujawnia się jako podobieństwo przebiegu procesów demograficznych i przeobrażeń struktur ludności zachodzących w zbiorowościach o różnych rozmiarach. Populacje miejskie są szczególnym typem takich zbiorowości. W Polsce w 2020 r. w dużych miastach, liczących 100 tys. mieszkańców lub więcej, mieszkało 46,1% ogółu ludności miejskiej. Niemal we wszystkich dużych miastach odnotowano wówczas ubytek naturalny i ujemne saldo migracji. Prognozy Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) wskazują, że do 2050 r. nastąpi spadek liczby ludności zamieszkującej miasta oraz zmniejszenie się udziału osób młodych przy jednoczesnym wzroście odsetka osób starszych. Ciekawe poznawczo staje się sprawdzenie, czy i jak upodabniają się struktury populacji dużych miast. Eksploracja podobieństw przebiegu zjawisk demograficznych i przemian struktur ludności zwykle ma charakter retrospektywny. Niniejsze badanie eksponuje prospektywny charakter, odnosi się bowiem do przyszłych struktur ludności z horyzontem prognoz w 2050 r. Mając na uwadze ograniczenia projekcji ludnościowych związane z przyjętymi założeniami prognostycznymi, można stwierdzić, że przewidywanie zjawisk demograficznych jest niepewne, ale akceptowalne, ponieważ wskazuje na kierunek i tempo ich zmian oraz pełni funkcję informacyjną w kształtowaniu polityki ludnościowej jednostek podziału terytorialnego (Cieślak, 2000; Szukalski, 2018).

Celem badania jest ocena stopnia zaawansowania i zróżnicowania starzenia się ludności w dużych miastach w Polsce w perspektywie 2050 r. Szukano odpowiedzi na pytanie badawcze: czy duże miasta w Polsce będą się upodabniać pod względem starzenia się ludności? Pozytywna odpowiedź na zadane pytanie byłaby argumentem uzasadniającym stosowanie podobnych rozwiązań w polityce ludnościowej i zdrowotnej takich jednostek.

2. PROBLEMATYKA BADAWCZA W LITERATURZE PRZEDMIOTU

Przegląd literatury i dotychczasowych badań dotyczących starzenia się populacji pozwala zauważyć dwa główne nurty badawcze. Pierwszy eksploruje wewnętrzną specyfikę i dynamikę procesu starzenia się, poszukuje źródeł zmian struktur demograficznych, odmiennej dynamiki podstawowych procesów i ich wpływu na sytuację demograficzną obecnie i w przyszłości (Dorius, 2008; Goldstein i in., 2009; Káčerová i in., 2014; Lutz i in., 2006; Preston i in., 1989). W drugim z nurtów starzenie się jest analizowane w odniesieniu do kwestii ekonomicznych, warunków życia, państwa dobrobytu, zabezpieczenia emerytalnego, konsekwencji dla rynku pracy (Bongaarts, 2004; Börsch-Supan, 2003, 2006; Lee i Mason, 2010), a także opieki zdrowotnej (Strzelecka, 2021).

W nurcie badawczym dotyczącym specyfiki i dynamiki starzenia się populacji naukowcy stosują różne mierniki charakteryzujące ten proces. Zwykle są to wskaźniki właściwe dla oceny wymiaru starzenia się „od góry” – dotyczą starszych grup wiekowych, począwszy od wskaźników udziału osób w wieku starszym, tj. 65 lat i więcej, przez wskaźniki podwójnego starzenia się, obciążeń demograficznych, a skończywszy na wskaźnikach syntetycznych. Badania dotyczą różnych krajów, w tym krajów Europy, ich regionów oraz miast. Naukowcy wykorzystują rozmaite metody: graficzne, aglomeracyjne, modele konwergencji, analizy przestrzennej. Przytoczone w dalszej części pozycje literaturowe uwzględniają co najmniej jeden element łączący je z przedstawianym w artykule badaniem: (a) wskaźniki oceny wymiarów starzenia się ludności, (b) stosowane modele konwergencji, (c) zakres czasowy z uwzględnieniem przyszłości oraz (d) zakres przestrzenny (miasta w Polsce).

Káčerová i in. (2014) przeprowadzili badanie przemian struktur ludności i zróżnicowania procesu starzenia się w krajach Europy, wykorzystując 11 mierników tego procesu i struktur wieku (m.in.: udział osób w wieku 0–14 lat, 65+, 80+, indeksy starości i obciążeń demograficznych, mediana wieku), które posłużyły do konstrukcji wskaźnika syntetycznego. Porównanie zaawansowania starzenia się przeprowadzono dla trzech lat: 1950, 2010 i 2060. W 1950 r. wszystkie 39 krajów Europy należało do trzech podtypów młodej populacji. W 2010 r. tylko ludność 11 państw pozostawała w typie młodej populacji, a większość krajów wykazywała cechy typów starej populacji. Natomiast w prognozowanym 2060 r. wszystkie badane kraje będą należeć do jednego z trzech podtypów populacji starej. Wasilewska (2017) wyróżniła cztery homogeniczne grupy w 27 krajach Unii Europejskiej ze względu na podobieństwo miernika syntetycznego starzenia się. Wskaźnik ten skonstruowała na podstawie czterech współczynników: udziału osób w starszych grupach

wieku (65+ i 80+), wskaźnika podwójnego starzenia się (odsetek osób w wieku 85+ w grupie osób w wieku 65+) i indeksu starości (relacja liczby osób w wieku 65+ do osób w wieku 0–14 lat). Zauważyła, że odpływ młodych po otwarciu rynków pracy UE nasilił dynamikę procesu starzenia się w krajach, których akcesja nastąpiła po 2004 r. (Wasilewska, 2017).

Kashnitsky i in. (2017) sprawdzali, czy zróżnicowanie starzenia się populacji w 263 regionach UE-27 rosło czy malało. Jako miernika tego procesu użyli wskaźnika obciążenia demograficznego, a badania realizowali w dwóch przedziałach – dotyczących przeszłości (lata 2003–2012) i przyszłości (2013–2042). Korzystali z modeli beta-konwergencji. Wskazali na konwergencję w przeważającej części lat 2003–2012 i przewidywaną konwergencję w pierwszej i trzeciej części prognozowanego okresu (2013–2022 i 2033–2042). Pokazali, że regiony Europy Wschodniej doganiają pozostałe regiony Europy ze względu na wyższą umieralność wśród osób w wieku produkcyjnym. Natomiast Posada i in. (2017) identyfikowali determinanty starzenia się w ujęciu regionalnym w Hiszpanii. Stosowali modele beta-konwergencji absolutnej i warunkowej. Potwierdzili konwergencję starzenia się regionów (gmin) Hiszpanii, wykazali ujemną zależność między początkowym udziałem osób starszych a wzrostem tego odsetka w latach 2001–2011.

W Polsce proces starzenia się ludności jest zróżnicowany przestrzennie i stanowi efekt przemian demograficznych składających się na pierwsze i drugie przejście demograficzne (Gołata i Kuropka, 2016; Kurek, 2008, 2011; Wolańska, 2013; Wójtowicz i in., 2019). Podogrodzka (2016a) sprawdzała, czy występuje przestrzenna konwergencja indeksu starości (obliczanego przy różnych granicach wieku starszego) w województwach w Polsce w latach 1991–2010. Jako metod badawczych użyła modeli konwergencji typu beta, sigma i gamma, modele miały wyłącznie wymiar graficzny. Wykazała występowanie sigma-konwergencji indeksu starości w województwach, ale nie zidentyfikowała beta-konwergencji. Przestrzenny obraz starości demograficznej nieznacznie różnił się w zależności od przyjętego sposobu liczenia indeksu i dynamiki jego zmian. Majdzińska (2021) badała podobieństwa regionów Polski (województw i ich stolic) pod względem struktur ludności w dwóch latach: 2002 i 2018. Wykorzystała wskaźniki struktury według biologicznych grup wieku, indeks starości oraz wskaźnik podobieństwa struktur. Używając metody Warda, dokonała klasyfikacji w obrębie każdego z województw. Wykazała, że charakteryzują się one wewnętrznym zróżnicowaniem pod względem struktury wieku populacji. Struktura wieku ludności stolic województw wyraźnie odbiega od struktury wieku ludności powiatów należących do województw, a różnice są tym większe, im wyższa jest liczba mieszkańców miasta wojewódzkiego. Co więcej, wyjątkowo odmienną strukturą populacji cechuje się Warszawa.

Janiszewska (2019) oceniała poziom i dynamikę procesu starzenia się populacji w polskich miastach. Przeprowadziła graficzną analizę rozkładu trzech mierników starości (wskaźnika starości osób w wieku 65+, indeksu starości oraz wskaźnika starzenia się demograficznego będącego punktową różnicą między udziałem ludności młodej i starszej). Analiza dla wybranych lat z przedziału 1995–2017 dotyczyła trzech klas miast wyróżnionych według ich funkcjonalności i liczby mieszkańców. Wykazała, że najbardziej zaawansowane w procesie starzenia się są największe miasta w Polsce (liczące co najmniej 100 tys. mieszkańców). Mają one najwyższe wartości odsetka osób starszych oraz indeksu starości. Dodatkowo w dużych miastach został osiągnięty wysoki poziom starości, a tempo tego procesu osłabło. Badaczka potwierdziła też jego zmienność w czasie i przestrzeni. Z kolei Szukalski (2017), analizując starzenie się miast wojewódzkich w wybranych latach z przeszłości (1990–2016) oraz z przyszłości (2020–2040), posługiwał się liczbą i udziałem osób w wieku 60+ oraz grup wieku 60–74, 75–84 lata i 85+ w grupie osób w wieku 60+. Zauważył, że we wszystkich miastach wojewódzkich – niezależnie od tempa wzrostu liczby i odsetka osób starszych – będzie występować podwójne starzenie się. Im starsza jest grupa seniorów, tym szybsze jest tempo wzrostu jej liczebności. Największym udziałem w poszczególnych grupach seniorów w przyszłości będą charakteryzować się te miasta, które cechował niski wzrost liczby ludności w dwóch pierwszych dekadach XXI w.

Warto podkreślić, że przedmiotem zainteresowań demografów jest proces starzenia się wybranych miast, np. Poznania (Gołata, 2015), Krakowa (Zborowski, 2005) czy Łodzi (Janiszewska i Dmochowska-Dudek, 2017; Szukalski, 2010).

3. DANE

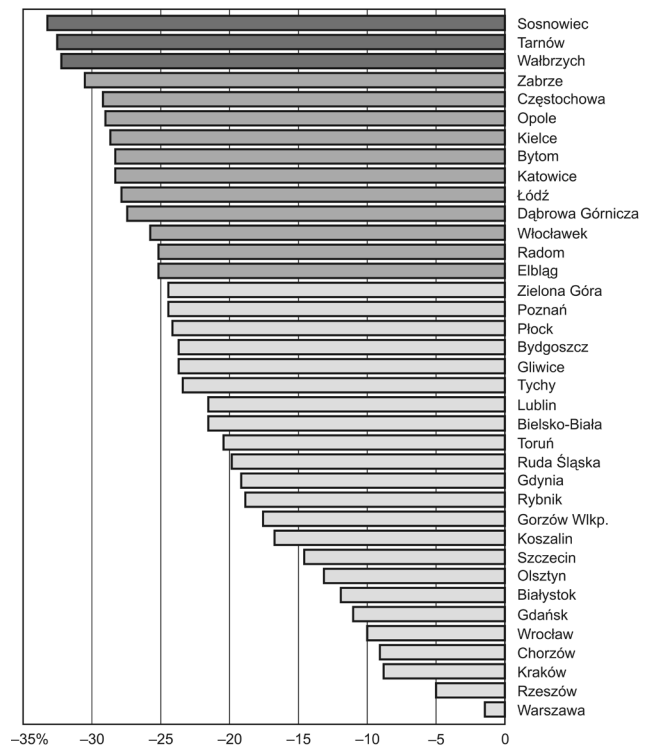
Do badania konwergencji struktur ludności dużych miast w Polsce posłużono się czterema wskaźnikami struktur biologicznych grup wieku: dzieci w wieku 0–14 lat, dorosłych w wieku 15–64 lata, starszych w wieku 65 lat i więcej oraz najstarszych w wieku 80 lat i więcej. Uwzględniono 37 dużych miast (o liczbie co najmniej 100 tys. ludności) w Polsce według stanu na 30 czerwca 2020 r. Analizowaną grupę stanowiły: Białystok, Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Gdańsk, Gdynia, Gliwice, Gorzów Wielkopolski, Katowice, Kielce, Koszalin, Kraków, Lublin, Łódź, Olsztyn, Opole, Płock, Poznań, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Rzeszów, Sosnowiec, Szczecin, Tarnów, Toruń, Tychy, Wałbrzych, Warszawa, Włocławek, Wrocław, Zabrze i Zielona Góra. Analiza dotyczyła przyszłości i obejmowała lata 2020–2050, z tego

przedziału czasowego dane dla 2020 r. były danymi rzeczywistymi, a z lat 2021–2050 – prognozowanymi. Liczby pochodziły z bazy danych GUS, opisywały rzeczywiste kształtowanie się struktur ludności dużych miast w 2020 r. (GUS, 2021), a także prognozowane kształtowanie się ich struktur do roku 2050 (GUS, 2014).

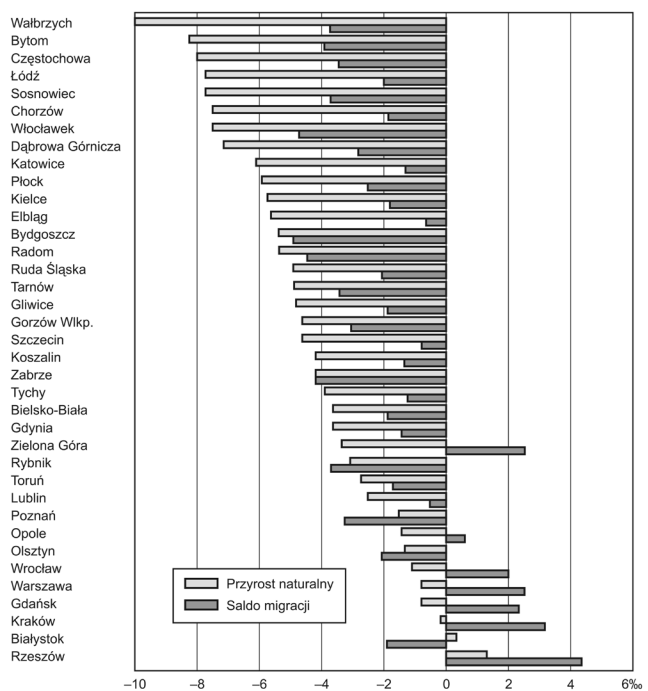
Wykorzystane w niniejszym badaniu prognozy ludności do 2050 r. dla dużych miast pochodzą z projekcji ludności powiatów oraz miast na prawach powiatu (GUS, 2014). Podstawę obliczeń stanowiły stany ludności według płci, wieku i powiatów na koniec 2013 r. w podziale administracyjnym obowiązującym na początku 2014 r. Prognozy ludności wyznaczono metodą kohortowo-składnikową, przyjmując założenia dotyczące płodności, umieralności i migracji¹. W odniesieniu do płodności uznano, że przez cały okres prognozy będzie następowało systematyczne zmniejszanie się różnicy we współczynniku dzietności pomiędzy miastem a wsią. Dodatkowo przyjęto, że będą się wyrównywać współczynniki dzietności pomiędzy miastami małymi (w powiatach ziemskich) i średnimi (na prawach powiatu do 300 tys. mieszkańców) a największymi (powyżej 300 tys. mieszkańców). W przypadku umieralności wzięto pod uwagę wojewódzkie parametry trwania życia, zróżnicowane ze względu na płeć oraz w przekroju miasto-wieś. W zakresie migracji strumienie napływu i odpływu (migracje wewnętrzne i zagraniczne) dla powiatów w przekroju miasto-wieś uzyskano z rozszacowania wojewódzkich strumieni napływu i odpływu ludności na podstawie średniej struktury różnicowania terytorialnego z ostatnich lat: dla migracji wewnętrznych okres 2010–2013, dla migracji zagranicznych – 2011–2013 (GUS, 2014).

W 2050 r. w porównaniu z 2020 r. liczba ludności 37 dużych miast w Polsce zmniejszy się z 10,556 mln osób do 8,768 mln osób, czyli o 16,9%. Aż w 27 miastach spadek ten będzie większy od przeciętnego (rysunek 1). Czternaście miast (Sosnowiec, Tarnów, Wałbrzych, Elbląg, Radom, Włocławek, Dąbrowa Górnicza, Łódź, Katowice, Bytom, Kielce, Opole, Częstochowa i Zabrze) doświadczy spadku populacji o co najmniej 1/4, w tym populacje trzech z nich zmaleją blisko o 1/3 (Sosnowiec o 33,2%, Tarnów o 32,6% i Wałbrzych o 32,3%). Z kolei miastami o najmniejszych ubytkach liczby ludności będą: Warszawa (spadek o 1,4%), Rzeszów (o 5,0%), Kraków (o 8,9%) i Chorzów (o 9,1%).

W 2020 r. w dużych miastach w Polsce odnotowano ubytek naturalny (–3,2‰) oraz ujemne saldo migracji (–0,5‰). W 25 spośród 37 dużych miast ubytek naturalny ludności był większy niż podana wartość dla dużych miast, a jedynie w dwóch z nich (Kraków i Białystok) liczba urodzeń przewyższała liczbę zgonów. Z kolei ubytek wędrowniczy ludności, co najmniej taki jak łącznie dla dużych miast, cechował aż 30 z nich. Dodatkowo saldo migracji wystąpiło w siedmiu miastach: w Opolu, we Wrocławiu, w Gdańsku, Zielonej Górze, Warszawie, Krakowie i Rzeszowie (rysunek 2).

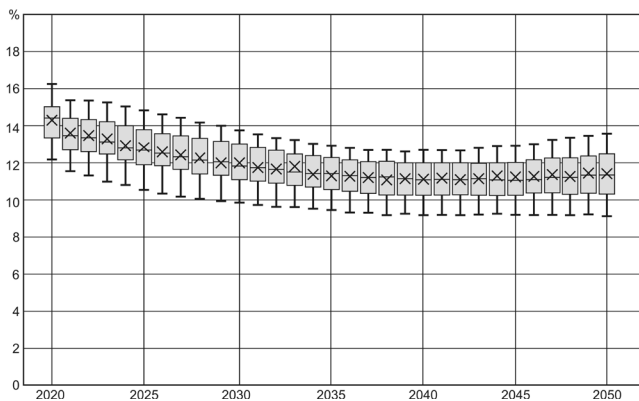

Rysunek 1. Względna zmiana liczby ludności w dużych miastach w Polsce w 2050 r. w porównaniu z 2020 r.
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (2014, 2021)

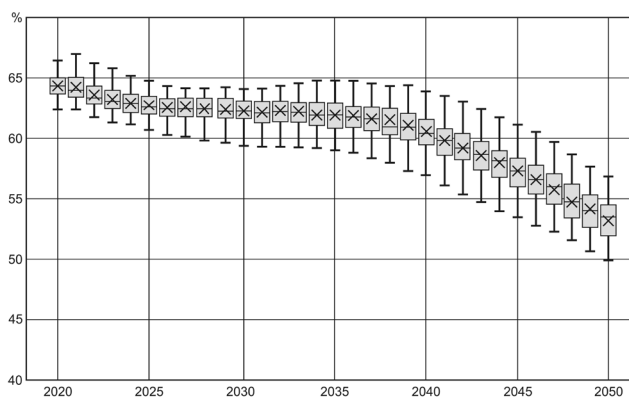

Rysunek 2. Współczynniki przyrostu naturalnego i ogólnego salda migracji w dużych miastach w Polsce w 2020 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2021)

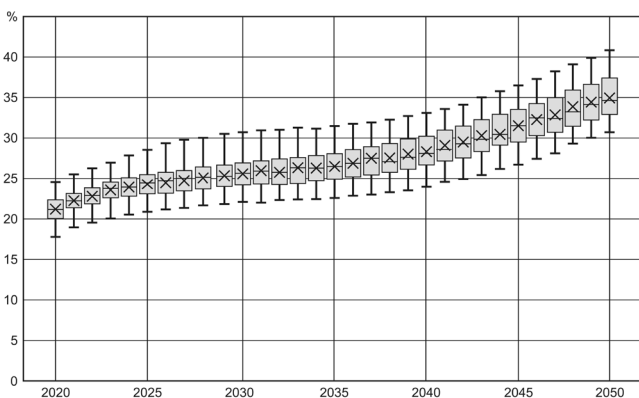
Na rysunkach 3–6 przedstawiono wartości wskaźników struktury ludności biologicznych klas wieku w dużych miastach w Polsce w latach 2020–2050, a podstawowe charakterystyki opisowe dla lat 2020 i 2050 zestawiono w tabeli 1.

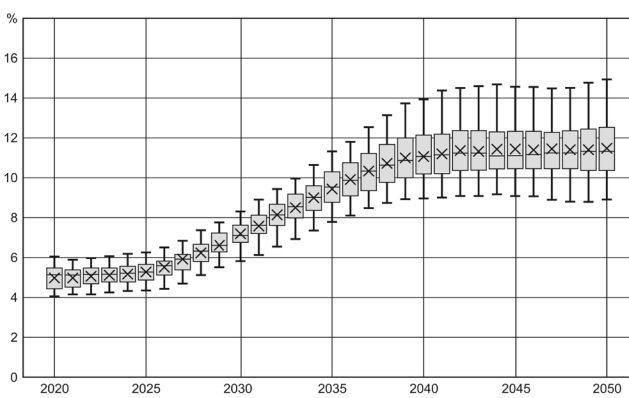
Rysunek 3. Wskaźniki udziału ludności w wieku 0–14 lat w dużych miastach w Polsce w okresie 2020–2050
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2014, 2021)

Rysunek 4. Wskaźniki udziału ludności w wieku 15–64 lata w dużych miastach w Polsce w okresie 2020–2050
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2014, 2021)

Rysunek 5. Wskaźniki udziału ludności w wieku 65 lat i więcej w dużych miastach w Polsce w okresie 2020–2050
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2014, 2021)

Rysunek 6. Wskaźniki udziału ludności w wieku 80 lat i więcej w dużych miastach w Polsce w okresie 2020–2050
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2014, 2021)

Tabela 1. Charakterystyki opisowe wskaźników struktury ludności w dużych miastach w Polsce w latach 2020 i 2050

Udział ludności w wieku	Rok	Minimum	Maksimum	Mediana
0–14 lat	2020	12,2	16,3	14,4
	2050	9,1	13,6	11,3
15–64 lata	2020	62,5	66,5	64,4
	2050	49,9	56,9	53,5
65+	2020	17,8	24,5	21,1
	2050	30,7	40,8	34,7
80+	2020	4,1	6,1	5,2
	2050	9,0	15,1	11,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (2014, 2021).

Prognozy GUS wskazują, że w dużych miastach w Polsce spadkowi udziału dzieci i dorosłych towarzyszyć będzie wzrost odsetka osób starszych i najstarszych. Taki kierunek zmian wskazuje na zaawansowanie procesu starzenia się populacji dużych

miast „od góry” i „od dołu”. Spośród 37 dużych miast w 2020 r. największy udział dzieci (0–14 lat) w ogóle ludności miasta obserwowano w Warszawie (16,5%). W 2050 r. miasto to będzie cechować również największy odsetek tej grupy, choć niższy niż wcześniej (13,6%). Z kolei miastem o najmniejszym udziale grupy najmłodszych w 2020 r. okazał się Wałbrzych, będzie nim również w 2050 r. (odpowiednio: 12,2% i 9,1%). Największa frakcja osób dorosłych (w wieku 15–64 lata) w 2020 r. występowała w Zabrzu (66,5%), a w 2050 r. będzie cechować Rzeszów (56,9%). Najmniejszy odsetek klasy dorosłych na początku badanego przedziału lat charakteryzował Łódź (62,5%), a na końcu tego okresu – Wałbrzych (49,9%). W każdym z dużych miast Polski udział osób w wieku 65 lat i więcej w ogóle ludności (czyli indeks starości) znacznie przekraczał 7%, klasyfikując duże miasta jako stare demograficznie w 2020 r., jak również w przyszłości. Największe wartości wskaźnika dotyczyły Lublina (24,5% w 2020 r.) i Tarnowa (40,8% w 2050 r.), najmniejsze zaś Rzeszowa (17,8% w 2020 r. i 30,7% w 2050 r.). Na zaawansowanie procesu starzenia się populacji dużych miast wskazuje również

wysoki odsetek osób w wieku 80 lat i więcej. W 2020 r. najniższym udziałem osób najstarszych cechowały się Tychy (4,1%), a najwyższym – Zabrze (6,1%). W 2050 r. prognozowana najmniejsza frakcja osób najstarszych dotyczyć będzie Warszawy i Wrocławia (9,0%), a największa – Tarnowa (15,1%).

W całym rozważanym okresie, tj. w latach 2020–2050, w dużych miastach w Polsce zmieniają się zarówno zakres wartości (czyli różnica maksymalnej i minimalnej wartości) poszczególnych wskaźników struktury, jak i mediana, czyli ich wartość przeciętna (tabela 1, rysunki 3–6). Zwiększanie się rozstępu wartości cechuje każdy z czterech wskaźników struktury. W 2050 r. w porównaniu z 2020 r. największy wzrost zakresu wartości wskaźnika (o 4,2 pkt proc.) dotyczy klasy osób najstarszych, czyli w wieku 80 lat i więcej, a najmniejszy – klasy dzieci (o 0,3 pkt proc.). Przy rosnącym zróżnicowaniu wartości wskaźników obserwuje się spadek mediany wskaźników struktury charakteryzujących młodszą frakcję populacji oraz frakcję dorosłych (odpowiednio o 3,1 pkt proc. oraz 10,6 pkt proc.). Wzrost wartości przeciętnej cechuje frakcje osób starszych i najstarszych (odpowiednio o 13,6 pkt proc. i 6,2 pkt proc.). Przedstawione różnokierunkowe zmiany wartości przeciętnej przy wzroście zróżnicowania wartości wskaźników struktury świadczą o tym, że proces starzenia się ludności odbywa się we wszystkich rozważanych grupach wiekowych i przebiega od podstawy ku górze piramidy wieku populacji. Ograniczeniami w tym wnioskowaniu jest jedynie niepewność dotycząca odtwarzania się populacji, zapisana zwłaszcza w założeniach płodności prognoz GUS z horyzontem w 2050 r.

4. METODY

Do badania podobieństwa przestrzennych zmian struktur ludności zastosowano modele beta-konwergencji absolutnej i warunkowej oraz sigma-konwergencji (Barro i Sala-i-Martin, 1992; Boyle i McCarthy, 1997; Sala-i-Martin, 1996). Beta-konwergencja absolutna oznacza, że obiekty (tu duże miasta) o początkowo mniejszej wartości zmiennej wykazują szybsze tempo wzrostu niż obiekty o początkowo wyższej wartości, zatem tempo wzrostu zmiennej zależy wyłącznie od wartości początkowej. W warunkowej beta-konwergencji uzależnia się tempo wzrostu od wartości początkowej zmiennej i innych zmiennych objaśniających, czyli można wywnioskować, że obiekty (duże miasta) o zbliżonym oddziaływaniu czynników upodabniają się do siebie. Sigma-konwergencja występuje, gdy zróżnicowanie wartości zmiennej między dużymi miastami maleje w czasie. Ten sposób badania był i jest wykorzystywany przede wszystkim do analizy podobieństwa zmian zjawisk gospodarczych, ale znajduje również

zastosowanie w badaniach procesów demograficznych (Borges, 2018; Dorius, 2008).

Absolutną beta-konwergencję weryfikowano na podstawie modelu 1 regresji, a warunkową beta-konwergencję weryfikowano na podstawie modelu 2 regresji:

Model 1

$$\ln\left(\frac{y_{it}}{y_{i0}}\right) = a + b \cdot \ln(y_{i0})$$

Model 2

$$\ln\left(\frac{y_{it}}{y_{i0}}\right) = a + b \cdot \ln(y_{i0}) + \sum_{j=1}^k b_j \cdot \ln(x_{j0})$$

gdzie:

$\ln\left(\frac{y_{it}}{y_{i0}}\right)$ – tempo zmian badanej zmiennej między końcowym i początkowym okresem analizy,

y_{it} – wartość badanej zmiennej w końcowym okresie analizy,

y_{i0} – wartość badanej zmiennej w początkowym okresie analizy,

x_{j0} – wartość zmiennej objaśniającej w początkowym okresie analizy,

a, b, b_j – parametry modelu; i – obiekt badania, $i = 1, \dots, N$.

Parametry obu modeli szacowano metodą najmniejszych kwadratów (MNK). Istotność parametru b badano testem t Studenta. Statystycznie istotna ujemna wartość parametru b oznacza występowanie konwergencji typu beta. Z kolei statystycznie istotna dodatnia wartość tego parametru wskazuje na występowanie dywergencji typu beta.

Model beta-konwergencji absolutnej pozwala uzyskać przeciętny, statystyczny obraz zbieżności lub rozbieżności badanych obiektów. Gdy zostaje potwierdzony ten typ konwergencji, można dokonać identyfikacji charakteru konwergencji/dywergencji zachodzących w poszczególnych obiektach. Otrzymuje się wówczas jednostkowy obraz (względem przeciętnego, czyli stanu równowagi) zbieżności lub rozbieżności. Określa się cztery możliwe sytuacje, odnosząc je do środka ciężkości modelu regresji. Konwergencja może mieć charakter (efekt) doganiania lub spowalniania, dywergencja zaś – charakter marginalizacji lub dystansowania (tabela 2).

Konwergencja o efekcie doganiania następuje wówczas, gdy obiekt wykazywał niższy od średniej dla badanych jednostek poziom analizowanej zmiennej przy wyższym od średniej tempie zmian. Konwergencja o efekcie spowalniania dotyczy jednostki, która mimo wyższej niż przeciętna wartości zmiennej wykazywała wolniejsze niż przeciętne tempo jej zmian. Dywergencja o charakterze marginalizacji zachodzi wtedy, gdy przy niższym niż przeciętna w obiektach poziomie zmiennej występuje mniejsze niż średnie tempo zmian. Z kolei dywergencja o charakterze dystansowania dotyczy

jednostki, która wykazywała wyższy od średniej dla ogółu jednostek poziom analizowanej zmiennej i jednocześnie większą od średniej dynamikę wzrostu.

Tabela 2. Identyfikacja charakteru konwergencji/dywergencji

Wyszczególnienie		Poziom wartości zmiennej w początkowym okresie	
		mniejszy niż średnia w obiektach	większy niż średnia w obiektach
Tempo zmian wartości zmiennej w okresie końcowym w porównaniu z okresem początkowym	większe niż średnia w obiektach	konwergencja, charakter doganiania	dywergencja, charakter dystansowania
	mniejsze niż średnia w obiektach	dywergencja, charakter marginalizacji	konwergencja, charakter spowalniania

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie modelu regresji miary zróżnicowania względem czasu weryfikowano sigma-konwergencję (Friedman, 1992):

Model 3

$$v_t = a + b \cdot t$$

gdzie:

v_t – współczynnik zmienności logarytmów badanej zmiennej w okresie t ,
 a , b – parametry modelu,
 t – okres badania, $t = 1, \dots, n$.

Parametry modelu 3 szacowano metodą MNK. Istotność parametru b badano testem t Studenta. Ujemna, statystycznie istotna wartość tego parametru świadczy o występowaniu sigma-konwergencji. Natomiast dodatnia i istotna wartość oznacza występowanie sigma-dywergencji.

Sigma-konwergencję/dywergencję potwierdzano także testem F dla dwóch wariancji:

$$F = \frac{\hat{\sigma}_0^2}{\hat{\sigma}_T^2},$$

gdzie:

$\hat{\sigma}_0^2$ – wariancja logarytmów badanej zmiennej w początkowym okresie,
 $\hat{\sigma}_T^2$ – wariancja logarytmów badanej zmiennej w końcowym okresie.

W razie przypuszczenia występowania sigma-konwergencji testuje się istotność spadku wariancji w okresie początkowym i okresie końcowym. Z kolei przypuszczenie dotyczące sigma-dywergencji testuje się, badając istotność wzrostu wariancji w porównywanych okresach.

Test istotności parametru b w modelu 3 sigma-konwergencji daje informację o zmianach zróżnicowania

wartości zmiennej w analizowanym przedziale czasu, natomiast test F wariancji odnosi się do zbadania istotności tych zmian jedynie w skrajnych okresach (początkowym i końcowym). Wnioskowanie o występowaniu konwergencji/dywergencji może być niejednoznaczne, gdy testy prowadzą do sprzeczności.

5. REZULTATY

Na podstawie wartości wskaźników demograficznych charakteryzujących strukturę ludności w dużych miastach w Polsce zbudowano modele beta-konwergencji absolutnej (model 1) i beta-konwergencji warunkowej (model 2) dla przedziału lat 2020–2050. Wyniki estymacji parametrów modeli oraz ich weryfikacji testem t Studenta zamieszczono w tabeli 3 i tabeli 4 na s. 42.

Tabela 3. Parametry modeli beta-konwergencji absolutnej wskaźników struktur demograficznych w dużych miastach w Polsce w latach 2020–2050

Udział ludności w wieku	Parametry modelu 1			Wartość p parametru b
	b	a	R^2	
0–14 lat	0,1629	–0,6563	0,0382	0,1232
15–64 lata	–0,9383	3,7194	0,1766	0,0048
65+	–0,3790	1,6626	0,1619	0,0068
80+	–0,8831	2,2543	0,4176	0,0000

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (2014, 2021).

Uzyskane wartości parametru b w modelach beta-konwergencji absolutnej trzech wskaźników charakteryzujących strukturę ludności były ujemne (tabela 3). Duże miasta w Polsce o niskim udziale ludności w wieku 80+, 65+ oraz 15–64 lata w 2020 r. wykazują szybkie tempo zmian tego udziału w perspektywie roku 2050. Na poziomie istotności 0,05 można stwierdzić, że parametry b istotnie różniły się od zera, co świadczy o istnieniu tego typu konwergencji dla wymienionych wskaźników struktury. Oznacza to, że w 2050 r. w porównaniu z 2020 r. nastąpi proces upodobnienia się do siebie dużych miast w Polsce w zakresie odsetka osób najstarszych (80+), starszych (65+) oraz dorosłych (15–64 lata). Brak potwierdzenia beta-dywergencji (dodatnia wartość parametru b , statystycznie nieistotna) dotyczy tylko klasy dzieci (0–14 lat).

W modelach beta-konwergencji warunkowej (model 2) jako zmienne objaśniające uwzględniono: wartość badanej zmiennej (Y_0 – wskaźnik struktury w okresie początkowym, czyli w 2020 r.), dynamikę demograficzną (X_1 – relacja liczby urodzeń i zgonów w 2020 r.) oraz dynamikę ruchu wędrownego (X_2 – relacja napływu i odpływu migracyjnego w 2020 r.); por. rysunek 2. Zmienne X_1 i X_2 są odpowiednikami przyrostu

Tabela 4. Parametry modeli beta-konwergencji warunkowej wskaźników struktur demograficznych w dużych miastach w Polsce w latach 2020–2050

Zmienne modeli 2	Udział ludności w wieku							
	0–14 lat		15–64 lata		65+		80+	
	parametr	wartość p	parametr	wartość p	parametr	wartość p	parametr	wartość p
Wyraz wolny	-1,4842	0,0242	2,9113	0,0028	2,4678	0,0000	2,1361	0,0000
Y_0	0,4543	0,0549	-0,7358	0,0017	-0,6615	0,0000	-0,8851	0,0000
X_1	-0,1775	0,0260	0,0671	0,0014	-0,0815	0,1122	-0,1875	0,0178
X_2	0,0761	0,1232	0,0418	0,0182	-0,1147	0,0039	-0,2196	0,0016
R^2	0,1829		0,7179		0,6013		0,7941	

Objaśnienia: Y_0 – wartość badanej zmiennej w okresie początkowym, czyli roku 2020; X_1 – dynamika demograficzna w okresie początkowym; X_2 – dynamika ruchu wędrownego w okresie początkowym; R^2 – współczynnik determinacji modelu.

Zródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (2014, 2021).

naturalnego i salda migracji, których strumienie wpływają na stan liczebny ludności i kształtują jej strukturę. Strumienie migracyjne uwzględniały ogólny ruch wędrowny, czyli łącznie wewnętrzny i zagraniczny. Posługiwanie się zmiennymi X_1 i X_2 jako zmiennymi relatywnymi było niezbędne, bowiem logarytmy zmierzających można uzyskać wyłącznie dla dodatnich wartości zmiennych.

Statystycznie istotne ujemne wartości parametru b (przy zmiennej Y_0) uzyskano w przypadku trzech modeli (tabela 4). Duże miasta, cechujące się w 2020 r. niskim udziałem ludności w wieku: 80+, 65+ oraz 15–64 lata, wykazują szybkie tempo zmian tego odsetka w perspektywie 2050 r. Wyniki są zbieżne z uzyskanymi z modelu beta-konwergencji absolutnej. Co więcej, modele 2 warunkowej beta-konwergencji dla tych trzech wskaźników struktury były znacznie lepiej dopasowane do danych (współczynniki determinacji R^2 przekraczały wartość 0,6) niż odpowiednie modele 1 absolutnej beta-konwergencji.

Statystycznie istotne ujemne wartości parametru b_2 (przy zmiennej X_2) otrzymano dla dwóch modeli. Co oznacza, że duże miasta charakteryzujące się niską dynamiką ruchu wędrownego w 2020 r. odznaczają się szybkim tempem zmian udziału osób w wieku 65+ oraz w wieku 80+ w perspektywie 2050 r. Zatem miasta o przewadze odpływu migracyjnego nad napływem migracyjnym będą starzeć się szybciej „od góry” struktury ludności. Natomiast statystycznie istotna dodatnia wartość parametru b_2 w modelu dla wskaźnika udziału osób dorosłych pokazuje, że duże miasta o niskiej dynamice ruchu wędrownego wykazują wolne tempo zmian odsetka osób w wieku 15–64 lata.

Z kolei w modelach dla klas osób starszych parametr b_1 przy zmiennej określającej dynamikę demograficzną był ujemny. Duże miasta o niskiej dynamice demograficznej w 2020 r. charakteryzują się szybkim tempem zmian udziału osób w wieku starszym (65+ oraz 80+) w perspektywie roku 2050. Statystycznie istotna wartość tego parametru dotyczyła modelu dla

odsetka osób w wieku najstarszym, czyli 80+. Zatem miasta o przewadze zgonów nad urodzeniami będą szybciej starzeć się „od góry” struktury ludności.

W modelu dla udziału osób w wieku 15–64 lata parametry przy dynamice demograficznej i dynamice ruchu wędrownego były dodatnie i statystycznie istotne. Duże miasta o wysokiej dynamice demograficznej (przewadze urodzeń nad zgonami) oraz o wysokiej dynamice ruchu wędrownego (przewadze napływu migracyjnego nad odpływem) w perspektywie 2050 r. będzie cechować szybkie tempo zmian odsetka osób w wieku dorosłym.

Dla modelu beta-konwergencji warunkowej dla klasy najmłodszych (udziału osób w wieku 0–14 lat) charakterystyczne są najsłabsze walory poznawcze i diagnostyczne. Model ten jest niezbyt dobrze dopasowany do danych (R^2 znacznie poniżej 0,5). Statystycznie istotny ujemny znak parametru przy dynamice demograficznej jest zaskakujący merytorycznie, bo należałoby się spodziewać dodatniego znaku tego parametru. Ten brak zgodności merytorycznej i słabe dopasowanie modelu do danych mają podłoże w niepewności założeń co do dzietności, a w konsekwencji – niepewności prognoz liczby urodzeń i liczebności najmłodszych roczników ludności.

Jednostkowy charakter konwergencji/dywergencji wskaźników struktur ludności w dużych miastach w Polsce przedstawiono w tabeli 5. Zestawienie dotyczy wyłącznie trzech wskaźników struktury, dla których potwierdzono beta-konwergencję.

Proces konwergencji stwierdzono w zdecydowanej większości dużych miast, przy czym nieznacznie częściej występował efekt doganiania (13–16 miast) niż efekt spowalniania (12–15 miast). Należy zauważyć, że konwergencja o charakterze spowalniania wskaźników struktury osób starszych (65+) i osób najstarszych (80+) dotyczy w większości tych samych miast, podobnie jak konwergencja o charakterze doganiania wymienionych wskaźników. W ośmiu miastach (Białystok, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Tychy

Tabela 5. Klasyfikacja dużych miast w Polsce ze względu na poziom i tempo zmian wskaźników struktury ludności w latach 2020–2050

Wyszczególnienie		Udział osób w wieku		
		15–64 lata	65+	80+
Konwergencja	efekt spowalniania	Białystok, Bytom, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Tarnów, Tychy, Wałbrzych, Włocławek, Zabrze	Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Gdynia, Gliwice, Katowice, Kielce, Koszalin, Łódź, Poznań, Sosnowiec, Szczecin, Wrocław	Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Chorzów, Gdańsk, Gdynia, Gliwice, Katowice, Koszalin, Kraków, Łódź, Opole, Poznań, Szczecin, Warszawa, Wrocław, Zabrze
	efekt doganiania	Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Gdańsk, Gdynia, Gliwice, Katowice, Koszalin, Kraków, Lublin, Łódź, Opole, Poznań, Szczecin, Warszawa, Wrocław	Białystok, Bytom, Elbląg, Gorzów Wielkopolski, Lublin, Płock, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Rzeszów, Toruń, Tychy, Zabrze	Białystok, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Gorzów Wielkopolski, Lublin, Płock, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Sosnowiec, Toruń, Tychy, Włocławek
Dywergencja	efekt marginalizacji	Częstochowa, Gorzów Wielkopolski, Kielce, Płock, Sosnowiec	Chorzów, Gdańsk, Kraków, Olsztyn, Warszawa, Zielona Góra	Olsztyn, Rzeszów, Zielona Góra
	efekt dystansowania	Chorzów, Olsztyn, Rzeszów, Toruń, Zielona Góra	Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Opole, Tarnów, Wałbrzych, Włocławek	Bytom, Częstochowa, Kielce, Tarnów, Wałbrzych

Źródło: opracowanie własne.

i Włocławek) frakcja najstarszej grupy wieku (80+) wykazywać będzie efekt doganiania (szybkie tempo zmian do 2050 r. przy niskim poziomie wskaźnika w 2020 r.), podczas gdy frakcję dorosłych (15–64 lata) będzie cechować efekt spowalniania (małe tempo zmian wskaźnika do 2050 r. przy wysokim poziomie wskaźnika w 2020 r.). Z kolei w 14 miastach (Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Gdańsk, Gdynia, Gliwice, Katowice, Kraków, Lublin, Łódź, Opole, Poznań, Szczecin, Warszawa i Wrocław) odsetek najstarszej grupy wieku (80+) wykazywać będzie efekt spowalniania (niskie tempo zmian do 2050 r. przy wysokim poziomie wskaźnika w 2020 r.), podczas gdy odsetek dorosłych (15–64 lata) będzie cechować efekt doganiania (duże tempo zmian wskaźnika przy niskim poziomie wskaźnika). Chociaż dla udziału osób starszych (65+) w trzech miastach (Gdańsk, Kraków i Warszawa) zidentyfikowano dywergencję o charakterze marginalizacji (małe tempo zmian wskaźnika i niski poziom początkowej wartości),

to miasta te pod względem udziału osób najstarszych (80+) odznaczać się będą konwergencją o charakterze spowalniania (wysoki poziom początkowej wartości wskaźnika i małe tempo jego zmian). Natomiast w dwóch miastach (Dąbrowa Górnicza i Włocławek) odsetek osób starszych ujawnia dywergencję o charakterze dystansowania (szybkie tempo zmian przy wysokim poziomie wskaźnika), ale pod względem odsetka osób najstarszych miasta te będzie cechować konwergencja o charakterze doganiania (duże tempo zmian wskaźnika przy niskim poziomie wskaźnika).

Dla ustalenia, czy występuje sigma-konwergencja wskaźników demograficznych charakteryzujących strukturę ludności, oszacowano parametry modelu 3. Testowano także istotność wzrostu wariancji w okresie początkowym i końcowym rozważanego przedziału czasowego. Wyniki weryfikacji zestawiono w tabeli 6.

W latach 2020–2050 wartości współczynnika zmienności wykazywały trend rosnący, co pokazuje dodatnie

Tabela 6. Parametry modeli sigma-konwergencji wskaźników struktur demograficznych w dużych miastach w Polsce w latach 2020–2050

Udział ludności w wieku	Parametry modelu 3			Wartość p parametru b	Wariancja		F	Wartość p
	b	a	R^2		2020 r.	2050 r.		
0–14 lat	0,0003	0,0316	0,7998	0,0000	0,0057	0,0115	2,0213	0,0190
15–64 lata	0,0002	0,0028	0,9495	0,0000	0,0003	0,0011	4,1096	0,0000
65+	0,0000	0,0236	0,0247	0,1992	0,0053	0,0060	1,1293	0,3587
80+	-0,0005	0,0581	0,3450	0,0003	0,0150	0,0165	1,1014	0,3868

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS (2014, 2021).

wartości parametrów b w trzech modelach tego typu. Statystycznie istotne były parametry b modeli wskaźników udziału klasy dzieci i klasy dorosłych, co oznacza występującą sigma-dywergencję, tj. zwiększające się w perspektywie 2050 r. zróżnicowanie wymienionych wskaźników w dużych miastach w Polsce. Test F potwierdza istotny statystycznie (na poziomie 0,05) wzrost wariancji w 2050 r. w porównaniu z 2020 r. dla tych dwóch wskaźników struktury. W przypadku wskaźnika struktury klasy osób w wieku starszym (65+) z upływem czasu spodziewane jest zwiększenie zróżnicowania tej frakcji ludności w dużych miastach. Określają to: dodatni (choć bardzo bliski zeru) parametr modelu oraz wariancja w 2050 r. większa od wariancji w 2020 r., jednakże testy nie potwierdzają istotności w tym względzie. Malejące w czasie zróżnicowanie dotyczyło wyłącznie wskaźnika udziału osób najstarszych, o czym świadczyła ujemna wartość parametru b w modelu konwergencji typu sigma (tabela 6). Parametr ten był statystycznie istotny na poziomie 0,05, co oznacza sigma-konwergencję. Zatem w dużych miastach w Polsce będzie się zmniejszać w czasie zróżnicowanie wartości wskaźnika charakteryzującego frakcję osób najstarszych, tj. w wieku 80 lat i więcej. Jednakże wariancja dla tego wskaźnika struktury jest większa w 2050 r. niż w 2020 r., a test F nie daje potwierdzenia, że wzrost ten jest statystycznie istotny.

6. PODSUMOWANIE

Uzyskane wyniki badania konwergencji struktur ludności dużych miast w Polsce pozwalają na stwierdzenie, że w przyszłości jednostki te będą upodabniać się do siebie poprzez wyrównywanie poziomów analizowanych zmiennych charakteryzujących dojrzałe grupy wieku struktur ludności. Wskazuje na to potwierdzona beta-konwergencja absolutna i warunkowa dla klasy osób najstarszych (w wieku 80+), starszych (65+) i klasy dorosłych (15–64 lata), zawarta w tabeli 7. Oznacza to, że w perspektywie 2050 r. duże miasta będą się upodabniać do siebie pod względem starzenia się ludności „od góry” ich struktur. Konwergencja o efekcie spowalniania lub doganiania wskaźników struktury osób starszych (65+) i najstarszych (80+) ujawnia się w przeważającej liczbie tych samych dużych miast, wśród których są te największe: Łódź, Poznań i Wrocław. Chociaż dla udziału osób starszych w trzech miastach (Gdańsk, Kraków i Warszawa) zidentyfikowano dywergencję o charakterze marginalizacji, to wymienione miasta pod względem udziału osób najstarszych będzie cechować konwergencja z efektem spowalniania.

Wnioskowanie o zmniejszającym się i/lub zwiększającym się w czasie zróżnicowaniu struktur ludności dużych miast w Polsce nie jest jednoznaczne.

W perspektywie roku 2050 zróżnicowanie udziału dzieci (w wieku 0–14 lat) i dorosłych (15–64 lata) w dużych miastach będzie się zwiększać. Wskazuje na to potwierdzona sigma-dywergencja dla tych dwóch zmiennych (tabela 7). Z kolei zmniejszać się będzie zróżnicowanie odsetka osób z najstarszej grupy wiekowej (80+), co pokazuje potwierdzona wyłącznie jednym testem sigma-konwergencja. O ile test istotności parametru b potwierdzał sigma-konwergencję lub sigma-dywergencję, o tyle test wariancji nie dał takiego poświadczenia. Tę niejednoznaczność wnioskowania należy wiązać z zastosowanymi narzędziami pomiaru sigma-konwergencji, które pozwalają na ocenę zróżnicowania w ustalonym przedziale czasu lub wyłącznie w okresach skrajnych tego przedziału czasowego. W badaniu okazało się, że zróżnicowanie wartości zmiennej malało w czasie w sposób istotny statystycznie, ale między początkowym a końcowym okresem badania zmiana tego zróżnicowania okazywała się nieistotna.

Tabela 7. Potwierdzenie typu konwergencji/dywergencji wskaźników struktur ludności w wielkich miastach w Polsce w latach 2020–2050

Udział ludności w wieku	Typy konwergencji			
	beta absolutna	beta warunkowa	sigma	
	test 1	test 1	test 1	test 2
0–14 lat	·	·	(tak)	(tak)
15–64 lata	tak	tak	(tak)	(tak)
65+	tak	tak	·	·
80+	tak	tak	tak	·

Objaśnienia: test 1 – test istotności parametru b ; test 2 – test F ; tak – potwierdzona konwergencja; (tak) – potwierdzona dywergencja; · – brak potwierdzenia.

Źródło: opracowanie własne.

Uznaje się, że warunkiem koniecznym, choć niedostatecznym, wystąpienia sigma-konwergencji jest obecność beta-konwergencji (Furceri, 2005; Quah, 1993). Jednocześnie sigma-konwergencja jest wystarczającym, lecz niekoniecznym warunkiem beta-konwergencji (Kusideł, 2013, s. 45). Oznacza to, że brak sigma-konwergencji nie pozwala jednocześnie stwierdzić, że obiekty o niskich wartościach początkowych nie wykazują większego tempa wzrostu niż inne. Taka sytuacja ujawniła się w niniejszym badaniu we wskaźniku struktury osób starszych (65+), dla którego potwierdzono beta-konwergencję, a nie uzyskano potwierdzenia sigma-konwergencji. Tę niejednoznaczność wnioskowania o dywergencji (lub konwergencji) także dla klasy dzieci (i dorosłych) można wyjaśnić niepewnością w zakresie prognozowania liczby urodzeń, narastającą wraz z horyzontem prognozy. Przyjęte w prognozie GUS założenia zmniejszania się dysproporcji wartości współczynnika dzietności w grupie miast największych

i niektórych średnich nie potwierdzają konwergencji starzenia się ludności „od dołu”. Prognozy liczby i struktury ludności zostały zbudowane przez GUS metodą kohortowo-składnikową. W tej metodzie niepewność prognoz uzyskiwanych z „postarzania” roczników ludności zmniejsza się wraz z przesuwaniem w górę piramidy wieku ludności. Zatem większa akceptowalność i pewność cechuje prognozy dla starszych roczników osób (grup wieku) niż dla roczników młodszych.

W rzeczywistości istnienie konwergencji i dywergencji zależy od wybranego wskaźnika służącego do pomiaru zjawiska, a także przyjętego przedziału czasu i badanych jednostek (obiektów) (Podogrodzka, 2016b). Konieczne jest zatem monitorowanie zachodzących zmian struktur ludności (z uwzględnieniem okresu epidemii COVID-19) i kolejnych prognoz ludnościowych (bo epidemia wpłynęła negatywnie na umieralność), w tym dla mniejszych jednostek podziału terytorialnego.

PRZYPISY

¹ W artykule pominięto sprawdzenie, czy założenia te znajdują potwierdzenie w trendach zmian ludnościowych. Weryfikacja założeń oraz monitorowanie prognoz może być przedmiotem osobnej publikacji. W nowej (z sierpnia 2023 r.) projekcji liczby ludności GUS uwzględnia się aktualne trendy procesów demograficznych w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

- Barro, R.J., Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *Journal of Political Economy*, 100(2), 223–251. <https://doi.org/10.1086/261816>
- Bongaarts, J. (2004). Population aging and the rising cost of public pensions. *Population and Development Review*, 30(1), 1–23. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2004.00001.x>
- Borges, G.M. (2018). Theories and measures of demographic convergence: An application to subnational levels in Latin America / Teorías y medidas de convergencia demográfica: Una aplicación a niveles subnacionales en América Latina. W: L. Simpson, L.M. González (red.), *¿Convergencia demográfica? Análisis comparativo de las tendencias demográficas subnacionales en América Latina y el Caribe* (s. 31–56). Asociación Latinoamericana de Población. https://files.alapop.org/alap/Serie-E-Investigaciones/N5/e_investigaciones_5_cap1_20_33.pdf
- Börsch-Supan, A. (2003). Labor market effects of population aging. *Labour*, 17(s1), 5–44. <https://doi.org/10.1111/1467-9914.17.specialissue.2>
- Börsch-Supan, A. (2006). Global ageing: What is at stake? *Ageing Horizons*, 4, 3–5. <https://www.ageing.ox.ac.uk/files/AH4%20Borsch-Supan.pdf>
- Boyle, G.E., McCarthy, T.G. (1997). Simple measure of β -convergence. *Oxford Bulletin Economics and Statistics*, 59(2), 257–264. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.00063>
- Cieślak, M. (2000). *Ludność województwa dolnośląskiego w perspektywie 2030 r.* Urząd Statystyczny we Wrocławiu. https://reader.digitarium.pcss.pl/Content/138174/172_ludnosc_w_perspektywie_2030-0000-00-0001.pdf
- Dorius, S.F. (2008). Global demographic convergence? A reconsideration of changing intercountry inequality in fertility. *Population and Development Review*, 34(3), 519–537. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2008.00235.x>
- Friedman, M. (1992). Do old fallacies ever die? *Journal of Economic Literature*, 30, 2129–2132. <https://miltonfriedman.hoover.org/internal/media/dispatcher/214983/full>
- Furceri, D. (2005). β and σ -convergence: A mathematical relation of causality. *Economics Letters*, 89(2), 212–215. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2005.05.026>
- Główny Urząd Statystyczny. (2014). *Prognoza dla powiatów i miast na prawie powiatu oraz podregionów na lata 2014–2050 (opracowana w 2014 r.)*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosc/prognoza-dla-powiatow-i-miast-na-prawie-powiatu-oraz-podregionow-na-lata-2014-2050-opracowana-w-2014-r-5,5.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2021). *Rocznik demograficzny 2021*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2021,3,15.html>
- Goldstein, J.R., Sobotka, T., Jasilioniene, A. (2009). The end of “lowest-low” fertility? *Population and Development Review*, 35(4), 663–699. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2009.00304.x>
- Gołata, E. (2015). Demograficzne uwarunkowania rozwoju miasta Poznania. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 77(1), 57–77. <https://doi.org/10.14746/rpeis.2015.77.1.4>
- Gołata, E., Kuroпка, I. (2016). Large cities in Poland in face of demographic changes. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 34, 17–31. <https://doi.org/10.1515/bog-2016-0032>
- Janiszewska, A. (2019). Starzenie się ludności w polskich miastach. *Space – Society – Economy*, 29, 45–69. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.29.03>
- Janiszewska, A., Dmochowska-Dudek, K. (2017). Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności w Łodzi. *Space – Society – Economy*, 20, 9–22. <http://doi.org/10.18778/1733-3180.20.02>
- Káčerová, M., Ondačková, J., Mládek, J. (2014). Time-space differences of population ageing in Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(2), 177–199. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.63.2.4>
- Kashnitsky, I., de Beer, J., van Wissen, L. (2017). Decomposition of regional convergence in population aging across Europe. *Genus*, 73, artykuł 2. <https://doi.org/10.1186/s41118-017-0018-2>
- Kotowska, I.E. (red.). (1999). *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego* [zeszyt specjalny]. *Monografie i Opracowania / Szkoła Główna Handlowa*, 461.
- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Kurek, S. (2011). Zmiany w strukturze wieku ludności w miastach Polski na tle procesów suburbanizacji. *Studia Miejskie*, 3, 81–97. <https://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/sm/article/view/2288>
- Kusideł, E. (2013). *Konwergencja gospodarcza w Polsce i jej znaczenie w osiąganiu celów polityki spójności*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://doi.org/10.18778/7525-877-6>
- Lee, R., Mason, A. (2010). Fertility, human capital, and economic growth over the demographic transition. *European Journal of Population / Revue européenne de Démographie*, 26, 159–182. <http://doi.org/10.1007/s10680-009-9186-x>
- Lesthaeghe, R. (1991). *The second demographic transition in western countries: An interpretation* (Vrije Universiteit Brussel Inter-university Programme in Demography Working Papers No. 1991-2). <https://interfacedemography.be/wp-content/uploads/2016/02/WP-IPD-1991-2.pdf>
- Lutz, W., Skirbekk, V., Testa, M.R. (2006). The low-fertility trap hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, s. 167–192. <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2006s167>
- Majdzińska, A. (2021). Ocena homogeniczności regionów w Polsce z punktu widzenia struktury wieku ludności. *Space – Society – Economy*, 32, 131–151. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.32.06>

- Podogrodzka, M. (2016a). Przestrzenna konwergencja indeksu starości w Polsce. *Acta Universitatis Lodziansis. Folia Oeconomica*, 324(4), 51–65. <http://hdl.handle.net/11089/21227>
- Podogrodzka, M. (2016b). Starość demograficzna w Polsce. Ujęcie przestrzenne. *Studia i Prace WNEiZ US*, 45(2), 409–429. <https://doi.org/10.18276/sip.2016.45/2-32>
- Posada, D.G., Morollon, F.R., Viñuela, A. (2017). Ageing places in an ageing country: The local dynamics of the elderly population in Spain. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie / Journal of Economic and Human Geography*, 109(3), 332–349. <https://doi.org/10.1111/tesg.12294>
- Preston, S.H., Himes, C., Eggers, M. (1989). Demographic conditions responsible for population aging. *Demography*, 26, 691–704. <https://link.springer.com/article/10.2307%2F2061266?LI=true>
- Quah, D. (1993). Galton's fallacy and tests of the convergence hypothesis. *The Scandinavian Journal of Economics*, 95(4), 427–443. <https://doi.org/10.2307/3440905>
- Sala-i-Martin, X. (1996). The classical approach to convergence analysis. *The Economic Journal*, 106(437), 1019–1036. <https://doi.org/10.2307/2235375>
- Strzelecka, A. (2021). The field of “public health” as a component of sustainable development – Poland compared to the European Union. *Sustainability*, 13(18), artykuł 10351. <https://doi.org/10.3390/su131810351>
- Szukalski, P. (2010). Starzenie się ludności Łodzi na tle największych polskich miast od początku XX wieku. *Acta Universitatis Lodziansis. Folia Sociologica*, 35, 103–125. <http://hdl.handle.net/11089/264>
- Szukalski, P. (2017). Starzenie się ludności miast wojewódzkich – przeszłość, terażniejszość, przyszłość. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*, 12, 103–125. <http://hdl.handle.net/11089/24279>
- Szukalski, P. (2018). Przyszłość demograficzna stolic województw: Na ile należy wierzyć w wyniki prognoz? *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*, 2, 1–6. <http://hdl.handle.net/11089/24791>
- van de Kaa, D.J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1–59.
- Wasilewska, E. (2017). Demographical ageing of the EU member states' societies. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego / Scientific Journal Warsaw University of Life Sciences – SGGW – Problems of World Agriculture*, 17(4), 302–315. <https://doi.org/10.22630/PRS.2017.17.4.106>
- Wolańska, W. (2013). Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski w latach 1995–2035. *Acta Universitatis Lodziansis. Folia Oeconomica*, 291, 249–263. <http://hdl.handle.net/11089/4373>
- Wójtowicz, M., Kurek, S., Gałka, J. (2019). Proces starzenia się ludności miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF) w Polsce w latach 1990–2016. *Studia Miejskie*, 33, 9–38. <https://doi.org/10.25167/sm.944>
- Zborowski, A. (2005). Quo vadis Cracovia, czyli prognoza ludności miasta. *Geografia i Sacrum*, 191–202. https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/254197/zborowski_quo_vadis_cracovia_2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Artykuł wpłynął:

2 maja 2023

Zaakceptowano do druku:

17 września 2023

Elżbieta Zuzńska-Żyśko

 <https://orcid.org/0000-0003-1258-3816>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Nauk Przyrodniczych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

elzbieta.zuzanska-zysko@us.edu.pl

Małgorzata Szymiczek

 <https://orcid.org/0000-0003-3096-2764>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Nauk Przyrodniczych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

malgorzata.szymiczek@us.edu.pl

MAŁE MIASTA NA SZLAKU KULTUROWYM W ANDALUZJI WALORY TURYSTYCZNE I WYBRANE ASPEKTY GLOBALIZACJI

Abstrakt: Celem opracowania jest przybliżenie walorów turystycznych małych miast znajdujących się na Szlaku Białych Miast w Andaluzji oraz wskazanie wybranych przejawów globalizacji turystycznej na ich obszarze. Małe miasta górskie położone peryferyjnie często ulegają marginalizacji z uwagi na słabe podstawy gospodarcze i niewielką bazę ekonomiczną. Ważnym czynnikiem rozwoju tych miejsc staje się turystyka, która coraz częściej podlega procesom globalizacji i przyczynia się do większych przepływów turystycznych. Wyniki badań wskazują, że omawiana grupa miast ma wysokie walory zarówno kulturowe, jak i przyrodnicze. Miejscowości te łączy także kilka wspólnych cech, które nawiązują do przeszłości arabskiej i silnych związków z przyrodą. Przejawy globalizacji związane z turystyką odnoszą się głównie do postępującej adaptacji technologii komunikacji i cyfryzacji. Dotyczy ona m.in.: upowszechniania systemu rezerwacji i dystrybucji miejsc noclegowych przez Internet, marketingu turystycznego w zakresie promocji walorów turystycznych miast oraz popularyzacji ośrodków w mediach społecznościowych.

Słowa kluczowe: małe miasto, szlak kulturowy, globalizacja, walory turystyczne, Andaluzja, Hiszpania

SMALL TOWNS ON THE CULTURAL ROUTE IN ANDALUSIA: TOURIST VALUES AND SELECTED ASPECTS OF GLOBALIZATION

Abstract: The aim of the article is to present the problems of small towns on the White Towns Route in Andalusia regarding their tourist values and indicate selected manifestations of globalization in tourism. Small mountain towns located peripherally are often subject to marginalization due to weak economic foundations and a small economic base. Tourism becomes a crucial factor in their development, increasingly undergoing processes of globalization and contributing to greater tourist flows. Research results indicate that the examined group of towns possess both high cultural and natural values. They share several common features that refer to their Arabic origins and strong connections with nature. Manifestations of globalization related to tourism mainly concern the growing adaptation of communication technology and digitization. This includes the widespread use of online reservation and distribution systems for accommodation, tourism marketing promoting the tourist values of towns, and the popularization of centers through social media.

Keywords: small town, tourist route, globalization, tourism, Andalusia, Spain

1. WPROWADZENIE

Współcześnie turystyka należy do niezwykle dynamicznie rozwijających się sektorów gospodarczych (Bąk i Szczecińska, 2016; Durydiwka i Kowalczyk, 2003;

Dwyer, 2015). Ma to m.in. związek z globalizacją (Mańko i in., 2012), większą dostępnością przestrzeni oraz szybkością i łatwością przemieszczania się (Pietrzak

i Roman, 2014). Hiszpania odgrywa ważną rolę w rozwoju światowej turystyki. Znana jest bowiem z bogatej historii, różnorodnej kultury, malowniczych plaż i krajobrazów. W 2022 r. kraj ten odwiedziło 71,6 mln turystów zagranicznych (Ministerio de Industria y Turismo, 2023), co dało mu drugie miejsce po Francji, a przed Stanami Zjednoczonymi i Chinami (United Nations World Tourism Organization, 2019). Z jednej strony turystyka jest bardzo istotnym czynnikiem dochodów produktu krajowego brutto (PKB) w Hiszpanii – na poziomie 15% budżetu kraju, przyczynia się do powstania wielu miejsc pracy i przeciwdziała bezrobociu, które według Eurostatu w 2023 r. wynosi 12,4% i jest to najwyższy wskaźnik w całej Unii Europejskiej (EuroPAP News, 2023). Z drugiej strony prowadzi do niezwykle dynamicznych procesów nadpodaży turystów, a czasami do konfliktów społecznych, jak to ma miejsce m.in. w Barcelonie czy Sewilli (Kowalczyk-Anioł i Zmysłony, 2017). Wobec wciąż rosnącego sektora turystycznego niektóre regiony próbują stworzyć nowe produkty marketingowe w celu uatrakcyjnienia ofert swoich prowincji. Przykładem jest Andaluzja, która promuje niezbyt znane miasta w celu wzmocnienia funkcji usługowych mniejszych ośrodków położonych w górach, a więc peryferyjnie w stosunku do głównych centrów turystycznych. Jednym z takich produktów jest Szlak Białych Miast, zwany w języku hiszpańskim Ruta de los Pueblos Blancos. Powstał, aby podkreślić walory przyrodniczo-kulturowe regionu i obszarów wiejskich (Andalucia.org, b.r.) oraz poszerzyć ofertę turystyczną Andaluzji, która jest zdominowana przez dobrze rozwinięte nadmorskie kurorty turystyczne. Istniejący szlak turystyczny biegnie przez małe miasta i tradycyjne hiszpańskie wsie. Daje to możliwość podziwiania wyjątkowej architektury, dziedzictwa kulturowego i historycznego w prowincjach Kadyks i Malaga, będących częścią Andaluzji.

W literaturze przedmiotu istnieje niewiele publikacji na temat szlaku. Do nielicznych prac można zaliczyć badania J.D. Albarraña Periañeza (2017), który zwrócił uwagę na przemiany funkcjonalne miasteczek rolniczych w ośrodki usługowe, koncentrując się na poszukiwaniu nowych dróg dla dywersyfikacji gospodarczej hiszpańskich terenów rolniczych poprzez turystykę i lokalną politykę rozwoju. Albarrañ Periañez zaznaczył również, że ważne jest podejście mieszkańców do ochrony ich dziedzictwa kulturowego. Szlak był także przedmiotem uwagi zespołu badaczy z Uniwersytetu w Kordobie (Millán i in., 2013). Dzięki analizie SWOT pokazali oni potencjał turystyczny regionu, w tym białych miasteczek, wskazując na strategiczną potrzebę skoordynowania działań sektora publicznego i inicjatyw prywatnych w celu ich ukierunkowania na turystykę zarządzania zrównoważonym rozwojem tego obszaru. Autorzy poruszyli problem zagrożenia białych miasteczek i obszarów wiejskich w Andaluzji

dewastacją środowiska naturalnego przez masową turystykę oraz zmian charakteru miejscowości. Podkreśla się, że powinny one ze sobą współpracować w ramach jednej strategii turystycznej. Te kwestie należy rozpatrywać szerzej – w kontekście postępującej globalizacji turystyki (Bąkiewicz i Żuławska, 2010).

W świetle przedstawionych zagadnień celem niniejszego artykułu jest przybliżenie walorów turystycznych małych miejscowości tworzących Szlak Białych Miast w Andaluzji oraz wskazanie wybranych przejawów globalizacji turystycznej na ich obszarze. Opracowanie wpisuje się w zakres tematyczny zarówno geografii miast, jak i geografii turystyki.

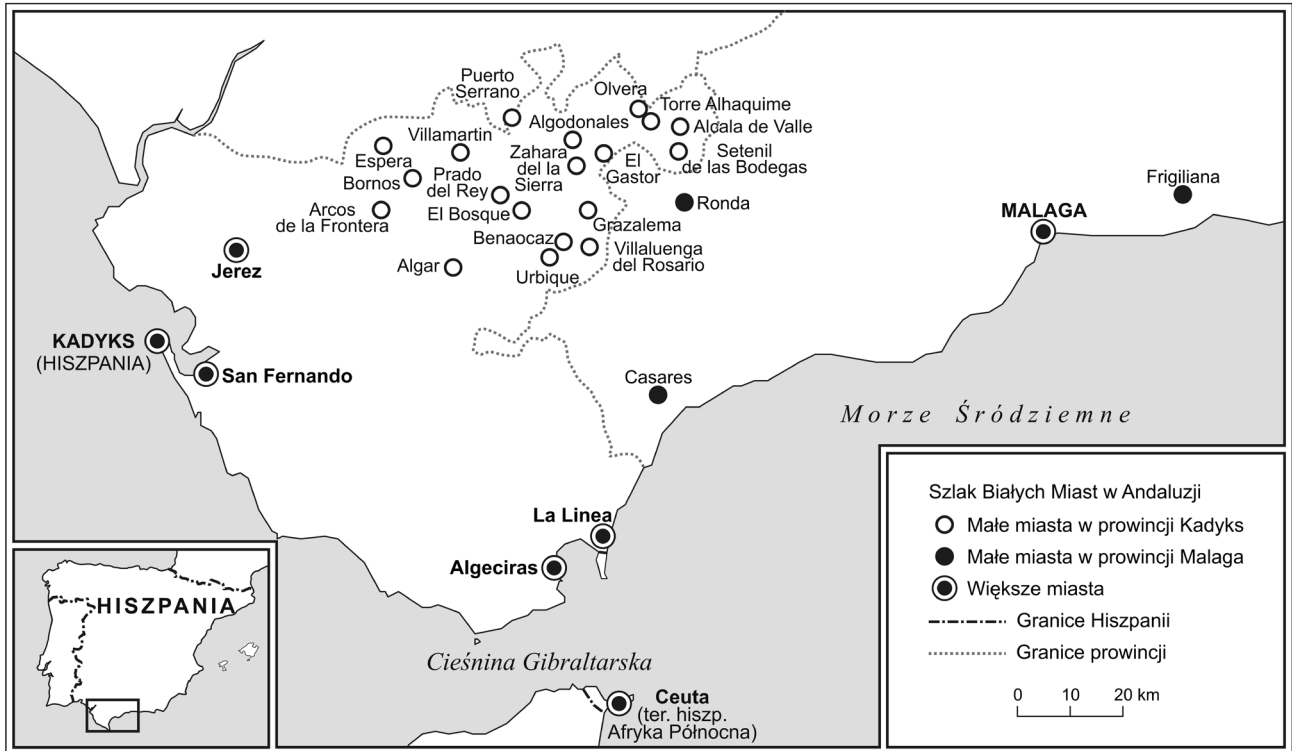
2. ZAKRES PRACY

Obszar badań jest położony w południowej Hiszpanii, w regionie Andaluzji, i obejmuje 19 miejscowości znajdujących się na Szlaku Białych Miast w prowincji Kadyks w paśmie Sierra de Cádiz. Z uwagi na podobieństwo architektoniczne i kulturowe przeanalizowano także trzy miasta z prowincji Malaga, które przypisuje się do tego szlaku. Łącznie zbadano grupę 22 miast. W prowincji Kadyks są to miejscowości: Alcalá del Valle, Algar, Algodonales, Arcos de la Frontera, Benaocaz, Bornos, El Bosque, El Gastor, Espera, Grazalema, Olvera, Prado del Rey, Puerto Serrano, Setenil de las Bodegas, Torre-Alháquime, Ubrique, Villaluenga del Rosario i Villamartín, Zahara de la Sierra, a w prowincji Malaga to: Casares, Frigiliana i Ronda (rysunek 1).

Większa część miejscowości ze szlaku znajduje się w Obszarze Chronionego Krajobrazu Sierra de Grazalema. Jest on cennym skupiskiem jodły hiszpańskiej oraz jednym z najbardziej widowiskowych kompleksów krasowych w Hiszpanii. W 1977 r. terytorium Sierra de Grazalema zostało uznane przez United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) za Rezerwat Biosfery (Patronato Provincial de Turismo. Diputación de Cadiz, 2016). Drugim terenem, na którym leżą białe miasteczka, jest Obszar Chronionego Krajobrazu Alcornales. Są tam unikatowe w Europie enklawy reliktovej roślinności trzeciorzędowej oraz wąskie doliny pochodzenia rzecznoego, tzw. *canutos* (Portal oficial de turismo de España, b.r.).

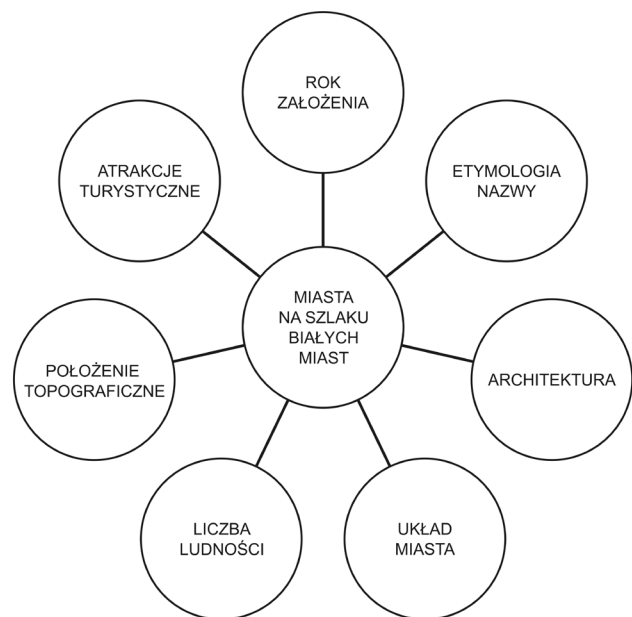
Zakres czasowy opracowania obejmuje lata 2010–2023. Analizy dokonano na podstawie metody dedukcyjnej, która wpisuje się w metodę badań jakościowych. Zastosowano badania typu *desk research*. Nie prowadzono badań terenowych, ale wykorzystano dokumentację fotograficzną z wyjazdów studyjnych do Andaluzji. Do wizualizacji położenia obszaru badań zastosowano metody kartograficzne z zakresu systemu informacji geograficznej (GIS).

Materiały źródłowe pochodzą głównie ze stron internetowych poszczególnych małych miast, portali

Rysunek 1. Małe miasta i wsie tworzące Szlak Białych Miast w Andaluzji (prowincje Kadyks i Malaga) w południowej Hiszpanii
 Źródło: opracowanie własne

turystycznych Hiszpanii i regionu Andaluzja. W badaniach wykorzystano dane statystyczne z Narodowego Instytutu Statystycznego Hiszpanii (Instituto Nacional de Estadística [INE]). Były to dane o liczbie ludności w latach 2000–2022, które uzupełniono o liczbę turystów ogółem oraz o wpływy z turystyki zagranicznej. Korzystano z informacji na stronach internetowych poświęconych turystyce w Andaluzji oraz w prowincji Kadyks (Andalucia.org, b.r.; Cádiz Turismo, b.r.; Empresa Pública para la Gestión del Turismo y del Deporte de Andalucía, b.r.). Dodatkowo uwzględniono oficjalne raporty Departamentu Rolnictwa, Rybołówstwa, Wody i Rozwoju Wsi (Consejería de Agricultura, Pesca, Agua y Desarrollo Rural, 2015), Departamentu Turystyki, Rewitalizacji, Sprawiedliwości i Administracji Lokalnej (Consejería de Turismo, Regeneración, Justicia y Administración Local, 2018). Bazowano również na danych statystycznych Ministerstwa Przemysłu, Handlu i Turystyki dotyczących turystyki i cyfryzacji w Andaluzji (Ministerio de Industria, Comercio y Turismo [MINCOTUR]). Posłużono się także materiałami zebranymi podczas wyjazdów studyjnych do Andaluzji i obserwacji bezpośredniej. Ważną grupę materiałów źródłowych stanowiły informacje publikowane na stronach poszczególnych miast. Na ich podstawie zidentyfikowano wspólne dane obszaru badań w kategorii siedmiu cech (rysunek 2), takich jak: rok założenia, etymologia nazwy, architektura miast, układ miast, liczba ludności, atrakcje turystyczne, położenie topograficzne. Dane te pogrupowano,

Rysunek 2. Cechy miast położonych na szlaku Ruta de los Pueblos Blancos uwzględnione w analizie
 Źródło: opracowanie własne

co pomogło wyodrębnić podobieństwa i różnice pomiędzy analizowanymi obszarami w zakresie walorów kulturowych i przyrodniczych. Informacje dotyczące globalizacji turystycznej pochodzą z baz internetowych Booking.com i Airbnb.com, stron internetowych poświęconych systemom komunikacji miejskiej, transportowej

i lotniczej (Consejería de Agricultura, Pesca, Agua y Desarrollo Rural, 2015). Wykorzystano także dokumentację fotograficzną zebraną w terenie. W tym miejscu warto dodać, że zakres źródeł i badania nie obejmowały zmian społecznych związanych z turystyką pod wpływem globalizacji, zmian form własności nieruchomości udostępnianych turystom ani wpływu na dziedzictwo materialne i niematerialne.

3. PRZEGLĄD LITERATURY

3.1. POJĘCIE GLOBALIZACJI W LITERATURZE PRZEDMIOTU

Globalizacja to zespół różnych relacji przyczyniających się do wzajemnych powiązań życia społecznego w (post)nowoczesnym świecie (Pacione, 2009), dzięki którym krajowe i regionalne gospodarki, społeczeństwo i ich kultura włączają się w jeden światowy system zależności (Albrow i King, 1990). Ten ogólnoswiatowy proces wiąże się z przepływami informacji, technologii, kapitału, towarów, usług i ludzi. Ważnym czynnikiem globalizacji są czynniki technologiczne (Dwyer, 2015), w tym zmiany wynikające z cyfryzacji oraz komunikacji (Brenes Leiva, 2017). Charakterystyczną cechą tego procesu jest także zdominowanie rynku światowego przez duże firmy, często o międzynarodowym charakterze, które konkurują nie tylko ze sobą, ale jednocześnie z jednostkami lokalnymi i regionalnymi (Meyer, 2004; Panasiuk, 2014). Globalizacja może dotyczyć różnych zjawisk zachodzących we współczesnym świecie (Wosińska, 2010). Według R. Robertsona (1992) można ją rozpatrywać w kilku ujęciach, np. gospodarczym jako wymianę i dystrybucję towarów oraz usług w ponadnarodowych powiązaniach globalnych lub kulturowym – jako wymianę informacji, towarów, usług, preferencji i wartości zmierzających do kosmopolitycznego stylu życia. Z kolei ujęcie przestrzenne globalizacji odnosi się do zmian w skali światowej na skutek sił globalnych, które są osadzone w kontekście lokalnym (Pacione, 2009).

Początki globalizacji w turystyce można odnaleźć po 1945 r., kiedy rozpoczęła się nowa faza rozwoju tej branży (Mańko i in., 2012). Wzrost popytu na usługi turystyczne spowodował zmiany na rynku usług. Ukształtowały one nowoczesną gospodarkę turystyczną, która cechuje się nie tylko większą masowością produktu turystycznego i jego unifikacją (Durydiwka i Kowalczyk, 2003), ale również większą normalizacją, specjalizacją oraz dywersyfikacją oferty turystycznej (Dwyer, 2015). Turystyka dzięki swojej internacjonalizacji jest w stanie szybciej wykorzystać zalety gospodarki globalnej (Kędziorek i Różycka, 2016a). Jest też najbardziej zglobalizowanym

sektorem gospodarki (Mańko i in., 2012), chociaż według W. Alejskiego i B. Szczepowicza (2019) dotyczy to głównie państw wysoko rozwiniętych.

Według A. Lubbeego (2010) istotnymi czynnikami globalizacji są popyt i podaż. Wpływają one zwłaszcza na globalizację turystyki (Dwyer, 2015), w której widać podział rynku między dużymi operatorami globalnej branży turystycznej, fuzje firm oraz wzrost globalnych marek turystycznych. Związki z ogólnoswiatową gospodarką można także zauważyć poprzez rozwój technologii komunikacyjnych, informatycznych, rozwój transportu i mobilności. Dynamiczny rozwój cyfryzacji wpływa na postęp w gromadzeniu oraz przesyłaniu danych. Współczesne systemy internetowe w prosty sposób ułatwiają dokonanie rezerwacji noclegu czy biletów lotniczych z dowolnego miejsca na świecie. Rozwój transportu – lotniczego, kolejowego, samochodowego i morskiego – wpłynął na poprawę szybkości oraz komfortu podróży (Pietrzak i Roman, 2014). Dla turystyki ważne są również: integracja gospodarcza, liberalizacja przepisów wizowych i celnych (Mańko i in., 2012), a w turystyce międzynarodowej: wymiana walut, zatrudnienie i inwestycje (Dwyer, 2015). Integracja gospodarcza poszczególnych regionów świata ujednolica warunki konkurencji i przepisy podatkowe oraz prowadzi do eliminowania barier w prowadzeniu działalności gospodarczej na skalę światową (Kędziorek i Różycka, 2016b).

Czynnikami rozwoju globalizacji turystycznej są także lepszy przeciętny stan zdrowia ludności oraz wyższe dochody. Dzięki temu ludzie podróżują dłużej, częściej i dalej. Również edukacja, dostęp do wiedzy, cyfryzacji oraz znajomość języków mogą prowadzić do rozwoju globalizacji i zwiększania międzynarodowego ruchu turystycznego (Mańko i in., 2012).

3.2. MAŁE MIASTA W PRZESTRZENI GEOGRAFICZNEJ

Pojęcie miasta jest zagadnieniem niezwykle szerokim i wieloaspektowym. Na świecie nie ma jednego kryterium identyfikacji, a w literaturze przedmiotu wciąż trwa dyskusja nad określeniem znaczenia miejskości i wiejskości (Konecka-Szydłowska, 2018; Kwiatek-Sołtys i Runge, 2011; Sokołowski, 1999). Jednym z kryteriów wydzielenia miast jest liczba ludności (Jóźwik i Dymek, 2022; Liszewski i Maik, 2000; Szymańska, 2013; Zdrojewski, 1994). W Hiszpanii liczba małych miast według danych z 2021 r. (INE, 2021a) kształtuje się na poziomie około 610 miejscowości (7,5% w skali całego kraju), zamieszkuje je pomiędzy 10 tys. a 50 tys. osób (26,7% ludności Hiszpanii¹ – 12,7 mln).

W kontekście podjętego tematu Szlaku Białych Miast w Andaluzji warto zaznaczyć, że w przeszłości, zwłaszcza w średniowieczu, w Europie głównym

zadaniem małych miast była obsługa wiejskiego zaplecza (Kiełczewska-Zaleska, 1972). Miasta te pełniły m.in. funkcje administracyjne, handlowe i rolnicze (Liszewski i Maik, 2000). W późniejszym okresie rozwinęły się w nich usługi i funkcje produkcyjne na rzecz otaczającego zaplecza. Znaczenie ośrodków lokalnych w rozwoju wsi jako centrów lokalnych opisywał K. Heffner (2003). W świetle teorii W. Christallera małe miasta to zazwyczaj ośrodki targowe lub administracyjne pierwszego rzędu (Petryszyn, 2005). Ta reguła była zaburzona w obszarach górskich, gdzie topografia terenu uniemożliwiała regularny układ sieci osadniczej, oraz w silnie uprzemysłowionych rejonach.

Obecnie małe miasta, niezależnie od ich genezy, zwykle podlegają peryferyzacji, często też wyludnianiu z uwagi na słabe podstawy gospodarcze (Bartosiewicz i in., 2019). Wynikają one m.in. z niewielkich rozmiarów bazy ekonomicznej, która jest pochodną utraty znaczenia gospodarczego na rzecz innych większych i lepiej rozwiniętych ośrodków. Niewielka jest rola małych miast w zakresie pełnionych funkcji, głównie lokalnych lub nieznacznie wykraczających poza obszary wiejskie (Bartosiewicz, 2012; Sitek i in., 2013; Wirth i in., 2016). Lepszy rozwój występuje najczęściej w zapleczu dużych miast i ośrodków metropolitalnych (Bartosiewicz, 2012; Heffner, 2003; Zuzañska-Żyśko, 2005, 2007).

Współcześnie czynnikiem rozwoju małych miast często jest funkcja turystyczna, o ile ośrodek ma dostatecznie korzystne walory turystyczne, na podstawie których może wykreować atrakcje kulturowe lub przyrodniczo-krajobrazowe (Derek, 2007; Derek i in., 2005; Jażewicz, 2011; Matczak, 2011, 2019; Myga-Piątek, 2012; Petryszyn i Zuzañska-Żyśko, 2008; Tkocz i in., 2009).

Małe miasta hiszpańskie, zwłaszcza usytuowane na wybrzeżu, doskonale wykorzystują swoje walory przyrodnicze. Dobre warunki rekreacyjne i klimatyczne, takie jak: dostęp do morza, piaszczyste, szerokie plaże oraz największa liczba dni słonecznych w Europie (ponad 300 w ciągu roku), połączone z infrastrukturą hotelową i gastronomiczną sprawiają, że turystyka jest niezwykle istotną gałęzią gospodarki. Małe miasta hiszpańskie na wybrzeżu pełnią funkcje portów, ekskluzywnych marin dla jachtów oraz funkcje wypoczynkowo-rekreacyjne. Są to często odwiedzane nadmorskie kąpieliska i miasta słońca (rysunek 3) (Beaujeu-Garnier i Chabot, 1971). Małe miasta turystyczne występują na całym wybrzeżu od Costa Brava w Katalonii (Calella, Blanes, Cadaques), przez Costa Blanca w Walencji (Calpe, Benidorm, Albir) aż do andaluzyjskich Costa del Sol (Puerto Banus, Estepona, Torremolinos) i Costa de la Luz (Barbarte, Conil, Tarifa). Czasami ich rozwój turystyczny prowadzi do nadmiernej turystyki – overtourismu (Milano i in., 2019) – i jest tak dynamiczny, że przekracza możliwości obsługi gości, którzy do danej destynacji przybywają, dzieje się tak np. w przypadku Besalú (Muler Gonzalez i Galí Espelt, 2021). Ma to związek

z napływem odwiedzających w wyniku globalizacji, rozwojem tanich linii lotniczych i powszechnymi formami rezerwacji noclegów przez Internet. W konsekwencji przekłada się to na budowę nowych apartamentów pod wynajem dla turystów i jest przejawem globalizacji, która czasami prowadzi do konfliktów między lokalną społecznością i interesariuszami turystyki (Diaz-Parra i Jover, 2020).

Rysunek 3. Puerto Marina w mieście Benalmadena w stylu mauretańskim w prowincji Malaga uznawany za jeden z najpiękniejszych portów żeglarskich na świecie
Źródło: E. Zuzañska-Żyśko, 2006

Nieco inaczej rozwijają się małe miasta Andaluzji usytuowane z dala od wybrzeża, na obszarach górskich (rysunek 4). Charakterystyczne dla takich ośrodków jest to, że często zamieszkują je tradycyjne społeczności o określonych wartościach kulturowych. Duże znaczenie ma tam wciąż funkcja rolnicza związana z uprawą oliwek, pomarańczy, słonecznika, produkcją korka czy wina. Położenie peryferyjne czyni te miejsca z jednej strony wyizolowanymi, z drugiej urokliwymi z uwagi na piękno otaczającego krajobrazu przyrodniczego. W celu wsparcia podstaw gospodarczych oraz wyeksponowania cech kulturowych i niepowtarzalnych atrakcji, nierzadko sięgających czasów rzymskich, aktualnie próbuje się zaktywizować te miejscowości poprzez rozwój turystyki i tworzenie tras tematycznych, jak opisywany Szlak Białych Miast.

Rysunek 4. Typowy krajobraz ośrodków na Szlaku Białych Miast w Andaluzji
Źródło: E. Zuzañska-Żyśko, 2006

3.3. SZLAKI TURYSTYCZNE

Szlaki turystyczne są uznawane za bardzo ważną składową rozwoju turystyki. Mogą być elementem zagospodarowania turystycznego, atrakcją, a także produktem turystycznym (Stasiak, 2007). Uważa się je za element przygotowania obszaru do przyjęcia turystów i traktuje jako infrastrukturę uzupełniającą. Są niemal tak samo istotne, jak baza noclegowa i gastronomiczna, gdyż służą udostępnieniu turystom najbardziej atrakcyjnych walorów danego obszaru. Szlak sam w sobie może stanowić atrakcję turystyczną, ale – według Z. Kruczka (2005) – bez komercjalizacji będzie tylko wyznaczoną trasą, zespołem obiektów, propozycją niemającą rynkowego znaczenia. Jednak przy odpowiednim działaniu szlak może tworzyć ważny produkt turystyczny i stać się nową, silną marką. Dlatego w hierarchii kategorii produktów turystycznych zaproponowanej przez J. Kaczmarka, A. Stasiaka i B. Włodarczyka (2005) szlak zajmuje wysokie miejsce. Wynika to z faktu integracji organizacyjnej – łączenia różnych obiektów i miejsc geograficznych, często odległych od siebie, które wchodzi w zakres innych gmin i które są przypisane do konkretnej lokalizacji w przestrzeni geograficznej, a to wymaga dobrej organizacji i zarządzania.

Tworzenie szlaków dziedzictwa kulturowego przyczynia się do dywersyfikacji turystyki w regionie (Duda, 2018) oraz do rozwoju nowych funkcji zarządzania obszarem i planowania turystycznego. Dzięki nim można kierować ruchem turystycznym. Świadome wytyczanie szlaków może prowadzić do powstania nowego produktu turystycznego, odciągnąć uwagę turystów od najbardziej znanych i obleganych atrakcji i przekierować ją do mniej uczęszczanych miejsc, ograniczając nadmierną turystykę. Umiejętne wykorzystanie funkcji szlaków turystycznych może stać się skutecznym narzędziem sterowania potokami ruchu turystycznego, rozpraszając osoby odwiedzające dany obszar po mniej znanych atrakcjach w regionie.

Pojęcie szlaku jest znane i szeroko opisane w literaturze, a typów szlaków jest wiele. Opisują je m.in. A. Mikos von Rohrscheidt (2008), K. Orzechowska-Kowalska (2009), K. Kołodziejczyk (2014) i T. Duda (2018). Zasięg szlaków turystycznych pod względem oddziaływania może mieć charakter lokalny, regionalny, krajowy lub międzynarodowy. W Hiszpanii wśród szlaków warto wymienić trasę Cami de Ronda (Otero i in., 2023) i opisywany Szlak Białych Miast w Andaluzji o tematyce miejsko-wiejskiej i architektonicznej, natomiast przykładem szlaku kulturowego oraz międzynarodowego jest Szlak Dziedzictwa Andaluzjskiego, który powstał w 1997 r. Dzięki niemu można poznać dziedzictwo, kulturę oraz architekturę Arabów zamieszkujących Półwysep Iberyjski między VIII a XV w. Szlak biegnie również przez inne kraje, takie jak: Portugalia, Egipt i Włochy (Council of Europe, b.r.b). Na problem komercjalizacji

cennych historycznie miejsc Hiszpanii, w tym opisywanego szlaku, zwrócił uwagę T. Lobo Montero (1998). Tematyka osadnicza dotyczy wielu innych szlaków kulturowych w Europie (Orzechowska-Kowalska, 2009). Koordynacją działań związanych z powoływaniem i rozwojem Europejskich Szlaków Kulturowych zajmuje się Instytut Szlaków Kulturowych (European Institute of Cultural Router) z siedzibą w Luksemburgu. Szlaki kulturowe są również mocno wspierane przez działania Rady Europy (Council of Europe, b.r.a). Coraz większe zainteresowanie szlakami kulturowymi można wyjaśnić, za A. Otero, D.J. Timothym, N. Galí, N. i D. Vidal-Casellas (2023), rosnącym trendem doceniania krajobrazów kulturowych oraz łączenia krajobrazów z szerszym otoczeniem dziedzictwa kulturowego.

Opisywany Szlak Białych Miast w Andaluzji jest produktem turystycznym, który pozwala na promowanie krajobrazu kulturowego. To przykład szlaku miejskiego, tematycznego, kulturowego i jednocześnie krajoznawczego, o charakterze regionalnym, położonego w południowej Hiszpanii.

4. ROZWÓJ TURYSTYKI W REGIONIE ANDALUZJI NA TLE HISZPANII

Turystyka w Hiszpanii rozwija się od XIX w., jednak na skalę masową rozpoczęła się w latach 1961–1970. Wówczas nastąpił wzrost liczby miejsc noclegowych o 335% (Koliba, 1997). Stało się tak dzięki wsparciu kredytowemu rządu hiszpańskiego dla przemysłu hotelowego. Mniejsze miejscowości na wybrzeżu Morza Śródziemnego, w pobliżu Barcelony czy Malagi, zaczęły się przekształcać w duże ośrodki ruchu turystycznego. Przykładem może być Calella na Costa del Maresme, położona 50 km od Barcelony. Miasteczko, liczące 3,5 tys. mieszkańców na przełomie XIX i XX w., stało się centrum turystycznym z licznymi hotelami i apartamentami. Według danych INE miasto w 2022 r. liczyło 19,4 tys. mieszkańców (Ajuntament de Calella, 2021).

Popularność Hiszpanii jako kraju turystycznego to zasługa walorów przyrodniczych, krajobrazowych oraz kulturowych. Oferta turystyczna jest bardzo różnorodna, nie opiera się jedynie na modelu 3xS (ang. *sea, sand, sun* – ‘morze, piasek, słońce’), ale również na bogatej propozycji kulturalnej (Malchrowicz, 2009).

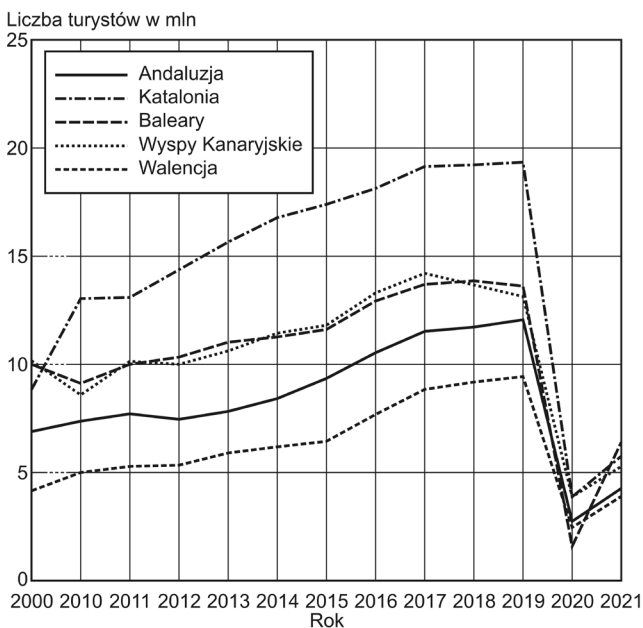
Andaluzja jest jedną z 17 wspólnot autonomicznych Hiszpanii, znajduje się w południowo-zachodniej części tego kraju. Dzieli się na osiem prowincji: Almeria, Kadyks, Kordoba, Grenada, Huelva, Jaén, Malaga i Sewilla. Część z nich leży u wybrzeży Morza Śródziemnego, natomiast inne położone są w głębi lądu. Prowincje Kadyks i Malaga, gdzie znajduje się Ruta de los Pueblos Blancos, mają podobne cechy fizyczno-geograficzne. Południowa część tych prowincji zlokalizowana jest na

wybrzeżu Morza Śródziemnego oraz Oceanu Atlantyckiego, a środkowa i północna to pasmo górskie Sierra Morena. Jest to region rolniczo-przemysłowy.

Do najpopularniejszych miast turystycznych należą: Málaga, Grenada, Kordoba, Kadyks, Sewilla oraz mniejsze kurorty turystyczne, powstałe na peryferiach miast nadmorskich, m.in.: Benidorm, Marbella, Torremolinos i Estepona. Mimo ciekawych walorów architektonicznych ich krajobraz uległ przekształceniom związanym z rozbudową miast i funkcji turystycznej. Te głębokie, niekorzystne zmiany krajobrazu, zwłaszcza w sąsiedztwie linii brzegowej, zyskały już w latach 60. XX w. określenie „marbelizacja” (Donadieu i Perigord, 2005, za: Kulczyk, 2013).

Region Andaluzji jest ważny dla gospodarki turystycznej Hiszpanii (rysunek 5). Według danych INE (Ministerio de Industria y Turismo, 2023) rok 2019 był najintensywniejszym rokiem pod względem liczby turystów w Hiszpanii przed pandemią koronawirusa (tabela 1). Andaluzję odwiedziło wtedy 14% wszystkich turystów zagranicznych przyjeżdżających do Hiszpanii.

Wpływy z turystyki w Andaluzji sięgają 12,8 mld euro. Według danych INE (2021b) region ten znajduje się na trzecim miejscu spośród najwyższych PKB w Hiszpanii (dochody z turystyki w kraju na poziomie 160 mld euro). Mimo to, przeliczając wpływy na jednego mieszkańca,

Rysunek 5. Liczba turystów w najpopularniejszych regionach Hiszpanii w latach 2000–2021
Źródło: opracowanie własne

Tabela 1. Liczba turystów (w mln) w Andaluzji na tle Hiszpanii w latach 2000–2021

Liczba turystów	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Hiszpania	46,4	52,6	56,1	57,4	60,7	64,9	67,7	75,3	81,9	82,8	83,5	18,9	31,2
Andaluzja	6,9	7,4	7,8	7,5	7,9	8,5	9,3	10,6	11,5	11,7	12,0	2,7	4,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych INE (b.r.b).

Andaluzja zajmuje ostatnie miejsce spośród wszystkich regionów autonomicznych. Jest to jeden z najbardziej ubogich regionów w kraju, opierający swoją gospodarkę głównie na rolnictwie i turystyce, gdzie bezrobocie wśród młodych ludzi do 25. roku życia według Eurostatu (Opińska, 2023) sięga 32%. Średnio jeden turysta pozostawia w Andaluzji około 1050 euro (INE, b.r.a). Badanie przeprowadzone w 2022 r. przez badaczy z Uniwersytetu w Maladze (Cruz-Ruiz i in., 2022) wykazało, że wbrew coraz większej niechęci do turystów, po kryzysie finansowym związanym z pandemią COVID-19, Andaluzjczycy ponownie upatrują w rozwoju turystyki istotne narzędzie dla gospodarczego ożywienia regionu.

5. CECHY BADANYCH MIAST ORAZ ICH WALORY TURYSTYCZNE

W przeprowadzonej analizie skupiono się na siedmiu cechach małych miast: roku założenia, etymologii nazwy, dominującym typie architektury, układzie miasta, liczbie ludności, położeniu topograficznym oraz głównych atrakcjach turystycznych (rysunek 5).

Powstanie badanych miast datuje się między VIII a XV w. (dla przykładu miasteczko Grazalema powstało w 715 r., a Alcalá del Valle w 1488 r.). Ich początki wpisują się w panowanie Maurów na Półwyspie Iberyjskim – ludu berberyjsko-arabskiego pochodzącego z północno-zachodniej Afryki. Władza Maurów na ziemiach hiszpańskich przypadała między VIII a XV w. (aż do 1491 r.). Pozostawili oni po sobie wspaniałą architekturę, nowoczesne rolnictwo (usprawnienie systemów irygacyjnych), rozpropagowali naukę na wysokim poziomie. W białych miasteczkach na szlaku do dziś widać silne wpływy arabskie w architekturze (Malchrowicz, 2009). Niektóre nazwy miejscowości pochodzą od arabskich słów, np.: Algar (arab. *al-gār* – ‘jaskinia’), Alcalá del Valle (arab. *al-qal’ah* – ‘cytadela’), Zahara de la Sierra (arab. *zahara* – ‘twierdza’, oznacza ‘zamek na wzgórzu’).

Analizując 22 ośrodki na obszarze badań, znajdujące się w prowincji Kadyks (19 miast) i Málaga (3 miasta), zaobserwowano silne wpływy muzułmańskie w budownictwie. Szczególnie widoczne jest to w strukturze przestrzennej miast, która ma typowe dla całej Afryki Północnej, Bliskiego Wschodu oraz Półwyspu Arabskiego cechy układów nieregularnych. Charakteryzują się one wąskimi krętymi uliczkami, często ślepo

zakończonymi (Zuzańska-Żyśko, 2008). Z uwagi na gorący klimat domy położone są blisko siebie, dzięki czemu rzucają cień na ulicę. Zabudowania mieszkalne są bielone, aby odbijały promienie słoneczne. Jednocześnie wykorzystywane wapno miało znaczenie sanitarne – odkażające. Domy mają patia z elementami roślinności i fontanny, które z jednej strony dawały wytchnienie od wysokich temperatur, a z drugiej reprezentowały styl *mudéjar*. Styl ten wykształcił się podczas panowania Maurów na Półwyspie Iberyjskim i łączył sztukę muzułmańską z chrześcijańską (Danecki, 2015; Wydawnictwo Naukowe PWN, b.r.). Domy dekorowane były kaflami zwanymi *azulejos*, z motywami kwiatów, arabeskami i wzorami geometrycznymi. Do dzisiaj kafle te zdobią budynki w Andaluzji, widać je w nazwach ulic oraz domostw. Miasta są spójne krajobrazowo pod kątem wyglądu oraz układu urbanistycznego (domy bielone wapnem, kamienne dachy, niska zabudowa).

Liczba ludności zamieszkująca miejscowości objęte analizą jest zróżnicowana, tak samo jak funkcje, które te miasta pełnią. Badane ośrodki liczą od zaledwie 480 mieszkańców do 30 tys. Do najmniejszych z nich należą m.in.: Villaluenga del Rosario, Benaocaz, Torre Alhaquime, a największym jest Arcos de la Frontera. Podstawową funkcją miast i wsi położonych na trasie Pueblos Blancos jest funkcja rolnicza: uprawa oliwek, winorośli, hodowla bydła i produkcja sera. Jednakże niektóre z nich koncentrują się głównie na pełnieniu funkcji turystycznych. Zachęca do tego ciekawa architektura. Interesującą atrakcją turystyczną jest miasto Setenil de las Bodegas. Tamtejsze domy zostały wybudowane oraz wkomponowane w skały, a samo miasto w średniowieczu zostało rozbudowane, aby pełnić funkcje obronne (Cádiz Turismo, b.r.). Pozostałości arabskich budynków obronnych można znaleźć w mieście Bornos. Zamek Fontanar był starą fortecą pochodzenia arabskiego, z której zachowały się niektóre malowidła ścian i wieży. W XVI w. został gruntownie odrestaurowany i przebudowany, otrzymując nazwę Pałac Ribera (Tudestino, b.r.). W miejscowości Alcalá del Valle, w Tomillo, odkryto dolmeny, a w mieście Espera znajduje się stanowisko Carissa Aurelia z zachowaną nekropolią z czasów rzymskich. Stanowiska archeologiczne to cenna atrakcja kulturowa Andaluzji. Walorem krajobrazowym jest położenie topograficzne najbardziej zaludnionego miasta na szlaku: Arcos de la Frontera. Miasto znajduje się na szczycie klifu nad rzeką Guadalete, co zapewnia niezwykle widoki.

Omawiane miejscowości są atrakcyjnie położone – znajdują się w granicach dwóch obszarów chronionego krajobrazu: Sierra de Grazalema oraz Las Alcornales, na zboczach gór lub w dolinach (Puerto Serrano, Arcos de la Frontera), tworząc niepowtarzalny układ nawiązujący do topografii terenu, niemal wykorzystując założenia starożytnych miast greckich, które wkomponowywano w naturalny krajobraz. Miasta zostały

ulożone w miejscach ułatwiających obronę przed atakami wroga. Dzięki temu współcześnie turyści mogą tam uprawiać różne formy turystyki kwalifikowanej – trekking w górach Grazalema czy nurkowanie w zatokach Zahara-El Gastor oraz Bornos.

Poznając Szlak Białych Miast, można rozszerzyć obszar zwiedzania Pueblos Blancos o prowincję Málaga. Jedną z najpopularniejszych miejscowości jest Ronda z dobrze zachowaną arabską zabudową miasta (rysunek 6). Składa się ona z dwóch części: arabskiej (la Ciudad) oraz nowszej (el Mercadillo), dobudowanej w późniejszym okresie. Obydwie części miasta łączy XVIII-wieczny most Puente Nuevo, a arabska architektura przyciąga turystów swoimi atrakcjami, np. domami zawieszonymi na skałach wąwozu El Tajo. Atrakcją turystyczną jest również arena byków pochodząca z końca XVIII w. W 2011 r. władze Rony podjęły starania o wpisanie miasta na Listę światowego dziedzictwa UNESCO (Ronda Today, 2011).

Walory turystyczne współwystępują z funkcją rolniczą i rzemieślniczą. W ośrodkach wciąż obecne są niewielkie zakłady produkcyjne. W wielu miasteczkach rozwijało się tradycyjne rzemiosło, jak garbarstwo – Ubrique słynie z wyrobów skórzanych (znajduje się tu Muzeum Skóry), ich produkcja odbywa się tam od pokoleń, a materiały są skupowane przez największe luksusowe światowe marki (Armario, 2019).

Rysunek 6. Ronda – białe miasto na skale wąwozu rzeki Guadalevín w prowincji Málaga
Źródło: E. Zuzańska-Żyśko, 2006

6. PROCESY GLOBALIZACJI ZWIĄZANE Z TURYSTYKĄ W BADANYCH MIASTACH – WYBRANE ASPEKTY

Analizując przejawy globalizacji w ośrodkach położonych na Szlaku Białych Miast w Andaluzji, warto mieć na uwadze, że rozważania te wpisują się w ogólną dyskusję na temat rozwoju turystyki jako ważnego sektora

gospodarczego. Ogólnoświatowe trendy globalizacji turystyki, którym podlegają Hiszpania i region Andaluzji, zazwyczaj uwzględniają takie cechy jak: technologię komunikacji, informatyzację, cyfryzację, rozwój transportu, mobilność, systemy rezerwacji (m.in. miejsc noclegowych, biletów), aspekt dominacji dużych firm, internacjonalizację oraz zmianę rynku usług i związaną z nią masowość produktu (Alejziak i Szczechowicz, 2019; Durydiwka i Kowalczyk, 2003; Dwyer, 2015; Kędziorek i Różycka, 2016a; Mańko i in., 2012; Meyer, 2004; Panasiuk, 2014; Pietrzak i Roman, 2014).

W badanych miastach przejawy globalizacji są widoczne w niewielkim stopniu. Rynek turystyczny nie jest zdominowany przez firmy międzynarodowe. Baza noclegowa jest niewielka w poszczególnych ośrodkach, wykazuje cechy lokalne. Przeważają w niej domy i apartamenty na wyłączność, brak także międzynarodowych sieci hotelowych. Ma to związek z mniejszym rozprzestrzenieniem się trendów turystyki masowej, co może być uwarunkowane położeniem górskim i wynikającą z niego słabą dostępnością transportową. Stanowi ona barierę komunikacyjną, która utrudnia rozwój współczesnej, masowej turystyki. Ponadto walory krajobrazowe i występowanie parków narodowych nie sprzyjają budowie nowych obiektów turystycznych. Widoczne są natomiast przejawy globalizacji w internetowym systemie rezerwacji noclegów związanym z rosnącą rolą technologii informatycznych, w tym w upowszechnianiu wykorzystywania internetowych platform rezerwacyjnych przez lokalnych usługodawców (np. Booking.com, Airbnb.com).

Nie bez znaczenia jest dostęp do Internetu szerokopasmowego, cyfryzacji usług i ich zastosowanie w gospodarce turystycznej. Z danych wynika, że w badanym obszarze na Szlaku Białych Miast ludność powyżej 55. roku życia w mniejszym stopniu korzysta z e-usług (Instituto de Estadística y Cartografía de Andalucía [IECA], 2021). Niektóre raporty mówią nawet o procesie analfabetyzacji cyfrowej lub też o problemie luki cyfrowej (Consejería de Agricultura, Pesca, Agua y Desarrollo Rural, 2015). To może wynikać z wykształcenia lub z tradycyjnego sposobu życia w małych ośrodkach górskich, które mają inny rytm i są związane z gospodarką rolniczą i rzemiosłem, a nie tylko turystyką. Jednocześnie taki typ społeczności lokalnej wolniej adaptuje się do nowych trendów i cyfrowych środków przekazu. Dlatego też wprowadza się specjalne programy społeczne, służące polepszeniu sytuacji Andaluzyjczyków poprzez budowanie nowych stałych połączeń sieciowych w miejscach słabo dostępnych, lub też edukuje się lokalną ludność w zakresie cyfryzacji (Malgesini i in., 2022). W 2023 r. uruchomiono również specjalny program bonu cyfrowego (Bono Digital), związany ze zniżką finansową na przyłącze domowe w wysokości 240 euro w okresie 12 miesięcy (Agencia Digital de Andalucía, b.r.). Ma to za zadanie

zwiększyć świadomość cyfryzacji w Andaluzji, także na badanym obszarze. Instytut Statystyki i Kartografii Andaluzji w raporcie dotyczącym digitalizacji Andaluzyjczyków (IECA, 2021) zwraca również uwagę, że dostęp do Internetu w regionie zależy od położenia geograficznego oraz stopnia urbanizacji miejscowości. Aż 89,7% mieszkańców obszarów wiejskich ma stałe łącze internetowe w porównaniu z 95,1% mieszkańców w większych miejscowościach. Różnica jest także widoczna w posiadaniu komputera osobistego. Ludność miejska dysponuje w 82,3% dostępem do tego rodzaju sprzętu, wiejska zaś tylko w 68,9%.

Pomimo tego nawet w tak odległe tereny docierają współczesne trendy związane z technologią komunikacji. Przejawiają się one podawaniem wiadomości na stronach internetowych przez władze lokalne miast położonych na szlaku. Zamieszczane są również notatki o walorach turystycznych na blogach i w mediach społecznościowych, takich jak: Instagram, Facebook i YouTube. Przejawem globalizacji w aspekcie technologii komunikacji jest obecność informacji na temat Szlaku Białych Miast na oficjalnym portalu turystycznym Andaluzji oraz na stronach niektórych miejscowości.

Mniejszy stopień zaawansowania procesów globalizacji na analizowanym terenie wynika także z ograniczonej wewnętrznej dostępności transportowej. Najłatwiejszym sposobem dostania się do badanych ośrodków jest wynajęcie samochodu. Znacznie trudniej poruszać się komunikacją publiczną, co wynika ze słabej siatki połączeń między miejscowościami i w obszarze górskim. Ten problem dotyczy także powiązań komunikacyjnych z najbliższymi położonymi większymi ośrodkami miejskimi (Jerez de la Frontera, Kadyks, Sewilla).

Najpopularniejszą formą transportu do Andaluzji, a zarazem najczęściej wybieraną przez turystów zagranicznych według Turismo Extranjero en Andalucía, jest samolot – 74% (Consejería de Turismo, Regeneración, Justicia y Administración Local, 2018). W regionie znajduje się pięć lotnisk międzynarodowych: Malaga, Sewilla, Granada, Jerez oraz Almeria. To powoduje, że napływ turystów do Andaluzji i jej prowincji, Kadyksu i Malagi, jest duży. Centrum turystycznym jest lotnisko w Maladze, przyjmujące ponad 10 mln pasażerów rocznie, obsługujące również tanie linie lotnicze (Orellana, 2023). Mimo iż procesy globalizacji są obecne w Andaluzji, to na Szlaku Białych Miast stopień umiędzynarodowienia jest niewielki.

Z kolei nietypowym przejawem globalizacji ekonomicznej w niektórych badanych ośrodkach (np. Ubrique) jest wykorzystywanie tradycyjnego rzemiosła przez globalne marki. Niewielkie garbarskie zakłady produkcyjne współpracują ze światowymi domami mody, jak Chanel czy Dior (Armario, 2019). Przyczynia się to do przemian ekonomicznych i społecznych badanych miast i otaczających je obszarów wiejskich, prowadząc do powiązań z dużymi przedsiębiorstwami międzynarodowymi (Huwart i Verdier, 2013).

7. PODSUMOWANIE

Analizując wyniki badań w kontekście postawionego celu badawczego, wnioskuje się, że omawiane ośrodki, położone na Szlaku Białych Miast w Andaluzji, mają cenne walory zarówno kulturowe, jak i przyrodnicze. Na podstawie zebranego materiału stwierdzono, że małe miasta łączy kilka wspólnych cech. Opisane elementy budowy przestrzennej i ciekawe układy architektoniczne oraz geneza lokalnych nazw wskazują na wysokie walory kulturowe ośrodków położonych na szlaku i potencjał do rozwoju turystyki. Według J. Daneckiego (2015) świat arabski i kultura islamu w całej Andaluzji zachowały tradycje arabskiego Wschodu. Wspólna kolorystyka domów, różnorodność budynków oraz andaluzyjski styl architektoniczny, którego geneza sięga czasów mauretańsko-muzułmańskich i sztuki *mudéjar*, są podstawą autentyczności, poszukiwanej współcześnie przez turystów. Opisane małe miasta odznaczają się także istotnymi walorami przyrodniczo-krajobrazowymi. Łączą się one nadal z tradycyjną funkcją rolniczą i rzemieślniczą. Ma to duże znaczenie dla rozwoju funkcji turystycznej małych ośrodków w obszarach peryferyjnych, do których należą górskie rejony Andaluzji. Warto również podkreślić, że współcześnie w Europie występuje coraz mniej miejsc zamieszkałych przez tradycyjne społeczności o silnej tożsamości lokalnej.

Widoczne jest zdywersyfikowanie źródeł utrzymania miejscowej ludności w kierunku usług turystycznych. Ośrodki położone na szlaku mogą podlegać w przyszłości dużej intensywności ruchu turystycznego, co dla małych społeczności może być bardzo niekorzystne i może prowadzić do zaniku autentyczności krajobrazu kulturowego (Myga-Piątek, 2012). Wspominają o tym prace G. Millán, L. Amadora i L. Arjony (2013) oraz J.D. Albarrána Periañeza (2017). Tego typu przykłady są znane na świecie, zwłaszcza w sytuacji popularyzacji niszowych krajobrazów (np. w turystyce filmowej). Dlatego ważne jest, aby zachować zrównoważony rozwój podobnych ośrodków i nie utracić ich unikatowości.

Nawiązując do celu dotyczącego wskazania przejawów globalizacji w badanych ośrodkach, stwierdza się, że ogólnoswiatowe trendy turystyczne występują w nich w niewielkim stopniu i odnoszą się głównie do rosnącej adaptacji technologii komunikacji i cyfryzacji. Dotyczy ona upowszechniania systemów rezerwacji i dystrybucji miejsc noclegowych przez Internet, marketingu turystycznego w zakresie promocji walorów turystycznych miast oraz ich popularyzacji przez media społecznościowe dzięki opisom turystów podkreślających atrakcyjność Szlaku Białych Miast i poszczególnych miejscowości. Zatem globalizacja w turystyce na badanym obszarze wiąże się z rozwojem technologii informatyczno-komunikacyjnych, co jest zgodne z innymi badaniami

(Durydiwka i Kowalczyk, 2003; Dwyer, 2015). Brakuje informacji w tych ośrodkach na temat płatności kartami kredytowymi czy wykorzystywania aplikacji telefonii komórkowej podczas podróży. Poziom zaawansowania technologicznego w poszczególnych miastach, z uwagi na położenie górskie, tereny objęte ochroną przyrody i problemy z dostępnością do sieci komórkowych i Internetu, jest zróżnicowany. Trudno jednak wnioskować o innych wymiarach procesów globalizacyjnych – na przykład przejawach globalizacji społecznej i wpływie na rynek nieruchomości turystycznych, ponieważ te kwestie nie były przedmiotem rozważań i wymagają one odrębnych badań w terenie.

PRZYPISY

¹ W Polsce przez małe miasto rozumie się zazwyczaj ośrodek mający prawa miejskie i liczący do 20 tys. ludności (Konecka-Szydłowska, 2016; Kwiatek-Sołtys, 2004; Zuzarska-Żyśko, 2006). W 2021 r. istniało 736 małych miast, co stanowi 77,6% ogółu miast w Polsce (Główny Urząd Statystyczny, 2022). Zamieszkiwało je 13% ludności całego kraju (4,9 mln).

BIBLIOGRAFIA

- Agencia Digital de Andalucía. (b.r.). *Adhesión al programa Bono Digital como operador – colaborados*. <https://www.junta.deandalucia.es/organismos/ada/areas/red-corporativa/ayudas-conectividad/bono-digital-operadores.html>
- Ajuntament de Calella. (2021, 18 sierpnia). *Història: De l'edat antiga al segle XIV*. <https://www.calella.cat/ciutat/el-municipi/historia/>
- Albarrán Periañez, J.D. (2017). Políticas turísticas y urbanísticas en torno al patrimonio cultural en la Comarca de los Pueblos Blancos de Cádiz: Análisis de los casos de Olvera y Zahara de la Sierra. *Cuadernos de Turismo*, 40, 13–43. <http://doi.org/10.6018/turismo.40.309601>
- Albrow, M., King, E. (red.). (1990). *Globalization, knowledge and society: Readings from International Sociology*. SAGE Publications.
- Alejziak, W., Szczechowicz, B. (2019). Globalizacja a rozwój turystyki – implikacje dla planowania i polityki turystycznej. W: *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki: T. 22: Planowanie i polityka turystyczna* (s. 9–27). Uniwersytet Adama Mickiewicza; Bogucki – Wydawnictwo Naukowe.
- Andalucia.org. (b.r.). *Pueblos Blancos*. <https://www.andalucia.org/es/rutas-pueblos-blancos>
- Armario, E. (2019, 8 grudnia). Los mejores escaparates del lujo huelen a piel de Ubrique. *Diario de Cádiz*. https://www.diariodecadiz.es/sierra/mejores-escaparates-lujo-piel-Ubrique_0_1416158729.html
- Bartosiewicz, B. (2012). Powiązania małych miast z metropolią w świetle dojazdów do placówek usługowych – przykład Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego. W: K. Heffner, A. Halama (red.), *Ewolucja funkcji małych miast w Polsce. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* (s. 50–62). Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach.
- Bartosiewicz, B., Kwiatek-Sołtys, A., Kurek, S. (2019). Does the process of shrinking concern also small towns? Lessons from Poland. *Quaestiones Geographicae*, 38(4), 91–105. <https://doi.org/10.2478/quageo-2019-0039>

- Bąk, I., Szczecińska, B. (2016). Konkurencyjność Polski na światowym rynku turystycznym. *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica*, 329(84)3, 7–20. <https://foliaoe.zut.edu.pl/pdf/files/magazines/2/64/845.pdf>
- Bąkiewicz, A., Zuławska, U. (2010). *Rozwój w dobie globalizacji*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Beaujeu-Garnier, J., Chabot, G. (1971). *Zarys geografii miast*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Brenes Leiva, R. (2017). El turismo en la globalización. *CoRis. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades*, 4, 21–30. <http://www.circulodecartago.org/wp-content/uploads/2012/08/El-Turismo-en-la-Globalizaci%C3%B3n.pdf>
- Cádiz Turismo. (b.r.). *Setenil de las Bodegas*. <https://www.cadizturismo.com/municipios/setenil-de-las-bodegas>
- Consejería de Agricultura, Pesca, Agua y Desarrollo Rural. (2015, 10 sierpnia). *Programa de Desarrollo Rural de Andalucía 2014–2020: Versión 1*. https://www.juntadeandalucia.es/export/drupaljda/PDR%20de%20Andaluc%C3%ADa%202014-2020%20V1_10ago15.pdf
- Consejería de Turismo, Regeneración, Justicia y Administración Local. (2018). *Turismo extranjero en Andalucía: Año 2018. Demanda turística en Andalucía. Mercados turísticos*. https://multimedia.andalucia.org/saeta/destino_ex_2018.pdf
- Council of Europe. (b.r.a). *Cultural routes of the Council of Europe programme*. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes>
- Council of Europe. (b.r.b). *Routes of El legado andalusí*. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-routes-of-el-legado-andalusi>
- Cruz-Ruiz, E., Ruiz-Romero de la Cruz, E., Caballero-Galeote, L. (2022). Recovery measures for the tourism industry in Andalusia: Residents as tourist consumers. *Economies*, 10(6), 133. <https://doi.org/10.3390/economies10060133>
- Danecki, J. (2015). *Arabowie* (wyd. 2). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Derek, M. (2007). Od wioski rybackiej do turystycznej enklawy? Turystyka a rozwój lokalny na przykładzie Mikołajek. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(28), 112–127. https://studreg.uw.edu.pl/dane/web_srnl_files/237/2007_2_derek.pdf
- Derek, M., Kowalczyk, A., Swianiewicz, P. (2005). Wpływ turystyki na sytuację finansową i rozwój miast w Polsce (na przykładzie miast średniej wielkości). *Prace i Studia Geograficzne*, 35, 199–217.
- Diaz-Parra, I., Jover, J. (2020). Overtourism, place alienation and the right to the city: Insights from the historic centre of Seville, Spain. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(2–3), 158–175. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1717504>
- Duda, T. (2018). Szlak dziedzictwa kulturowego jako produkt identyfikujący tożsamość i stymulujący dywersyfikację turystyki w regionie – na przykładzie budowanego Szlaku Gryfitów (Pomorze Zachodnie). *Turystyka Kulturowa*, 4, 95–112. <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/949>
- Durydiwka, M., Kowalczyk, A. (2003). Region turystyczny a procesy globalizacji. *Turyzm/Tourism*, 13(1), 21–42. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.13.1.02>
- Dwyer, L. (2015). Globalization of tourism: Drivers and outcomes. *Tourism Recreation Research*, 40(3), 326–339. <https://doi.org/10.1080/02508281.2015.1075723>
- EuroPAP News. (2023, 3 listopada). *Eurostat: Polska wśród trzech krajów Unii z najniższym bezrobociem we wrześniu*. <https://europapnews.pap.pl/eurostat-polska-wsrod-trzech-krajow-unii-z-najnizszym-bezrobociem-we-wrzesniu>
- Główny Urząd Statystyczny. (2022). *Rocznik demograficzny 2022*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2022,3,16.html>
- Heffner, K. (2003). Małe miasta a rozwój obszarów wiejskich. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 207, 11–34.
- Huwart, J.-Y., Verdier, L. (2013). Does globalisation promote development? W: *Economic globalisation: Origins and consequences* (s. 68–87). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/19936753>
- Instituto de Estadística y Cartografía de Andalucía. (2021). *Encuesta social 2021. Digitalización y uso de datos personales. Capacidades y actitudes de la población andaluza*. <https://www.juntadeandalucia.es/institutodeestadisticaycartografia/encsocial/2021-digitalizacion/index.htm>
- Instituto Nacional de Estadística. (b.r.a). *Encuesta de gasto turístico (EGATUR)*. Sociedad Mercantil Estatal para la Gestión de la Innovación y las Tecnologías Turísticas. Pobrane 5 października 2023 r. z <https://www.dataestur.es/general/egatur/>
- Instituto Nacional de Estadística. (b.r.b). *Tourism movement at borders (FRONTUR)*. Sociedad Mercantil Estatal para la Gestión de la Innovación y las Tecnologías Turísticas. Pobrane 5 października 2023 r. z <https://www.dataestur.es/en/general/tourism-movement-at-borders-frontur/>
- Instituto Nacional de Estadística. (2021a). *Cifras oficiales de población resultantes de la revisión del Padrón municipal a 1 de enero*. <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=2917>
- Instituto Nacional de Estadística. (2021b). *Spanish Regional Accounts: SRA: 2000–2022 Series*. Pobrane 5 października 2023 r. z https://www.ine.es/dyngs/INEbase/en/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736167628&menu=ultiDatos&idp=1254735576581
- Jażewicz, I. (2011). Przestrzeń turystyczna Pojezierza Drawskiego na przykładzie gminy Czaplnek i Złocieniec. W: M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany* (s. 251–264). Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Jóźwik, J., Dymek, D. (2022). Kryteria identyfikacji miast na świecie. *Prace Geograficzne*, 166, 9–26. <https://doi.org/10.4467/20833113PG.22.001.16131>
- Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2005). *Produkt turystyczny. Pomysł, organizacja, zarządzanie*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kędziorek, W., Różycka, E. (2016a). Turystyka w dobie globalizacji i internacjonalizacji działalności gospodarczej. *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne*, 24, 49–62.
- Kędziorek, W., Różycka, E. (2016b). Wpływ procesów globalizacji na przeobrażenia rynku turystycznego i ekspansję grupy największych działających na nim międzynarodowych sieci hotelowych w XXI w. *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne*, 23, 71–85.
- Kielczewska-Zaleska, M. (1972). *Geografia osadnictwa* (wyd. 2 popr.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koliba, A. (1997). Hiszpania. W: J. Warszńska (red.), *Geografia turystyczna świata. Cz. 1* (s. 11–31). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kołodziejczyk, K. (2014). Pojęcie szlaku turystycznego w polskiej literaturze przedmiotu – przegląd koncepcji. W: B. Krakowiak, J. Latosińska (red.), *Warsztaty z Geografii Turyzmu: 5* (s. 115–128). <https://doi.org/10.18778/7969-262-0.08>
- Konecka-Szydłowska, B. (2016). Ocena przestrzeni publicznej małych miast aglomeracji poznańskiej. *Problemy Rozwoju Miast. Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast*, 13(3), 5–12.
- Konecka-Szydłowska, B. (2018). Najmniejsze miasta w Polsce w ujęciu koncepcji continuum miejsko-wiejskiego. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41, 151–165. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2018.41.11>
- Kowalczyk-Anioł, J., Zmysłony, P. (2017). Turystyka miejska jako źródło protestów społecznych: przykłady Wenecji i Barcelony. *Turystyka Kulturowa*, 2, 7–36. <http://www.turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/837>
- Kruczek, Z. (2005). *Geografia atrakcji turystycznych Polski*. Proklesia.
- Kulczyk, S. (2013). *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.

- Kwiatkiewicz-Sołtys, A. (2004). *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/2185>
- Kwiatkiewicz-Sołtys, A., Runge, A. (2011). Małe i średnie miasta na osi kontinuum osadniczego. W: M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej* (s. 151–162). Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Liszewski, S., Maik, W. (2000). *Wielka encyklopedia geografii świata: T. 19: Osadnictwo*. Wydawnictwo Kurpisz.
- Lobo Montero, P. (1998). La comercialización turística de las ciudades históricas españolas. *Ería*, 47, 281–298. <https://reunido.uniovi.es/index.php/RCG/article/view/1292/1211>
- Lubbe, A. (2010). Globalizacja i regionalizacja we współczesnej gospodarce światowej. W: A. Bąkiewicz, U. Żuławska (red.), *Rozwój w dobie globalizacji* (s. 36–63). Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Malchrowicz, E. (2009). Półwysep Iberyjski – raj dla turystów kulturowych. Przegląd potencjału Hiszpanii i Portugalii dla rozwoju wybranych form turystyki kulturowej. *Turystyka Kulturowa*, 9, 4–26. <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/395>
- Malgesini, G., Jiménez, N., Sánchez, S., Urbano, C. (2022, listopad). *Estudio: Brecha digital, rural y de género*. European Anti-Poverty Network España. https://www.eapn.es/ARCHIVO/documentos/documentos/1672316546_eapn_estudio-brechara-digital_271222.pdf
- Mańko, K., Wolna-Samulak, A., Stankiewicz, M. (2012). Globalizacja rynku usług turystycznych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne problemy usług*, 96(723), 325–336.
- Matczak, A. (2011). Zmiany w strukturze funkcjonalnej małych miast w regionie łódzkim w latach 1973–2007. W: S. Sitek (red.), *Stare i nowe problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej* (s. 63–75). Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział Katowicki.
- Matczak, A. (2019). Changes in the structure of the tourist function in Kujawy spas (based on the volume and structure of tourist traffic). *Turizm/Tourism*, 29(2), 81–94. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.29.2.08>
- Meyer, B. (red.). (2004). *Wybrane aspekty obsługi rynku turystycznego*. Fundacja na Rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Mikos von Rohrscheidt, A. (2008). Kulturowe szlaki turystyczne – próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania. *Turystyka Kulturowa*, 2, 17–31. <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/184>
- Milano, C., Novelli, M., Cheer, J.M. (2019). Overtourism and degrowth: A social movements perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(12), 1857–1875. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1650054>
- Millán, G., Amador, L., Arjona, J. (2013). Sustainable rural tourism in Andalusia: A SWOT analysis. *International Journal of Advances in Management and Economics*, 2(1), 123–136. <https://www.managementjournal.info/index.php/IJAME/article/view/513>
- Ministerio de Industria y Turismo. (2023, 2 lutego). *Reyes Maroto: “La extraordinaria recuperación del turismo internacional en 2022 muestra la fortaleza del sector y la eficacia de las medidas adoptadas por el Gobierno”*. <https://www.mincotur.gob.es/es-es/Gabinete-Prensa/NotasPrensa/2023/Paginas/En-2022-visitaron-Espa%C3%B1a-71,6-millones-de-turistas-internacionales-que-realizaron-un-gasto-de-87.061-millones-de-euros.aspx>
- Muler Gonzalez, V., Galí Espelt, N. (2021). How do degrowth values in tourism influence the host-guest exchange? An exploratory analysis in small towns in the rurality. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 19(6), 884–903. <https://doi.org/10.1080/14766825.2020.1832103>
- Myga-Piątek, U.Z. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Uniwersytet Śląski.
- Opińska, G. (2023, 10 stycznia). *Eurostat: Hiszpania ma najwyższe bezrobocie w UE, także wśród młodzieży*. Polska Agencja Prasowa. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1519679%2CEurostat-hiszpania-ma-najwyzsze-bezrobocie-w-ue-takze-wsrod-mlodziezy.html>
- Orellana, J.S. (2023, 12 lipca). *El Aeropuerto de Málaga alcanza un nuevo récord con diez millones de viajeros registrados en el primer semestre del año*. Cadena SER. <https://cadenaser.com/andalucia/2023/07/12/el-aeropuerto-de-malaga-alcanza-un-nuevo-record-con-diez-millones-de-viajeros-registrados-en-el-primer-semester-del-ano-ser-malaga/>
- Orzechowska-Kowalska, K. (2009). Europejskie Szlaki Kulturowe Rady Europy. *Turystyka Kulturowa*, 12, 4–20. <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/415>
- Otero, A., Timothy, D.J., Galí, N., Vidal-Casellas, D. (2023). Historical pathways as promoters and protectors of the cultural landscape: Tourism and the *Camí de Ronda* on the Costa Brava. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 21(2), 255–270. <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2023.21.017>
- Pacione, M. (2009). *Urban geography: A global perspective*. Routledge.
- Panasiuk, A. (2014). *Rynek turystyczny. Studium strukturalne*. DIFIN.
- Patronato Provincial de Turismo. Diputación de Cádiz. (2016). *Pueblos Blancos: Sierra de Cádiz*. https://www.pueblosblancosdecadiz.es/rutas/GUIA_PUEBLOS_BLANCOS.pdf
- Petryszyn, J.S. (2005). *Instytucyjne podstawy ośrodków centralnych poziomu powiatowego w Polsce*. Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Petryszyn, J., Zuzanna-Żyśko, E. (2008). Od funkcji przemysłowej do turystycznej: przykład Ustronia. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium Wiedzy o Mieście: T. 21: Funkcja turystyczna miast* (s. 133–144). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Pietrzak, M., Roman, M. (2014). Rozwój transportu jako siła napędowa procesów globalizacji i regionalizacji międzynarodowej. *Logistyka*, 4, 3639–3648. <https://www.logistyka.net.pl/bank-wiedzy/item/87996-rozwoj-transportu-jako-sila-napedowa-procesow-globalizacji-i-regionalizacji-miedzynarodowej>
- Portal oficial de turismo de España / Oficjalny portal turystyczny Hiszpanii. (b.r.). *Obszar chronionego krajobrazu Los Alcornocales*. <https://www.spain.info/pl/natura/obszar-chronionego-krajobrazu-alcornocales/>
- Robertson, R. (1992). *Globalisation: Social theory and global culture*. Sage.
- Ronda Today. (2011, 22 stycznia). *Ronda’s request to king Juan Carlos for UNESCO World Heritage Status*. <https://www.rondatoday.com/tag/unesco-world-heritage-site/>
- Sitek, S., Runge, J.H., Kłosowski, F.Z., Runge, A.Z., Petryszyn, J.S., Pytel, S., Zuzanna-Żyśko, E.K., Spórna, T., Kurpanik, M. (2013). *Spoleczno-gospodarcze oraz przestrzenne kierunki zmian regionalnego oraz lokalnych rynków pracy województwa śląskiego: raport końcowy*. Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Sokołowski, D. (1999). *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Stasiak, A. (2007). Szlaki turystyczne – zagospodarowanie, atrakcja czy produkt turystyczny? W: P. Kuleczka (red.), *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna* (s. 45–53). Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Szymańska, D. (2013). *Geografia osadnictwa*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tkocz, M., Zuzanna-Żyśko, E., Pytel, S. (2009). Wisła – jeden z ośrodków turystycznych w zapleczu Katowickiego Obszaru Metropolitalnego. W: T. Marszał (red.), *Funkcja usługowa małych miast*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tudestino. (b.r.). *Castillo de Fontanar – Palacio de los Ribera*. Pobrane 2 października 2023 r. z <https://www.tudestino.es/andalucia/provincia-de-cadiz/bornos/sugerencia/edificio-historico/castillo-del-fontanar-palacio-de-los-ribera/>

- United Nations World Tourism Organization. (2019). *International tourism highlights: 2019 edition*. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>
- Wirth, P., Elis, V., Müller, B., Yamamoto, K. (2016). Peripheralisation of small towns in Germany and Japan – dealing with economic decline and population loss. *Journal of Rural Studies*, 47(A), 62–75. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.07.021>
- Wosińska, W. (2010). *Oblicza globalizacji*. Smak Słowa. Wydawnictwo Naukowe PWN. (b.r.). Mudéjar. W: *Encyklopedia PWN*. Pobrane 5 października 2023 r. z <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/mudejar;3944172.html>
- Zdrojewski, E. (1994). *Zarys geografii osadnictwa: przewodnik do ćwiczeń*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
- Zuzańska-Żyśko, E. (2005). Economic transformation of small Silesian towns in the years 1990–1999. *Geographia Polonica*, 78(1), 137–150. <https://www.geographiapolonica.pl/article/item/7721.html>
- Zuzańska-Żyśko, E. (2006). *Małe miasta w okresie transformacji. Studium w regionie śląskim*. Wydawnictwo „Śląsk”.
- Zuzańska-Żyśko, E. (2007). Małe miasta w strefie oddziaływania ośrodków regionalnych. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 232, 62–78.
- Zuzańska-Żyśko, E. (2008). Fizjonomia miast arabskich. *Acta Geographica Silesiana*, 3, 61–66. https://ags.wnp.us.edu.pl/download/wydawnictwa/ags/ags_3.pdf

Artykuł wpłynął:
10 października 2023
Zaakceptowano do druku:
20 grudnia 2023

Robert Faracik

 <https://orcid.org/0000-0001-6795-7374>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji
Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej
robert.faracik@up.krakow.pl

DZIELNICA ŚRÓDMIEJSKA OŁOMUŃCA JAKO OBSZAR RECEPCJI TURYSTYCZNEJ W UJĘCIU FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNYM

Abstrakt: Ołomuniec należy do najstarszych miast Republiki Czeskiej i stanowi historyczną stolicę Moraw. Historyczne centrum miasta chronione jest prawnie jako tzw. miejski rezerwat zabytkowy, jeden z największych pod względem powierzchni i liczby zabytków w kraju. Współczesny wizerunek Ołomuńca to efekt ponadtysiącletnich przemian, z których największe znaczenie miały: powstanie i kształtowanie się średniowiecznego ośrodka władzy książęcej i centrum życia religijnego oraz budowa twierdzy w okresie panowania austriackiego. Głównym celem artykułu jest ukazanie śródmiejskiej dzielnicy Ołomuńca jako obszaru koncentracji ruchu turystycznego, rozwoju tej części miasta oraz jej formowania się w czasie i przestrzeni. Badania terenowe oraz kwerenda biblioteczna i źródłowa przeprowadzone przez autora w latach 2019–2022 pozwoliły na konstrukcję modelu funkcjonalno-przestrzennego z punktu widzenia funkcji turystycznej.

Słowa kluczowe: Ołomuniec, dzielnica śródmiejska, turystyka, miasto historyczne, model funkcjonalno-przestrzenny

THE HISTORICAL DOWNTOWN DISTRICT OF OLOMOUC AS A TOURIST RECEPTION AREA IN FUNCTIONAL AND SPATIAL TERMS

Abstract: Olomouc is one of the oldest cities in Czechia and is the historical capital of Moravia. The historic city center is legally protected as an “urban conservation zone”, one of the largest in the country in terms of area and number of historic buildings. Its contemporary image is the result of over a thousand years of change, the most important of which were the construction and formation of a medieval center of princely power and center of religious life, as well as the construction of a fortress during Austrian rule. The main goal of the article is to present the downtown district of Olomouc as an area of tourist concentration, with its development and formation in time and space. Field research conducted by the author in 2019–2022 has allowed the construction of a functional and spatial model from the perspective of the tourism function.

Keywords: Olomouc, downtown district, tourism, historic city, functional-spatial model

1. WSTĘP

Ołomuniec (Olomouc) to szóste co do wielkości miasto Republiki Czeskiej (ok. 100 tys. mieszkańców), a zarazem historyczne centrum życia politycznego i duchowego Moraw. Ponad dziesięć wieków dziejów Ołomuńca świadczy o jego randze jako ważnym centrum życia społecznego, kulturalnego, religijnego i ekonomicznego w tej części Europy Środkowej, nawet po przejściu przez Brno (obecnie drugiego po Pradze miasta w kraju) roli głównego ośrodka regionu. Współcześnie Ołomuniec jest znaczącym ośrodkiem turystycznym, co wynika przede wszystkim z bogatej spuścizny materialnej i duchowej. To historyczne centrum Moraw oraz życia duchowego regionu stanowi kumulację zarówno

cennych obiektów zabytkowych, jak i treści ideowych zawierających się w przestrzeni historycznego zespołu architektoniczno-urbanistycznego, który w 1971 r. (potwierdzenie w 1987 r.) został objęty ochroną jako miejski rezerwat zabytkowy (Městská památková rezervace Olomouc). Przed pandemią COVID-19, w 2019 r. Ołomuniec odwiedziło 216 tys. gości (liczba korzystających z noclegów), z czego 44% stanowili cudzoziemcy, a w 2022 r. liczba turystów osiągnęła wielkość 194 tys., w tym 30% cudzoziemców (*Profil města Olomouce 2023*, 2023). Jego oferta turystyczna opiera się głównie na dziedzictwie minionych epok, co hasłowo można ująć w dziewięciu kategoriach określających Ołomuniec jako:

- miasto zabytkowe (w tym z obiektem wpisanym na Listę światowego dziedzictwa UNESCO);
- centrum życia duchowego (ośrodek religijny);
- miasto baroku;
- miasto twierdzą;
- centrum sztuki i kultury;
- miasto kwiatów i zieleni;
- ośrodek nauki i edukacji;
- ośrodek konferencyjno-targowy;
- ośrodek wypoczynku i rozrywki.

Celem artykułu jest ukazanie śródmiejskiej dzielnicy Ołomuńca jako obszaru skupiania się ruchu turystycznego, jej rozwoju i kształtowania się w czasie i przestrzeni oraz konstrukcja modelu funkcjonalno-przestrzennej tej części miasta z perspektywy funkcji turystycznej. Zakres przestrzenny opracowania obejmuje dzielnicę staromiejską w granicach miejskiego rezerwatu zabytkowego wraz z bezpośrednim otoczeniem. Zakres czasowy badań objął lata 2019–2022. W tym okresie dokonano inwentaryzacji infrastruktury turystycznej w obrębie dzielnicy historycznej oraz określono miejsca koncentracji ruchu turystycznego z uwzględnieniem jego zróżnicowania ilościowego i jakościowego.

2. UJĘCIE TEORETYCZNE I PRZEGLĄD LITERATURY

Miasta stanowią jeden z głównych obszarów recepcji turystycznej na świecie, czemu sprzyja przede wszystkim różnorodność walorów przyciągających turystów, wzrost oraz dywersyfikacja oczekiwań względem możliwości zaspokajania ich potrzeb (Mika, 2011a; Żabińska, 2013). W przypadku miast europejskich turystyka tradycyjnie opierała się na walorach historycznych i kulturowych, które nierozzerwalnie związane były z zabytkami oraz rolą ośrodków miejskich w rozwoju cywilizacji. Należy dodać, że do połowy XIX w. znaczna część europejskich miast, których rodowód był bądź to jeszcze starożytny, bądź to średniowieczny, miała historyczny (zabytkowy) charakter. Dopiero przemiany cywilizacyjne, które zaczęły zachodzić w XIX w., polegające na dostosowywaniu miast do wymogów nowoczesności, wymusiły przekształcenia w strukturze i charakterze wielu ośrodków. Wyburzenie murów miejskich oraz przebudowa miast wpłynęły na przeobrażenia historycznej zabudowy (np. asanacja w Pradze, wielka przebudowa Paryża, przebudowa Florencji). Zmiany te dotyczyły nie tylko dużych miast, ale i mniejszych ośrodków i trwały z różnym natężeniem do lat 20. XX w. W tym samym czasie coraz większego znaczenia nabierały ruchy społeczne stające w obronie historycznej zabudowy miast, a szczególnie przeciwko jej niszczeniu. Znaczenie zabytków oraz historycznej tkanki miejskiej

wzrosło także z powodu działań wojennych, zwłaszcza podczas I i II wojny światowej, kiedy to niemal całkowitemu zniszczeniu uległy centra wielu miast, głównie na obszarze Europy Środkowej.

Współcześnie historyczne zespoły urbanistyczne, obejmujące zazwyczaj centra miast, są atrakcyjnym miejscem zaspokajania potrzeb turystów, zarówno w zakresie tradycyjnie rozumianego motywu poznawczego, jak i realizacji innych wątków, w tym o charakterze rekreacyjnym i rozrywkowym (spacery, zakupy, odwiedzin pubów, restauracji i klubów). Trzeba również zaznaczyć szczególne znaczenie miast w segmencie turystyki biznesowej (Mika, 2011a).

Jak zauważa G. Ashworth (1997), miasta zmieniały i nadal zmieniają swój charakter – z tradycyjnych ośrodków miejskich w wielofunkcyjne centra turystyczne, z ośrodków mających historyczny charakter w centra turystyki bazujące na tworzeniu nowych treści w rozmaity sposób powiązanych z historyczną tradycją i skierowanych do różnych typów odbiorców. Ashworth przeciwstawia typową zabytkowość miasta (*old city*) miastu dziedzictwa (*heritage city*), w którym najważniejszą rolę odgrywa planowanie, kreowanie i interpretacja zjawisk określanymi ogólnie terminem „dziedzictwo”. W wyniku tych procesów, wzmocnionych przemianami natury ekonomicznej i społecznej, z czasem – zdaniem tego autora – kształtuje się konstrukt turystycznego miasta historycznego (*tourist-historic city*). W koncepcji tej podkreślano ewolucję wydzielonego przestrzennie miasta historyczno-turystycznego (w obrębie zabytkowej dzielnicy, zazwyczaj śródmiejskiej) oraz nowoczesnej komercyjnej dzielnicy biznesowej (*city*) (Ashworth i Tunbridge, 1990).

Według Ashwortha (1993, 1997), biorąc po uwagę zasoby historyczne, można wskazać cztery główne typy miast:

1. Monofunkcyjne miasta istniejące na bazie tak ważnych zasobów, że decydują one o kształcie i funkcji całych ośrodków (najczęściej małe miasta stanowiące swoiste enklawy przetrwałej zabudowy historycznej).
2. Monofunkcyjne kreacje dziedzictwa, w których, w odpowiedzi na zapotrzebowanie, istniejące zasoby historyczne uzupełniane są przez nową tkankę miejską.
3. Wielofunkcyjne miasta średniej wielkości, w których, ze względu na znaczenie ośrodka, dziedzictwo musi współistnieć z innymi funkcjami miasta, a same zasoby historyczne mogą być podstawą dla koncepcji jego rozwoju. W tym przypadku szczególne zastosowanie ma wspomniana koncepcja turystycznego miasta historycznego.
4. Wielkie metropolie, w których zasoby historyczne są wyraźnie zagrożone w walce z konkurencją innych funkcji i w dużej mierze ograniczają się one do wyróżniających się pod względem morfologicznym dzielnic, występujących „wyspowo” w przestrzeni miasta.

Obecnie wielkie miasta odnotowują stale wzrastający trend odwiedzin zarówno turystów krajowych, jak

i zagranicznych. Podkreślana jest w tym względzie rola globalizacji życia społecznego i gospodarczego, ale coraz częściej wskazuje się na znaczenie turystyki w rozszerzaniu się globalizacji tak w ujęciu przestrzennym, jak i w poszerzaniu wachlarza zjawisk objętych tym procesem.

Oddzielne zagadnienie to kwestia turystyki miejskiej, przy czym problematyczna jest już sama jej definicja, której treść oscyluje między turystyką *stricto* miejską (opierającą się na zasobach charakterystycznych dla miast) a turystyką na obszarach miejskich (obejmującą wszystkie możliwe formy zachowań turystycznych na obszarze miasta). Złożoność zjawiska turystyki miejskiej i problemy teoretyczno-metodologiczne w badaniach nad nim podkreślało wielu autorów zagranicznych (m.in. Ashworth i Page, 2011; Edwards i in., 2008; Jansen-Verbeke i Lievois, 1999; Law, 2002; Pearce, 2001) i polskich (m.in. Kaczmarek i Kaczmarek, 2009; Kowalczyk, 2005; Liszewski, 2007; Madurowicz, 2008a, 2008b; Mika, 2011a; Żabińska, 2013).

Przestrzeń miasta jako obszar występowania różnych zjawisk turystycznych jest domeną działalności naukowej przedstawicieli wielu dyscyplin, w tym szczególnie geografii. Na uwagę zasługuje typologia geograficznych podejść badawczych w analizie relacji miasto–turystyka zaproponowana przez Ashwortha (1989), a następnie wykorzystana przy opracowaniu koncepcji turystycznego miasta historycznego (*tourist-historic city*) (Ashworth i Tunbridge, 1990). Są to:

- podejście koncentrujące się na analizie przestrzennej lokalizacji (w tym warunkujących je czynników) w obrębie miasta (m.in. atrakcje turystyczne, szlaki komunikacyjne, baza noclegowa i pozostała infrastruktura turystyczna);
- podejście miejsko-ekologiczne, które skupia się na badaniu wewnętrznej struktury miast i morfologii obszarów miejskich i obejmuje m.in. identyfikację stref funkcjonalnych miasta (np. centra historyczne, *central business district*, tereny przemysłowe), w tym relacji między funkcją turystyczną a innymi funkcjami w przestrzeni miasta;
- podejście nakierowane na odwiedzających (turystów) jako użytkowników przestrzeni miasta; w tym przypadku przedmiotem analiz są motywacje odwiedzających, ich charakterystyka społeczno-ekonomiczna, demograficzna (próby typologii odwiedzających miasto);
- podejście kładące nacisk na kwestie polityki turystycznej, a konkretnie na rolę władz miejskich w rozwiązywaniu problemów związanych z turystyką.

Mimo że opracowanie G. Ashwortha i J. Tunbridge'a (1990) stało się modelowym przykładem badań przestrzennych nad turystyką w mieście historycznym, współcześnie badania i analizy zjawisk turystycznych w przestrzeni dużego miasta w ujęciu całościowym nie są zbyt często przeprowadzane. Na uwagę zasługują

kompleksowe opracowania dotyczące Krakowa (Kurek i Mika, 2008; Mika, 2011b) i Berlina (Richter, 2010) oraz częściowe, skupiające się na określonych problemach turystyki w przestrzeni miast (m.in. Kotus i in., 2015; Kowalczyk-Anioł, 2018, 2019a, 2019b; Liszewski, 1999, 2005; Mikos von Rohrscheidt, 2011; Zmyślony i Kowalczyk-Anioł, 2019).

Turystyka w obrębie historycznych miast Republiki Czeskiej (zwłaszcza w ujęciu opracowań funkcjonalno-przestrzennych) nie jest obecnie zbyt dobrze reprezentowana w badaniach naukowych. Opracowania dotyczą zazwyczaj zjawiska turystyki miejskiej ogółem, w tym obejmują studia porównawcze ośrodków miejskich w kraju lub dotyczą określonych problemów społecznych, ekonomicznych i przestrzennych. Wymienić tu należy przede wszystkim prace dotyczące Pragi (m.in. Abrhám, 2017; Dumbrovská, 2016; Dumbrovská i Fialová, 2016; Fialová i Dumbrovská, 2014, 2017; Marianovská, 2021) oraz turystyki miejskiej ogółem w Czechach (Vystoupil, 2017; Vystoupil i in., 2006). Badania z zakresu turystyki w Ołomuńcu prowadziła głównie H. Kotíková (2017).

3. KSZTAŁTOWANIE SIĘ DZIELNICY STAROMIEJSKIEJ OŁOMUŃCA NA TLE DZIEJÓW MIASTA

Współczesny obraz historycznego Ołomuńca, jak w przypadku każdego miasta, jest wynikiem zmian zachodzących w poszczególnych okresach historycznych. Zwłaszcza na fakt, iż jego historia sięga ponad tysiąclecie wstecz, krajobraz kulturowy miasta zmieniał się i kształtował pod wpływem wielu wydarzeń historycznych. Zmiany te, tak w tkance miejskiej, jak i w strukturze przestrzennej miasta, są wynikiem działania różnych czynników, wśród których należy zwrócić uwagę na:

- rozpowszechnianie się określonych wzorców kulturowych, przejawiających się m.in. w stylach artystycznych i architektoniczno-urbanistycznych, charakterystycznych dla określonych epok;
- rozwój techniki, w tym technik i sposobów prowadzenia działań militarnych;
- przemiany cywilizacyjne związane z rozwojem gospodarczym i technologicznym, których przejawem jest rozpowszechnianie się określonych stylów życia, form relacji społecznych, ekonomicznych i kulturowych (np. zmiany dominujących funkcji całych miast lub poszczególnych jego części);
- wydarzenia katastrofalne, zarówno o charakterze naturalnym, jak i związane z działalnością człowieka (powodzie, pożary, wojny i in.);
- czynniki o charakterze politycznym i doktrynalnym, zmierzające do podporządkowania miasta

określonym wizjom wynikającym z koncepcji ideologicznych przyjętych przez decydentów.

Okoliczności te mogą wpływać pojedynczo na konkretne działania człowieka w przestrzeni miasta, zazwyczaj jednak poprzez wzajemne powiązania oddziałują jako specyficzny konglomerat czynników, przyczyniając się albo do zmian o charakterze ewolucyjnym, albo do całkowitej destrukcji (o charakterze losowym, incydentalnym, czy też zamierzonym, zaplanowanym) warunkującej podstawy nowego kształtowania i rozwoju.

O powstaniu osady w miejscu dzisiejszego Ołomuńca zadecydowały przede wszystkim względy strategiczne. U ujścia Bystrzyczki do Morawy znajdowało się dobre miejsce do przeprawy, dzięki czemu krzyżowały się tam ważne szlaki handlowe. Wykopaliska archeologiczne dokumentują obecność człowieka w tym rejonie na okres neolitu, ale dopiero w dobie Państwa Wielkomorawskiego powstają stałe osady o obronnym charakterze, lokowane na wzniesieniach sięgających powyżej terasy zalewowej Morawy (Bláha, 2002). Pierwszą z osad utworzono około 800 r. za panowania Mojmira na lewym brzegu, w miejscu znanym dzisiaj jako Klášterní Hradisko (klasztor Hradisko). W XI w. na prawym brzegu Morawy powstał gród, zajmujący kulminację ostrogu wcinającego się w dolinę rzeki. Cały kompleks osadniczy składał się z dwóch wyraźnych części. Pierwszą, wewnętrzną, stanowił gród, a drugą obszerne podgrodzie pierwotnie łączące się z nim tylko przez bramę usytuowaną na zwięźeniu szyi meandrowej Morawy, opływającej z trzech stron zespół osadniczy. W grodzie mieściła się siedziba władzy książęcej oraz biskupiej (diecezję ołomuniecką powołano do życia w 1086 r.). Biskupstwo początkowo koncentrowało się wokół kościoła św. Piotra (nie zachował się do dzisiaj) (Bistřický, 2002).

Po pożarze miasta w 1204 r. nastąpiła odbudowa jedynie wewnętrznej części grodu, który przeszedł na własność biskupstwa reprezentowanego wówczas przez biskupa Roberta (z zakonu cystersów). Odtworzył on w obrębie grodu pałac biskupi wraz z kapitułarzem przy bazylice w stylu późnoromańskim. Z tego czasu pochodzi także okrągła wieża, która pierwotnie pełniła funkcję mieszkalną, a w okresie baroku jej część zamieniono na kaplicę św. Barbary. Po zachodniej stronie wzniesienia, wokół kościoła św. Błażeja (zburzonego w 1839 r.), powstała osada targowa. Znajdowała się ona na terenie dzisiejszego Dolnego Rynku (Dolní náměstí), gdzie stopniowo ukształtował się cały zespół osadniczy obejmujący osady wokół kościołów św. Błażeja, św. Maurycego („czeska wieś” wzdłuż „czeskiej ulicy”) oraz św. Michała. Kościół św. Michała stanął w najwyższej części tzw. kopca ołomunieckiego, gdzie pierwszą kaplicę zbudowano jeszcze w IX w. (Bistřický, 2002).

Przełomowym wydarzeniem była lokacja miasta królewskiego na prawie magdeburskim. Dokonał jej

Wacław I w latach 1239–1248. Swoim zasięgiem objęła wcześniejszą osadę targową wokół kościoła św. Błażeja oraz teren „czeskiej wsi” wokół kościoła św. Maurycego, który stał się kościołem parafialnym dla nowego miasta. Wytyczono wówczas drugi plac targowy (Horní náměstí). Swym kształtem miasto przypominało trójkąt opierający się jednym wierzchołkiem o szyję meandrową Morawy, z bramą wiodącą do dawnego grodu, który wraz z dawnym podgrodzem także miał formę zbliżoną do trójkąta. Oba człony łączyły się ze sobą w obrębie zwięźnienia ostrogu, w okolicach kościoła Matki Boskiej Śnieżnej przy dzisiejszym Placu Republiki (náměstí Republiky) (Kohout, 2002).

W miejscu klasztoru dominikańskiego z kościołem św. Michała w XIII w. znajdował się Nový Hrádek, w którym ulokowano wójtostwo oraz siedzibę zastępców margrabiów morawskich. Całość tych zabudowań zajmowała kulminację wzniesienia górującego nad Morawą, najwyższego spośród średniowiecznych ołomunieckich wzniesień. Po pożarze, w 1266 r., w miejscu wcześniejszej katedry biskup Bruno postawił świątynię z prostokątnym prezbiterium w stylu francuskiego gotyku. Obszar dawnego podgrodzia został zabudowany obiektami sakralnymi, z których większość nie przetrwała do naszych czasów (Kohout, 2002).

Wiek XVII przyniósł nowe prądy filozoficzne i artystyczne, związane m.in. z ruchem kontrreformacyjnym. Pojawiła się sztuka i architektura manierystyczna. Stopniowo przemianie poddawała się tkanka i struktura dotychczasowego średniowiecznego miasta. Następową nową parcelacją związana m.in. z lokowaniem w mieście nowych klasztorów, obejmujących często całe zespoły urbanistyczno-architektoniczne. Można to zauważyć np. w przypadku klasztoru jezuitów (w obrębie wcześniejszego klasztoru minorytów), czy też klasztoru kapucynów, który zajął miejsce 21 wcześniejszych budynków (lata 1655–1661). Koniec XVII w. to okres działalności dwóch cesarskich nadwornych architektów, którzy opracowali plany i nadzorowali prace nad obiektami architektonicznymi wyróżniającymi się już cechami nowego stylu – baroku, pozostającego od tego czasu wizytówką miasta. Prace rozpoczął Filiberto Lucchese, a kontynuatorem i najważniejszym twórcą był Giovanni Pietro Tencalla.

Głównym barokowym kompleksem w Ołomuńcu stał się zespół klasztoru jezuickiego wraz z kościołem Panny Marii Śnieżnej, konwiktem, budynkiem szkolnym oraz kaplicą Bożego Ciała. W przestrzeni miasta umieszczono wspaniałe barokowe fontanny: Trytonów, Jupitera, Neptuna, Cezara, Herkulesa i Merkurego, a dominantę Górnego Rynku stanowi kolumna Świętej Trójcy, wybudowana w latach 1716–1754 (Pojsl, 2002).

Połowa XVIII w. to kolejny ważny okres w dziejach miasta. Już w 1655 r. Ferdynand III Habsburg obwołał miasto twierdzą i rozpoczął pracę nad planami

umocnień. Jednak to cesarzowa Maria Teresa postanowiła przekształcić miasto w twierdzę w całym tego słowa znaczeniu. Pierwszy okres tych prac przypada na lata 1742–1757. Prace nad twierdzą spowodowały ogromne zmiany w strukturze zarówno samego miasta (zwłaszcza przedmieść), jak i jego okolic. Zburzono cztery przedmieścia oraz 11 osad. Rzeka Morawa wraz z siecią kanałów i fos napełnianych wodą rzeczną przestoczyła się w element fortyfikacyjny (Fiala, 2002).

Funkcja militarna stała się jedną z głównych funkcji miasta, a obecność wojska austriackiego wpłynęła na zmiany zachodzące w przestrzeni miasta. Reformy józefińskie, w wyniku których kasacie uległo wiele klasztorów, spowodowały znaczne przekształcenia w obrębie obiektów sakralnych (m.in. zburzenie wielu budynków klasztorów i kościołów). W drugiej połowie XIX i na początku XX w. wyburzano stopniowo austriackie fortyfikacje otaczające pierścieniem dzielnicę staromiejską, a ich miejsce zajmowały parki, ogrody oraz ulice (Skoupý, 2002; Tichák, 2018).

Po zakończeniu I wojny światowej i utworzeniu Czechosłowacji (1918) nastąpiła nowa epoka w rozwoju miasta. Podobnie jak w przypadku innych dużych miast nowego kraju przygotowano plany rozwoju tzw. Wielkiego Ołomuńca, polegającego m.in. na przestrzennym powiększeniu miasta, zmianach społecznych i gospodarczych oraz zmianach w strukturze funkcjonalnej. Proces ten przejawiał się m.in.:

- w przyłączaniu w granice administracyjne miasta miejscowości sąsiednich, pełniących funkcje przedmieść (gdzie znajdowały się także główne zakłady produkcyjne, a tym samym było tam najwięcej miejsc pracy);
- w zmianie struktury społecznej i narodowościowej w obrębie miasta (dotychczas same centra miast były zamieszkałe w dużej mierze przez ludność niemieckojęzyczną, a przedmieścia przez Czechów);
- w zmianie struktury funkcjonalnej miasta oraz tkanki miejskiej, spowodowane dostosowaniem Ołomuńca do wyzwań współczesności (ciągi komunikacyjne, infrastruktura techniczna, budownictwo mieszkaniowe itp.).

W miejscach po dawnych fortyfikacjach nadal powstawały tereny zielone oraz osiedla miejskie z modernistyczną zabudową. W wyniku zapoczątkowanego w XIX w. procesu uwalniania się miasta z pierwszego pierścienia zabudowy obronnej oraz relikwów średniowiecznych murów miejskich, dzielnica historyczna zostaje włączona w system kształtującego się na nowych zasadach organizmu miejskiego (Tichák, 2018; Trapl, 2002).

Po II wojnie światowej, a zwłaszcza po uformowaniu się w Czechosłowacji rządów komunistycznych następuje industrializacja miasta. Zmianom ulega także dzielnica historyczna, która zachowuje jednak w dużej mierze swój zabytkowy charakter. Przykładem

charakterystycznego dla tego okresu stylu, zwanego brutalizmem, jest np. przekształcenie terenu dawnego cmentarza wokół kościoła św. Maurycego i budowa w jego miejscu domu handlowego PRIOR, sąsiadującego bezpośrednio z zabytkowymi kamienicami oraz barokową fontanną. Inny przykład socjalistycznej wizji sztuki to dekoracja zabytkowego ratusza na Rynku Górnym socrealistyczną mozaiką i zegarem astronomicznym. Głębsze zmiany zaszły w strukturze własnościowej, a przez to i w funkcjonalnej strukturze dzielnicy historycznej. Postępująca przymusowa laicyzacja i desakralizacja, połączona z represjami wobec Kościoła, doprowadziła do nacjonalizacji większości obiektów będących dotychczas własnością instytucji kościelnych. Znaczną ich część przeznaczono na cele edukacyjne i muzealno-wystawiennicze. Powołany do życia w 1946 r. Uniwersytet Palackiego (nawiązujący do istniejącej od XVI w. tradycji szkolnictwa jezuickiego) przejął część obiektów administrowanych dotychczas przez Kościół lub przez wojsko (część obiektów będących w posiadaniu Austriaków po reformach józefińskich) (Urbášek, 2002).

W 1958 r. w Ołomuńcu zorganizowano pierwszą wystawę kwiatów. Ołomunieckie targi powstały w 1966 r. pod nazwą „Olomoucké výstavní sady”, a w 1970 r. zmieniono ją na dzisiejszą – „Flora Olomouc”. W ich ramach organizowane są międzynarodowe targi oraz międzynarodowa wystawa kwiatowa i ogrodnicza „Flora”, na której potrzeby wybudowano kompleks wystawienniczy w obrębie Parku Smetany (Smetanovy sady), uzupełniony przez ogród botaniczny i kompleks szklarniowy. W celu zapewnienia komfortu gościom imprezy w bezpośrednim sąsiedztwie pasa parkowego zbudowano hotel „Flora” z największym w mieście zapleczem konferencyjnym (Tichák, 2008).

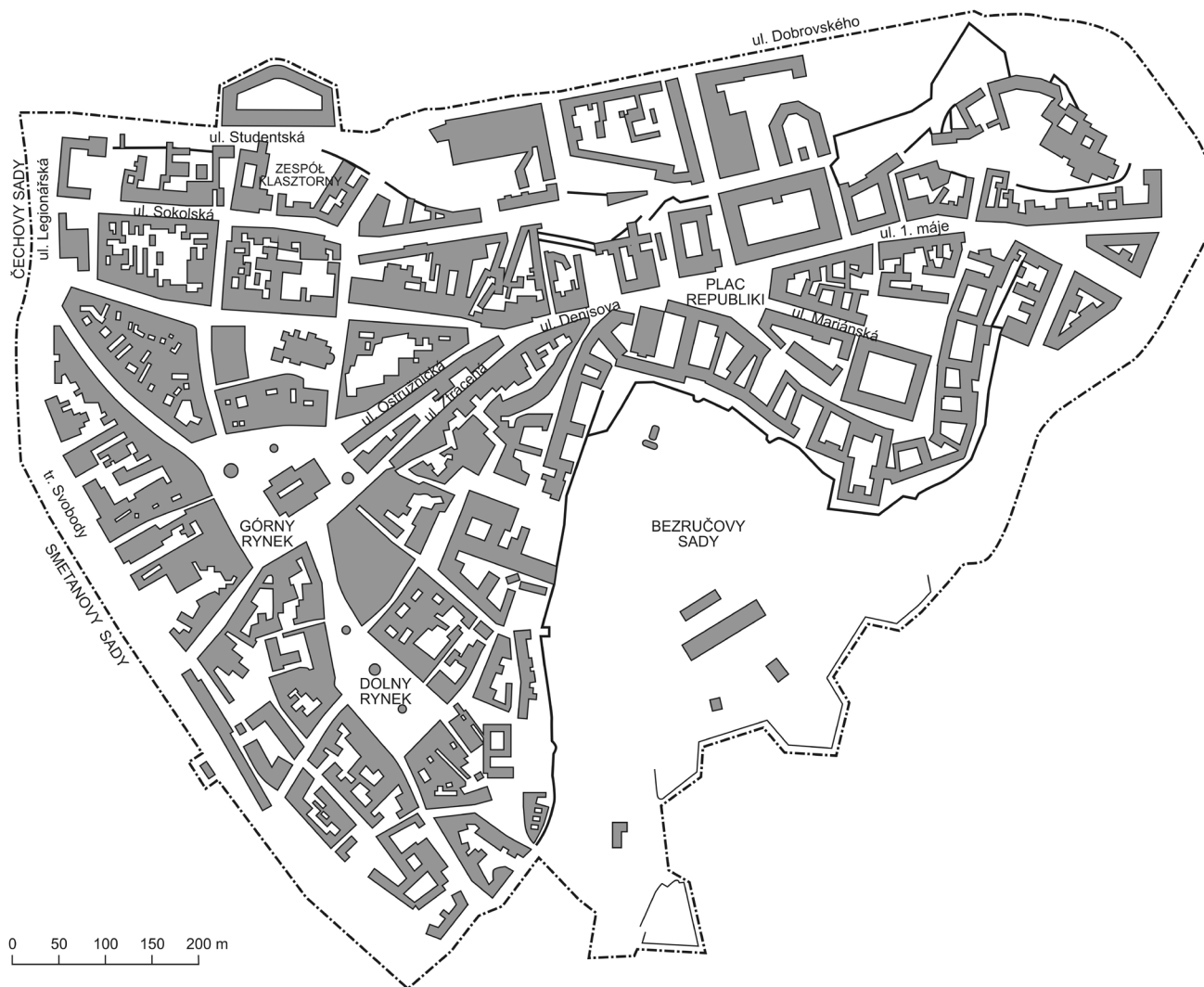
Transformacja ustrojowa i gospodarcza, zapoczątkowana w latach 90. XX w. przez wprowadzenie rozwiązań wolnorynkowych, wyraźnie wpłynęła na przekształcenia w strukturze przestrzennej miasta (Schulz, 2002). W obrębie dzielnicy historycznej dynamicznie zaczął się rozwijać sektor usług, zwłaszcza związanych z turystyką (baza noclegowa i gastronomiczna). Na obrzeżach miasta powstały duże centra handlowe. Znaczące zmiany zaszły w bezpośrednim sąsiedztwie zabytkowego centrum miasta, szczególnie w części południowej, gdzie w miejscu dawnego zespołu fabryk utworzono m.in. nowoczesne centrum handlowe „Šantovka” oraz rozbudowywany jest kompleks nowoczesnego osiedla miejskiego wraz z węzłem komunikacyjnym (Łabuz, 2020). Spowodowało to wyraźne otwarcie się miasta historycznego w kierunku południowym. Cezurą był rok 2000, kiedy to na Listę światowego dziedzictwa UNESCO wpisano Kolumnę Świętej Trójcy (Sloup Nejsvětější Trojice) jako najznamienszy przykład barokowej konstrukcji tego typu, charakterystycznej dla Europy Środkowej.

4. MIEJSKI REZERWAT ZABYTKOWY

Ołomuniecki miejski rezerwat zabytkowy (rysunek 1) obejmuje dzielnicę staromiejską, która w dużej mierze odpowiada zarysowi miasta średniowiecznego. Mimo że samych zabytków średniowiecznych zachowało się stosunkowo niewiele, to dzięki czytelności układu oraz liczbie obiektów zabytkowych z różnych epok historyczne miasto w Ołomuńcu należy do największych pod względem powierzchni i zasobów zabytkowych kompleksów w Republice Czeskiej. Uwzględniając liczbę obiektów zabytkowych podlegających prawnej ochronie (około 300), Ołomuniec zajmuje trzecią pozycję – po Pradze i Brnie, a drugą jeśli chodzi o zajmowaną przez te obiekty powierzchnię (około 87 ha). Poza historycznym centrum na uwagę zasługują m.in. dawny klasztor Hradisko oraz bazylika na Świętym Kopeczku (Svatý Kopeček). Niezmiernie ciekawy jest także zbiór zabytkowych obiektów secesyjnych,

np. willa Primavesi, i modernistycznych, jak funkcjonalistyczna willa Stanislava Nakládala (Nakládalova vila), z pierwszej połowy XX w. Osobną grupę zabytków stanowią pozostałości fortyfikacji austriackich.

Od utworzenia biskupstwa po dzień dzisiejszy Ołomuniec jest znaczącym centrum życia religijnego Moraw i całego kraju. Miasto jest m.in. ośrodkiem pątniczym, związanym ściśle z osobą św. Jana Sarkandra (1576–1620), który w tym mieście zginął śmiercią męczeńską, a jego relikwie spoczywają w ołomunieckiej katedrze. Papież Jan Paweł II, podczas swojej wizyty w Ołomuńcu, 21 maja 1995 r. kanonizował Jana Sarkandra wraz z pochodzącą z Moraw Zdzisławą Czeską. Tradycyjnym miejscem pielgrzymkowym jest bazylika Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny na Świętym Kopeczku (leżąca poza obrębem dzielnicy śródmiejskiej), która wraz z innymi sąsiednimi obiektami stanowi monumentalne dzieło architektury barokowej z XVII w. i początku XVIII w., tworząc wyraźną dominantę krajobrazową górującą ponad miastem (około 8 km od centrum).

Rysunek 1. Ołomuniec – miejski rezerwat zabytkowy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statutární město Olomouc. Oficiální informační portal (b.r.)

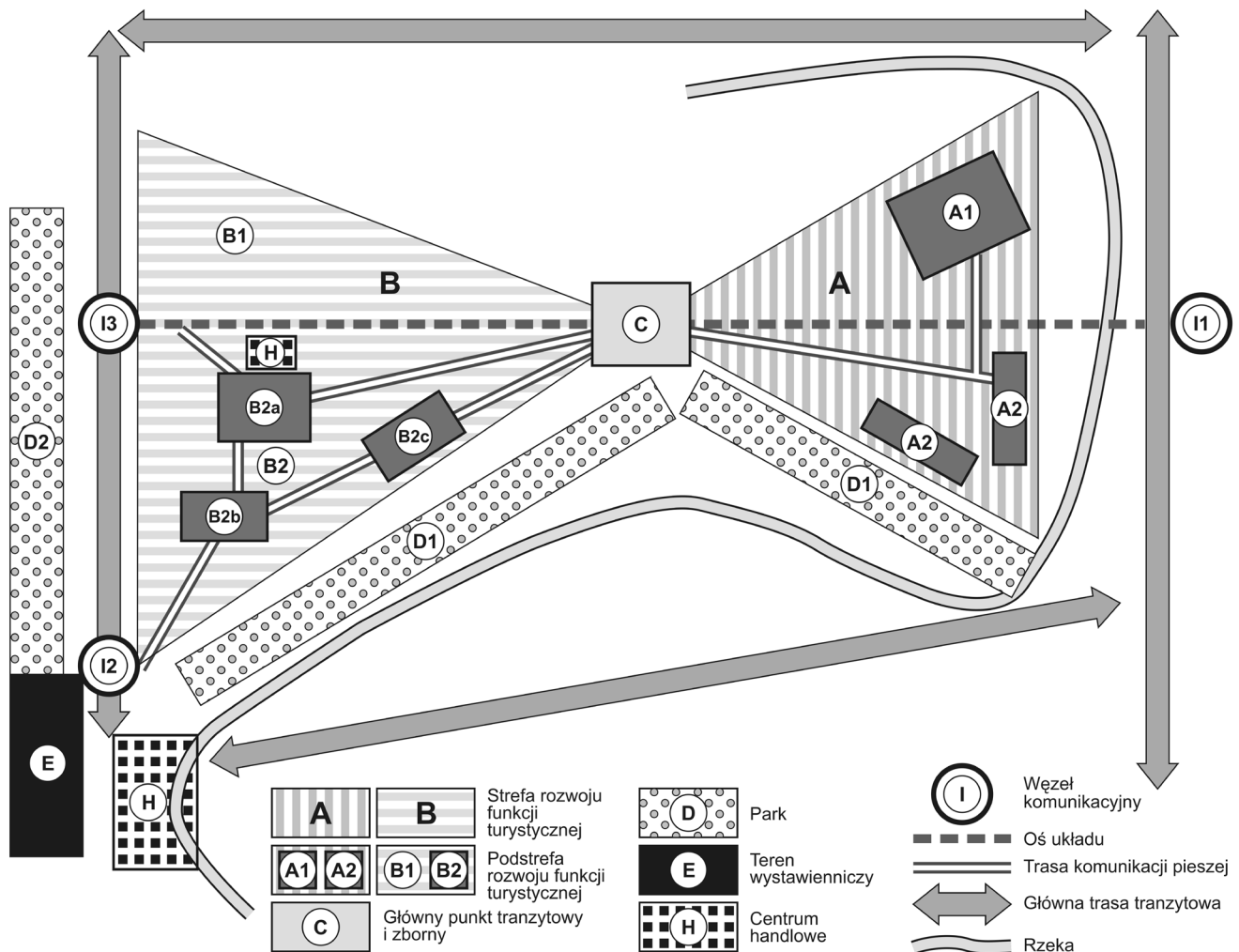
5. MODEL STRUKTURY FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNEJ DZIELNICY STAROMIEJSKIEJ W OŁOMUŃCU

Analiza zjawisk turystycznych, w tym przede wszystkim ruchu turystycznego oraz infrastruktury turystycznej, pozwala na konstrukcję modelu funkcjonalno-przestrzennego dzielnicy staromiejskiej Ołomuńca pod kątem rozwoju funkcji turystycznej (rysunek 2).

W modelu tym można wyróżnić dwie główne części, przybierające kształt trójkąta: wschodni, mniejszy (A), oraz zachodni, większy (B), łączące się wspólnie w obrębie wierzchołków. Część wschodnia (A) odpowiada najstarszej części Ołomuńca, związanej z grodem obronnym, a następnie siedzibą książęcą i biskupią. Uformowała się już we wczesnym średniowieczu i jej dzisiejszy układ odpowiada w dużej mierze kształtowi miasta z tego okresu. Składa się ona z dwóch części: północnej (A1) i południowej (A2). W skład części północnej (A1) wchodzi przede wszystkim zespół dawnego pałacu książęcego wraz z nieco późniejszą

zabudową sakralną (m.in. katedra, kaplice, dawny pałac arcybiskupi). W jej obrębie funkcjonuje Muzeum Archidiecezjalne (Arcydiecezjalne muzeum), współistniejące z Muzeum Sztuki Współczesnej (Muzeum moderní houmění). Część południowa (A2) związana jest z wczesnośredniowiecznym podgrodzem, które w okresie późniejszym zostało zajęte przez budynki biskupie. Obecnie jest to część miasta zdominowana przez funkcję sakralną, administracyjno-kościelną oraz uniwersytecką. Obie części oddziela od siebie ul. 1. mája, stanowiąca główną trasę łącznikową w obrębie całego zespołu staromiejskiego.

Część zachodnia (B) obejmuje obszar dawnego miasta lokacyjnego, m.in. istniejące wcześniej na tym terenie osady. Dzisiejszy ciąg komunikacyjny ulic: Denisova, Pekařská oraz 8. mája (przedłużenie ul. 1. mája) rozdziela ją także na dwie części: północną (B1) i południową (B2). W części północnej (B1) dominuje obecnie funkcja mieszkaniowa, a odwiedziny turystów ograniczają się do dawnego zespołu klasztornego dominikanów. Część południowa (B2), obejmująca ponad 3/4 powierzchni dawnego miasta lokacyjnego, skupia zasadniczą część

Rysunek 2. Model funkcjonalno-przestrzenny dzielnicy staromiejskiej w Ołomuńcu

Źródło: opracowanie własne

ruchu turystycznego w Ołomuńcu. Wyodrębniają się tutaj szczególnie trzy podstrefy związane z obszarami koncentracji ruchu turystycznego i infrastruktury turystycznej. Podstrefa B2a obejmuje Górny Rynek wraz z przyległymi bezpośrednio do niego zespołami kamienic i uliczkami. Wyraźną jej dominantą są ratusz z wieżą oraz Kolumna Trójcy Świętej, będąca swoistą wizytówką miasta. Drugim bardzo widocznym punktem jest kościół św. Maurycego, a trzecim charakterystyczny budynek dawnego domu handlowego PRIOR, zamieniony na galerię handlową „Moritz” (H). Podstrefa B2b związana jest z Dolnym Rynkiem, wokół którego rozlokowało się m.in. wiele obiektów handlowych i usługowych, w tym gastronomicznych. Przez tę strefę prowadzi także najkrótsza droga z Rynku Górnego w kierunku placu targowego, a dalej do galerii handlowej „Šantovka” (H). Wokół kościoła św. Michała i związanego z nim zespołu klasztornego można wyróżnić podstrefę B2c. Oprócz funkcji sakralnej zlokalizowane są tutaj obiekty uniwersyteckie zajmujące dawne budynki konwiktu jezuickiego.

Swoistym zwornikiem obu części starego miasta jest rejon Placu Republiki i fragment wychodzący od niego w kierunku zachodnim ul. Denisova (C). Wokół placu skupiają się obiekty ważne z turystycznego punktu widzenia: zespół pojezuicki z kościołem Matki Boskiej Śnieżnej (czołowy przykład baroku ołomunieckiego) i dwa muzea – Muzeum Krajoznawcze (Vlastivědné muzeum) w dawnym klasztorze klarysek i kościele św. Klary oraz Muzeum Sztuki Współczesnej mieszczące się w secesyjnej kamienicy wybudowanej na miejscu niegdyśszego szpitala św. Ducha. Centralną część placu zajmuje barokowa fontanna Trytonów. Plac Republiki to ważny punkt tranzytowy i zborny. Przechodzi przez niego główna trasa przecinająca Stare Miasto, czyli wspomniana wcześniej ul. 1. mája i ul. Denisova. W rejonie placu zbiegają się ulice wychodzące z Górnego Rynku (m.in. Ostružnická i Ztracená) i Dolnego Rynku przez Žerotínovo náměstí z kościołem św. Michała (ul. Univerzitní) oraz spod Pałacu Arcybiskupiego i budynków uniwersyteckich (ul. Mariánská i Křížkovského). Dzięki temu jest to ważne miejsce tranzytowe, łączące ze sobą obie części dzielnicy historycznej.

Po zburzeniu pierścienia umocnień austriackich, który otaczał centrum miasta, powstał pas zieleni (D) dochodzący do zwartej zabudowy staromiejskiej. Od południa są to Bezručovy sady (D1), które przylegają do skarpy wznoszącej się stromo wzdłuż biegu Mlýnskiego potoku (dochodząc aż pod Hrad), od strony zachodniej (D2) stanowi go system parkowo-ogrodowy (Smetanovy sady i Čechovy sady) oddzielony od centrum arterią komunikacyjną i pasem wielokondygnacyjnej zabudowy z XX i XXI w. Południową jego część tworzy kompleks wystawienniczy „Flora” (E). Zlokalizowane jest tu także wspomniane wcześniej centrum handlowe „Šantovka” (H), w którym znajdują się również instytucje kulturalne (kino i teatr).

System komunikacyjno-transportowy dzielnicy staromiejskiej opiera się na przecinającym ją systemie ulic przechodzących przez samo centrum dzielnicy zabytkowej: 1. mája – Denisova – Pekařská – 8. mája, łączących węzeł komunikacyjny kolejowo-autobusowy z okalającymi centrum od zachodu tř. Svobody (al. Wolności) i ul. Legionářská. Te szerokie aleje, wraz z ul. 17. listopada od południa, którą uzupełnia tř. Kosmonautů (al. Kosmonautów) oraz ulicami Dobrovského i Studentską, od północy tworzą pierścień wokół starego miasta z punktami węzłowymi przy Dworcu Kolejowym (I1), placu targowym i centrum handlowym „Šantovka” (I2) oraz nám. Národních hrdinů (I3).

6. ZAKOŃCZENIE

Ołomuniec jako miasto historyczne jest nierozzerwalnie związany z zabytkową dzielnicą śródmiejską, a wraz z wpisem Kolumny Trójcy Świętej na Listę światowego dziedzictwa UNESCO stał się rozpoznawalny na skalę międzynarodową. Wysoka ranga historycznego jądra miasta w ujęciu ogólnokrajowym (zasięg terytorialny, liczba zabytków, wartość obiektów zabytkowych) decyduje o znaczeniu Ołomuńca jako ważnego ośrodka turystycznego w Republice Czeskiej, ale o niewykorzystanym dotąd w pełni potencjale, na co wskazują m.in. dane dotyczące zarówno infrastruktury turystycznej (zwłaszcza noclegowej), jak i wielkości ruchu turystycznego (Kotíková, 2017; Vystoupil, 2017). Wśród turystów odwiedzających miasto historyczne przeważają goście jednodniowi. Wpływa na to m.in. położenie Ołomuńca pomiędzy dwiema dużymi aglomeracjami miejskimi Czech (Ostrawa i Brno) oraz usytuowanie na głównym trakcie komunikacji kolejowej i drogowej kraju łączącym stołeczną Pragę oraz Ostrawę, a także granicę z Polską i Słowacją. Polscy turyści odwiedzają miasto często właśnie „po drodze”, gdy udają się w kierunku Pragi, Morawskiego Krasu czy Wiednia. W okresie wiosennym i letnim atrakcyjne stają się także przyjazdy weekendowe, czemu sprzyjają organizowane liczne imprezy kulturalne, w tym festiwale nawiązujące do tradycji historycznych i kulturalnych Ołomuńca (m.in. Festiwal Baroku, Festiwal Orkiestr Wojskowych oraz Marszałka Radetzkiego, festiwal twórców ołomunieckich i in.) oraz imprezy towarzyszące wystawom „Flora”, a odbywające się w różnych częściach miasta.

Po przemianach wolnorynkowych z początku lat 90. XX w. dzielnica śródmiejska zachowała swój zabytkowy charakter. Do tej pory nie powstały jednak duże obiekty hotelowe, które mogłyby diametralnie zmienić charakter tego obszaru. Razem w granicach rezerwatu miejskiego funkcjonuje około 30 obiektów noclegowych o łącznej pojemności około 650 łóżek.

W większości są to apartamenty i małe pensjonaty zlokalizowane w zabytkowych kamienicach. Spośród funkcjonujących 8 hoteli (łącznie 450 łóżek) większość znajduje się w części peryferyjnej obszaru. Nowością są obiekty hostelowe (łącznie 3 z około 100 miejscami noclegowymi). Intensywnie rozwija się baza gastronomiczna, szczególnie w odniesieniu do kawiarni, pubów i innych małych obiektów tego typu, zwłaszcza w obrębie Górnego i Dolnego Rynku oraz uliczek łączących je z dzielnicą uniwersytecką. Należy zaznaczyć, że dotychczasowy stan rozwoju turystyki nie powoduje przeciążenia dzielnicy śródmiejskiej nadmiernym ruchem turystycznym (zjawisko overtourismu), co dodatkowo wpływa na atrakcyjność turystyczną tego miasta.

Na uwagę zasługuje działalność promocyjna władz miejskich, w tym centrum informacji turystycznej, w którym dostępne są materiały informacyjne w języku polskim. Niewątpliwie dla turystów niezmiernie przydatna jest zniżkowa karta turystyczna (Olomouc Region Card), ważna w kilkudziesięciu obiektach kulturalnych i turystycznych całego kraju ołomunieckiego. W cenie karty, oprócz darmowej komunikacji miejskiej, turysta ma do dyspozycji darmowe zwiedzanie prawie wszystkich muzeów w mieście i regionie, a także zniżki w atrakcjach turystycznych oraz obiektach noclegowych i gastronomicznych. Do ciekawszych ofert należą: darmowe oprowadzania grup turystycznych po zabytkowym centrum miasta oraz uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych (np. udział w spektaklu miejscowego teatru).

Ołomuniec, jak i w zasadzie wszystkie historyczne miasta Republiki Czeskiej, pod względem turystycznym rozwija się wyraźnie w cieniu stołecznej Pragi, która skupia około 80% całego zagranicznego ruchu turystycznego w kraju. Jej potencjał, zwłaszcza na rynku międzynarodowym, jest niepodważalny i jak na razie nie do doścignięcia, dlatego też turystyczne znaczenie takich ośrodków regionalnych jak Ołomuniec jest ograniczone. Przejęcie przez Brno roli głównego ośrodka życia gospodarczego i społecznego całych Moraw także spowodowało marginalizację znaczenia Ołomuńca. Mimo to, jako historyczna stolica Moraw, ma on bardzo duży potencjał kulturowy, który jest wzmacniany przez historyczno-kulturowe powiązania miasta w obrębie Europy Środkowej, w tym wynikające z dziedzictwa habsburskiego i austro-węgierskiego. Pod tym względem właśnie historyczne centrum miasta jest niezmiernie bogate i stanowi niewątpliwie o atrakcyjności turystycznej Ołomuńca.

Zaproponowany przez autora model funkcjonalno-przestrzenny dzielnicy śródmiejskiej jest próbą całościowego ujęcia problematyki rozwoju funkcji turystycznej miasta historycznego w kontekście zmian zachodzących w tkance miejskiej i strukturze urbanistycznej w powiązaniu ze współczesną funkcją turystyczną miasta. Może on być wykorzystany przy

analizie zjawisk turystycznych przebiegających w miastach Europy Środkowej, w których ogólnoeuropejskie tendencje historyczno-rozwojowe są uzupełniane przez procesy charakterystyczne dla tego regionu, zwłaszcza w kontekście wspólnego dziedzictwa (np. miasta twierdze, miasta średniowieczne, miasta ośrodki życia duchowego, miasta ogrody, miasta uniwersyteckie).

BIBLIOGRAFIA

- Abrahám, J. (2017). Praha jako destinace kongresového cestovního ruchu. W: J. Vystoupil, H. Kotíková (red.), *Městský cestovní ruch* (s. 24–33). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Ashworth, G.J. (1989). Urban tourism: An imbalance in attention. W: C.P. Cooper (red.), *Progress in tourism, recreation and hospitality management* (s. 33–54). Belhaven Press.
- Ashworth, G.J. (1993). Heritage planning: An approach to managing historic cities. W: M. Bogdani-Czepita, Z. Zuziak (red.), *Managing historic cities* (s. 27–53). International Cultural Centre.
- Ashworth, G.J. (1997). Planowanie dziedzictwa. W: K. Broński, J. Purchla, Z. Zuziak (red.), *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa* (s. 25–48). Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Ashworth, G., Page, S.J. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32(1), 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.002>
- Ashworth, G.J., Tunbridge, J.E. (1990). *The tourist-historic city*. Belhaven Press.
- Bistřícký, J. (2002). Počátky Hradu a města. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 27–46). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Bláha, J. (2002). Před výskytem písemných zpráv. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 17–26). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dumbrovská, V. (2016). Urban tourism development in Prague: From tourist mecca to tourist ghetto. W: N. Bellini, C. Pasquinelli (red.), *Tourism in the city: Towards an integrative agenda on urban tourism* (s. 275–283). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-26877-4_19
- Dumbrovská, V., Fialová, D. (2016). Turistické okrsky a turistifikace v Praze: Případová studie Královské cesty. *Studia Turistica*, 7(1), 6–17. https://www.studiaturistica.cz/wp-content/uploads/2019/04/studia_turistica_2016_1.pdf
- Edwards, D., Griffin, T., Hayllar, B. (2008). Urban tourism research: Developing an agenda. *Annals of Tourism Research*, 35(4), 1032–1052. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.09.002>
- Fiala, J. (2002). Město v pevnosti. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 143–180). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Fialová, D., Dumbrovská, V. (2014). Tourist intensity in capital cities in Central Europe: Comparative analysis of tourism in Prague, Vienna and Budapest. *Czech Journal of Tourism*, 3(1), 5–26. <https://doi.org/10.2478/cjot-2014-0001>
- Fialová, D., Dumbrovská, V. (2017). Královská cesta v Praze – příklad turistického okrsku. W: J. Vystoupil, H. Kotíková (red.), *Městský cestovní ruch* (s. 136–147). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Jansen-Verbeke, M., Lievois, E. (1999). Analysing heritage resources for urban tourism in European cities. W: R.W. Butler, D.G. Pearce (red.), *Contemporary issues in tourism development: Analysis and applications* (s. 81–107). Routledge.
- Kaczmarek, J., Kaczmarek, S. (2009). *Turystyka kulturowa – człowiek w miejskiej przestrzeni wymiany*. W: K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej* (s. 7–35). Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu.

- Kohout, Š. (2002). Rozkvět města. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 47–70). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kotíková, H. (2017). Městský cestovní ruch – případová studie Olomouc. W: J. Vystoupil, H. Kotíková (red.), *Městský cestovní ruch* (s. 34–47). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kotus, J., Rzeszewski, M., Bajerski, A. (2015). *Przyjezdni w strukturze miasta – miasto wobec przyjezdnych: studenci i turyści w mieście w kontekście koncepcji city users*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Kowalczyk, A. (2005). Nowe formy turystyki miejskiej. *Prace i Studia Geograficzne*, 35, 155–197.
- Kowalczyk-Anioł, J. (2018). Koncepcja gentryfikacji turystycznej i jej współczesne rozumienie. *Prace Geograficzne*, 154, 35–54. <https://doi.org/10.4467/20833113PG.18.009.8965>
- Kowalczyk-Anioł, J. (2019a). Hipertrofia turystyki miejskiej – geneza i istota zjawiska. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 32(4), 7–18. <https://doi.org/10.18778/2543-9421.04.01>
- Kowalczyk-Anioł, J. (2019b). Tourismification of the housing resources of historical inner cities: The case of Krakow. *Studia Miejskie*, 35, 9–25. <https://doi.org/10.25167/sm.1014>
- Kurek, W., Mika, M. (red.). (2008). *Waloryzacja przestrzeni miejskiej Krakowa dla potrzeb turystyki. Raport końcowy*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego; Biuro ds. Turystyki Urzędu Miasta Krakowa. www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/62310
- Law, C.M. (2002). *Urban tourism: The visitor economy and the growth of large cities*. Cengage Learning EMEA.
- Liszewski, S. (1999). Przestrzeń turystyczna miasta (przykład Łodzi). *Turyzm/Tourism*, 9(1), 51–73. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.9.1.04>
- Liszewski, S. (2005). Metropolitalny region turystyczno-wypoczynkowy. Przykład miasta Łodzi. *Turyzm/Tourism*, 15(1–2), 121–138. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.15.1-2.09>
- Liszewski, S. (2007). Miasto jako obszar podaży i popytu turystycznego. Studium z geografii turystyki. *Turyzm/Tourism*, 17(1–2), 77–92. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.17.1-2.06>
- Łabuz, R. (2020). Centrum handlowe a rzeka. Studium przypadku. *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, 2, 93–108. <https://doi.org/10.4467/00000000PUA.20.012.13061>
- Madurowicz, M. (2008a). Kto jest turystą w przestrzeni miasta? Poszukiwania badawcze. W: A. Krawczyk (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne* (s. 59–84). Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Madurowicz, M. (2008b). Rozumienie turystyki miejskiej. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium Wiedzy o Mieście: T. 21: Funkcja turystyczna miast* (s. 11–16). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Marianovská, V. (2021). *Airbnb v Praze. Analýza množství, struktury a rozmístění nabízených ubytování k 13.7.2021*. Institut plánování a rozvoje hlavního města Prahy. <https://iprpraha.cz/assets/files/files/d04b5921e3ed04b267ea61ccc20efe08.pdf>
- Mika, M. (2011a). Miasta jako obszary recepcji turystycznej. W: M. Mika (red.), *Kraków jako ośrodek turystyczny* (s. 15–33). Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mika, M. (red.). (2011b). *Kraków jako ośrodek turystyczny*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mikos von Rohrscheidt, A. (red.). (2011). *Obcy w Poznaniu. Historyczna metropolia jako ośrodek turystyki kulturowej*. KulTour.pl; Wydawnictwo „PROKSENIA”. <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/18847>
- Pearce, D.G. (2001). An integrative framework for urban tourism research. *Annals of Tourism Research*, 28(4), 926–946. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(00\)00082-7](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(00)00082-7)
- Pojsl, M. (2002). Restaurace katolicizmu a státního absolutizmu. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 121–142). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Profil města Olomouce 2023 / Olomouc city profile 2023*. (2023, wrzesień). Statutární město Olomouc. https://olomouc.eu/administrace/repository/gallery/articles/88_8827/profil-mesta-olomouce-2023.cs.pdf
- Richter, J. (red.). (2010). *Tourist city Berlin – tourism & architecture*. Braun Publishing.
- Schulz, J. (red.). (2002). *Olomouc. Malé dějiny města*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Schulz, J. (2002). Opět v demokracii. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 327–338). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Skoupý, A. (2002). Bourání hradeb. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 181–216). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Statutární město Olomouc. Oficiální informační portal. (b.r.). *Mapa MPR Olomouc a jejího ochranného pásma*. Pobrane 15 września 2023 r. z <https://www.olomouc.eu/o-meste/uzemni-planovani/mpr-olomouc/mapa-mpr>
- Tichák, M. (2000). *Paměť olomouckých předměstí*. Votobia.
- Tichák, M. (2002). Předměstí a připojené obce. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 339–368). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Tichák, M. (2008). *Flora Olomouc 1958–2008. Rozkvětlé půlstoletí*. Vystaviště Flora Olomouc.
- Tichák, M. (2018). *Když padly hradby. Olomouc na přelomu dvoustoletí* (wyd. 2). Burian a Tichák.
- Trapl, M. (2002). V republice. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 217–250). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Urbášek, P. (2002). Za socialismu. W: J. Schulz (red.), *Olomouc. Malé dějiny města* (s. 301–326). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Vystoupil, J. (2017). Městský cestovní ruch v České republice – geografická analýza. W: J. Vystoupil, H. Kotíková (red.), *Městský cestovní ruch* (s. 12–23). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Vystoupil, J., Holešinská, A., Kunc, J., Maryáš, J., Seidenglanz, D., Šauer, M., Tonev, P., Víturka, M. (red.). (2006). *Atlas cestovního ruchu České republiky*. Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- Zmyšlony, P., Kowalczyk-Anioł, J. (2019). Urban tourism hypertrophy: Who should deal with it? The case of Krakow (Poland). *International Journal of Tourism Cities*, 5(2), 247–269. <https://doi.org/10.1108/IJTC-07-2018-0051>
- Žabińska, T. (2013). Turystyka w dużych miastach i metropoliach. Wybrane problemy rozwoju i zarządzania. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 147, 133–153. https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/10_T.Zabinska_Turystyka_w_duzych_miastach_i_metropoliach.pdf

Artykuł wpłynął:
15 września 2023

Zaakceptowano do druku:
20 listopada 2023

Justyna Mokras-Grabowska

 <https://orcid.org/0000-0003-0994-5484>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Geografii Miast, Turyzmu i Geoinformacji

justyna.grabowska@geo.uni.lodz.pl

MIEJSKIE PRZESTRZENIE NIEOCZYWISTE – ICH ATRAKCYJNOŚĆ TURYSTYCZNA I MIEJSCE W DYDAKTYCE AKADEMICKIEJ NA PRZYKŁADZIE REALIZACJI METODY *PROJECT-BASED LEARNING* (PBL) NA KIERUNKU TURYSTYKA I REKREACJA W UNIWERSYTECIE ŁÓDZKIM

Abstrakt: Głównym celem artykułu jest charakterystyka zjawiska przestrzeni nieoczywistych, czyli zaniedbanych, zdegradowanych, zniszczonych, potocznie postrzeganych jako brzydkie i nieatrakcyjne, oraz ich rosnącego znaczenia w turystyce. Drugim celem opracowania jest zaprezentowanie *project-based learning* (PBL) jako metody nauczania w szkolnictwie wyższym i jej roli w procesie uświadamiania studentom kierunku turystyka i rekreacja Uniwersytetu Łódzkiego wartości takich miejsc w turystyce. W artykule zdefiniowano zjawisko przestrzeni nieoczywistej oraz przedstawiono sposób realizacji tej metody dydaktycznej w latach 2019–2023. Szerzej omówiono edycję z 2023 r., gdy analizie poddano także wyniki badania ankietowego przeprowadzonego wśród studentów na temat funkcji, jaką PBL pełni w procesie nauczania o przestrzeni turystycznej.

Słowa kluczowe: przestrzeń miejska, przestrzeń nieoczywista, atrakcyjność turystyczna, metoda projektu, *project-based learning* (PBL), szkolnictwo wyższe

NON-OBVIOUS URBAN SPACES: THEIR TOURIST ATTRACTIVENESS AND PLACE IN HIGHER EDUCATION, BASED ON THE EXAMPLE OF “PROJECT-BASED LEARNING” (PBL) ON THE TOURISM AND RECREATION COURSE AT THE UNIVERSITY OF LODZ

Abstract: The main aim of the article is to describe so-called non-obvious spaces (neglected, degraded, destroyed and commonly perceived as “ugly” and unattractive) and their growing role in tourism. The second aim is to present the project-based learning (PBL) method in higher education and its role in making students of the University of Lodz’s tourism and recreation program aware of the importance of non-obvious spaces in tourism. The article defines the phenomenon of non-obvious spaces and the didactic method of PBL (five recent editions: 2019–2023). The 2023 course is discussed in more detail, with the results of a survey conducted among students on the importance of this method in the process of teaching tourism space were also analyzed.

Keywords: urban space, non-obvious space, tourist attractiveness, project-based learning (PBL), higher education

1. WPROWADZENIE

Przestrzenie miejskie podlegają w ostatnich latach zauważalnym przemianom. Procesy polepszania jakości miejskiego krajobrazu, rozumiane jako poprawa jego zagospodarowania, ładu przestrzennego oraz kompozycji, prowadzą do wyraźnej estetyzacji, która oznacza podnoszenie atrakcyjności tego krajobrazu i wydobywanie jego najważniejszych walorów. Wiąże się to z działaniami marketingowymi służącymi zwiększeniu ruchu turystycznego, a także uczynieniu

miast atrakcyjnymi dla samych mieszkańców. Ostatnio jednak również przestrzenie zaniedbane, pozostające na uboczu owych przemian, stają się interesujące dla odwiedzających, którzy poszukują nowych, oryginalnych, często zaskakujących destynacji turystycznych. Łączy się to z coraz bardziej wysublimowanymi potrzebami człowieka, także tymi związanymi z eksploracją turystyczną. Przestrzenie takie stają się przedmiotem niszowego zainteresowania, w tym indywidualnych

poszukiwań poznawczych. Dostrzeżenie, zrozumienie i poznanie walorów tych miejsc zdaje się być zatem istotnym elementem w procesie dydaktycznym przyszłych specjalistów z zakresu turystyki i rekreacji.

Zasadniczym celem artykułu jest omówienie zjawiska przestrzeni nieoczywistych, pojmowanych jako obszary zaniedbane, zdegradowane, zniszczone, potocznie postrzegane jako brzydkie i nieatrakcyjne, a zarazem podkreślenie ich rosnącego znaczenia w turystyce. Ze względu na nieostrość definicji przestrzeni nieoczywistych prezentowane rozważania mają charakter autorski i koncepcyjny, stanowiąc tym samym punkt wyjścia do dalszego procesu badawczego.

Drugim ważnym celem opracowania jest omówienie metody nauczania zwanej *project-based learning* (PBL) i jej funkcji w procesie uświadamiania studentom kierunku turystyka i rekreacja Uniwersytetu Łódzkiego wartości przestrzeni nieoczywistych w turystyce. W artykule zaprezentowano pięć ostatnich edycji zajęć, prowadzonych w latach 2019–2023. Szerzej omówiono edycję z 2023 r., gdy analizie poddano wyniki badania ankietowego zrealizowanego wśród studentów ($n = 30$) na temat znaczenia tej metody w procesie nauczania o przestrzeniach nieoczywistych. Szczególną rolę w kolejnych edycjach zajęć odegrała postindustrialna tkanka miejska Łodzi, która aktualnie podlega procesom rewitalizacyjnym, będąc doskonałym tłem dla podobnych działań edukacyjnych. Dla zilustrowania badanego zjawiska w artykule zastosowano następujące metody badawcze: kwerendę literatury oraz analizę danych zastanych.

2. NIEOCZYWISTA PRZESTRZEŃ MIEJSKA I JEJ ZNACZENIE W TURYSTYCE

W czasach postmodernizmu przestrzeń miejska ulega dużym przemianom, jest modyfikowana m.in. w celu przyciągnięcia jak największej liczby turystów. Widać to również w Polsce, gdzie w miastach, po latach deformowania i deprecjonowania przestrzeni publicznej, wdraża się zmiany służące polepszaniu jakości miejskiego krajobrazu (Wantuch-Matla, 2016). W ostatnim czasie także strategie rozwoju miast dotyczą dobrego wykorzystania i pomnażania potencjału istniejącej tkanki miejskiej. Znaczenie zyskuje samo pojęcie rewitalizacji, które jednak często jest nadużywane i staje się synonimem estetyzacji przestrzeni publicznej. Zadbany stan przestrzeni publicznych oraz ich atrakcyjność wizualna są bez wątpienia istotnymi czynnikami przykuwającymi uwagę użytkowników, poprawiającymi jakość życia w mieście, jego wizerunek i prestiż, wykorzystywanymi również w działaniach marketingowych (Bierwiaczon, 2018). Przestrzeń publiczna jest definiowana jako dostępny, przyciągający, estetyczny obszar w mieście,

w którym ludzie chcą się spotykać, działać i czuć się bezpiecznie (Bierwiaczon, 2018). Coraz częściej w ładzie przestrzennym uwypuklana jest rola harmonii przestrzennej związanej bezpośrednio właśnie z estetyką obszaru, rozumianą jako czytelność i atrakcyjność otoczenia. Zwykle jednak w tym przypadku dochodzi do zjawiska uniformizacji centrów miast, a odwiedzający je doznają podobieństwa doświadczeń. Stąd nowej wartości nabierają przestrzenie pozornie nieatrakcyjne, pozostające niejako na uboczu wspomnianych przemian – miejsca zdemolowane, zdegradowane, zaniedbane, które w wyniku rosnącego ruchu turystycznego, zmieniających się tendencji, potrzeb oraz poszukiwania coraz to nowych obszarów do eksploracji turystycznej zdobywają zainteresowanie odwiedzających.

Widoczny jest też przesyt tradycyjnymi formami atrakcyjności turystycznej, realizowanymi w tzw. starych przestrzeniach turystycznych, na rzecz zainteresowania przestrzeniami codzienności i kontrowersyjną atrakcyjnością miejsc (Gandecka, 2016). Można pokusić się o stwierdzenie, że turystów znudziły już miejsca czyste, estetyczne, „cukierkowe” (Derek, 2013). Mamy do czynienia ze swoistym poszerzaniem przestrzeni turystycznej, gdy celem wyjazdów stają się obiekty i miejsca o wątpliwej atrakcyjności, do niedawna uznawane za nieciekawe i niewarte zainteresowania (Stasiak, 2015).

Do najbardziej kontrowersyjnych obszarów w turystyce należą: zachowania turystów, odwiedzane miejsca, formy turystyki oraz produkty turystyczne. Pojawiające się wątpliwości mogą mieć charakter prawny, etyczny-moralny, kulturowy, estetyczny, zdrowotny, ekonomiczny oraz ekologiczny. Wśród najbardziej spornych destynacji turystycznych trzeba wymienić: dzielnice przemysłowe, tereny wojskowe, osiedla mieszkaniowe, czy tereny pełniące funkcje transportowe. Są to miejsca, gdzie toczy się zwyczajne życie mieszkańców, postrzegane jako autentyczne i nieudawane. Potrzeby współczesnego człowieka stają się bowiem coraz bardziej wysublimowane. Dotyczy to także zachowań turystycznych. By je zaspokoić, poszukuje się nowych przestrzeni, miejsc i obiektów mogących stać się atrakcją turystyczną, również takich, które powszechnie i stereotypowo są uznawane za nieatrakcyjne (Duda i Wiluś, 2015). Tego typu obiekty to przedmiot rosnącego, choć ciągle jeszcze niskiego zainteresowania, co ma związek z narodzinami nowej, specyficznej formy podróżowania. Jej celem jest doświadczanie niesamowitości – zaniedbane, zniszczone obszary miast są dla odwiedzających „brzydkie, ale fascynujące”, „tak beznadziejne, że aż fajne”, są czymś pomiędzy grozą a zachwytem, doświadczaniem niesamowitego, swego rodzaju powidokiem (Szerszeń, 2013).

Odwiedzających zajmuje także sam rozpad, który staje się spektakularny, również z artystycznego punktu widzenia (spektakl rozpadu). To właśnie za sprawą sztuki i artystycznych interpretacji tego typu

przestrzenie zaczynają istnieć na nowo. Artystów interesuje aspekt rozpadu i nieistnienia, negatywny czynnik wpisany w istotę miejsca – jego tzw. widmowość. Nieobecność, pustka, kulturowa korozja i procesy rozpadu zdają się pomnażać znaczenia, powodując, że miejsca stają się tak brzydkie, że aż atrakcyjne. W dobie współczesnych poszukiwań doceniana jest również inność fragmentów przestrzeni doświadczanych przez turystów, ponieważ tworzą one kategorię intrygującą i obiecującą poznawczo (Czaja, 2013). Mimo że miejsca te pod względem stereotypowo postrzeganej atrakcyjności pozornie nie powinny się znaleźć się w przewodnikach turystycznych, to rosnący popyt turystyczny powoduje, że poszukuje się nowych przestrzeni, określanych mianem miejsc nieoczywistych, które mogłyby stać się atrakcją turystyczną. Jest nią bowiem wszystko to, co jest w stanie zainteresować i przyciągnąć odwiedzającego (Duda i Wiluś, 2015). Takie jej rozumienie pozwala zatem na szeroką i subiektywną interpretację – atrakcją turystyczną może być także przestrzeń pozornie niezastępująca na zainteresowanie, przestrzeń opuszczona, zdegradowana i zaniedbana. Chociaż miejsca odmienne od typowych atrakcji budzą wiele kontrowersji, pozwalają miastom się wyróżnić (Gandeka, 2016). Ocena atrakcyjności wymaga jednak odmiennego, bardziej świadomego podejścia, a często rzadko spotykanej, dogłębnej wiedzy odbiorcy i wrażliwości, która umożliwi narrację ukazującą odwiedzane miejsca z nieco innej, nietypowej perspektywy.

Opisywane zjawisko jest bliskie tzw. turystyce slumsów (ang. *slum tourism, slumming*), turystyce ubóstwa (*poor tourism, poorism, poverty tourism, favel tourism*), turystyce w gettach (*ghetto tourism*), turystyce codzienności czy eksploracji miejskiej (*urbex*), określanych mianem kontrowersyjnych form turystyki¹ (Stasiak, 2015). Polega na odwiedzaniu dzielnic skrajnej biedy, w których przedmiotem obserwacji są ludzie w ich naturalnym środowisku – to inaczej strefa kulis, często bardzo niedostępna, skrywana (Frenzel i in., 2012). Turystyka slumsowa jest jedną z najszybciej rozwijających się niszowych form turystyki (Ma, 2010). Odnosi się głównie do krajów tzw. globalnego Południa, ale jest też obecna w innych rejonach świata. Jak podaje Gandeka (2016), przestrzeń turystyczna może bowiem obejmować miejsca uchodzące dotychczas za nieatrakcyjne, jak: zdegradowane dzielnice czy dzielnice nędzy, hermetyczne etniczne getta lub kwartały miasta znajdujące się pod kontrolą zorganizowanych grup przestępczych (Stasiak, 2015). Mimo pejoratywnego i nieetycznego wydźwięku tego typu podróży turystycznych warto jednak podkreślić, że jeżeli mają one indywidualny i świadomy charakter, dotyczą codzienności życia ludności i prawdziwości z tym związanej, to mogą być sposobem na przeżycie autentycznych doznań w przestrzeni geograficznej. Taki turysta (zwany podróżnikiem bądź odkrywcą) podąża do dzielnic „zarezerwowanych”

dotychczas tylko dla gospodarzy. Główną motywacją tego typu podróży jest ciekawość, a zejście z utartego szlaku oznacza nowe doświadczenia i dreszcz emocji. Zwiedzanie dzielnic biedy ma także związek z dylematami natury estetycznej. Chaos, brud i nieład zabudowy wiążą się z silnymi przeżyciami i fascynacją brzydotą. Niestety turystyka slumsowa uznawana jest najczęściej za niezwykle dyskusyjną pod względem moralnym, w której turysta staje się podglądaczem prywatnego życia lokalnej ludności (Olczyk, 2013). Należy jednak zauważyć, że turystyka, będąc formą konsumpcji dóbr i usług mających za zadanie dawać niecodzienne doznania, zawsze jest formą podglądania, stanowi swego rodzaju kolekcjonowanie widoków i elementów krajobrazu (Urry, 2007). Na spojrzenie turysty składają się bowiem cechy miejsca odróżniające je od krajobrazu życia codziennego, turysta poszukuje możliwości doświadczania szczególnie nietypowych przyjemności, mocniej angażujących jego zmysły. Coraz częściej chce on natrafiać na obiekty lub zjawiska wyróżniające się spośród innych nadzwyczajnością i niecodziennością.

Warto dodać, że w ostatnim czasie widoczna jest tendencja do eksplorowania miasta przez samych jego mieszkańców, określanych mianem turystów we własnym mieście lub turystów okazjonalnych (Lloyd i Nichols Clark, 2001; Merrilees i in., 2005). Mieszkańcy wydają się być ciekawi miejsca zamieszkania, chcą je odkrywać, poznawać jego historię, niekiedy wręcz budować swoją tożsamość z miastem. W takim przypadku znaczenie mają właśnie przestrzenie miejskie niepodlegające modyfikacjom na potrzeby ruchu turystycznego – interesujące poznawczo stają się m.in.: osiedla z blokowiskami, fabryczne pustostany czy ruiny historycznych budowli.

Ta nieoczywistość przestrzeni miejskich leży u podstaw wprowadzenia metody PBL do programu nauczania na kierunku turystyka i rekreacja w Uniwersytecie Łódzkim. Celem zajęć było wskazanie studentom innego spojrzenia na przestrzeń miejską i jej atrakcyjność turystyczną oraz umożliwienie poznania miejsc z pozoru nieatrakcyjnych.

3. PROJECT-BASED LEARNING (PBL) JAKO METODA PRACY DYDAKTYCZNEJ

Praca dydaktyczna w szkolnictwie wyższym stanowi bardzo złożony proces. Bardzo ważne jest w tym przypadku nauczanie w sposób kreatywny, angażujący studentów do zadań praktycznych (Mroczek-Żulicka i Mokras-Grabowska, 2020). Stosowanie nowych praktyk pedagogicznych promujących zaangażowanie studentów oraz doskonalenie krytycznego i twórczego myślenia to kwestie podstawowe współczesnej dydaktyki, której celem powinno być kształtowanie człowieka

twórczego, wynalazczego i odkrywczego, zdolnego do działań innowacyjnych (Kotarba-Kańczugowska, 2021).

Szczególno znaczenia kreatywna dydaktyka nabiera wobec kształcenia przyszłych kadr dla sektora branży turystycznej (Richards, 2011). Jednym z przykładów jest tworzenie nowych produktów turystycznych opartych na autentyczności miejsca, jego potencjale, tożsamości i *genius loci*. Współcześnie turyści coraz częściej odchodzą od tradycyjnego modelu wypoczynku 3xS (ang. *sun, sand, sea* – ‘słońce, plaża, piasek’) na rzecz 3xE (ang. *entertainment, excitement, education* – ‘rozrywka, ekscytacja, edukacja’). Widać to także w przypadku turystyki miejskiej – nowo powstające produkty turystyczne (lub nowe atrakcje turystyczne) wykorzystują autentyczną tkankę miejską wraz z otoczeniem społecznym i jego twórczym potencjałem. Odwiedzający poszukują bowiem kontaktu z *unicum* miejsca, oczekują konfrontacji z przestrzenią autentyczną, niezmienną w procesie estetyzacji. Istotne są zwłaszcza przestrzenie zdegradowane, które stanowią niejako materializację działań poprzednich pokoleń (Zieliński, 2011), ponieważ postępująca globalizacja niesie za sobą zagrożenie dla jakości krajobrazu miejskiego poprzez unifikację, nijakość i nadmierną komercjalizację (Zieliński, 2011).

W dydaktyce bardzo ważna jest aktywizacja studentów do działań poszukujących, kreatywnych, niesablonowych oraz integrowanie podstawowych dziedzin kształcenia: poznawczej, psychomotorycznej oraz emocjonalno-motywacyjnej. Metodą pracy pozwalającą na osiągnięcie powyższych celów jest m.in. PBL, stosowana na różnych poziomach edukacji, w tym również na poziomie szkolnictwa wyższego, w odniesieniu do wielu dyscyplin naukowych (Kokotsaki i in., 2016).

Metodę projektów zaczęto wdrażać w Stanach Zjednoczonych w pierwszej połowie XX w., co miało związek z narastającą krytyką szkoły tradycyjnej (Kotarba-Kańczugowska, 2021). Za twórcę metody projektów uważa się W.H. Kilpatricka. Wprowadzając tę metodę, Kilpatrick nadawał jej rangę naczelną zasady dydaktycznej, w której najważniejsza była samodzielna praca uczniów. Twierdził, że aby proces kształcenia przynosił efekty, wiedza powinna być zdobywana samodzielnie i opierać się na własnych zainteresowaniach jego uczestników.

Project-based learning to metoda grupowej, interdyscyplinarnej i autonomicznej pracy dydaktycznej, w której studenci realizują dane przedsięwzięcie na podstawie przyjętych, ustalonych założeń. Cechują ją m.in.: konstruktywne poszukiwanie, współpraca oraz konfrontacja z praktycznymi zadaniami występującymi w otoczeniu (Kokotsaki i in., 2016). Istotne jest, że na wstępie pracy ustalane są cele i metody działania oraz realizacji kolejnych etapów zadań. Wyniki pracy studentów prezentowane są publicznie. W trakcie realizacji projektu kluczowa jest funkcja opiekuna, który nie

tylko ocenia rezultaty pracy studentów, ale także konsultuje poszczególne decyzje przez nich podejmowane.

Każdy realizowany projekt ma charakter autorski i nowatorski – stanowi dzieło studentów, którzy są za niego odpowiedzialni. Duże znaczenie ma tu możliwość ćwiczenia umiejętności społecznych w grupie, takich jak: podejmowanie wspólnych decyzji, rozwiązywanie pojawiających się konfliktów, dzielenie się rolami i zadaniami. W trakcie swojej pracy studenci uczą się zdobywania informacji z różnorodnych źródeł, ich selekcjonowania i opracowywania. Praca metodą projektów jest pracą kreatywną, samodzielną, zaangażowaną i odpowiedzialną. Uczy komunikacji w grupie, a wspieranie tradycyjnego nauczania metodą PBL przynosi lepsze efekty (Bell, 2010). Od studentów wymaga się samodzielności w realizacji zadania, formułowania własnych pomysłów oraz aktywnego poznawania nowych zagadnień. Kształcone są umiejętności skutecznego wykorzystania czasu przeznaczonego na realizację projektu (Kotłowska, 2014). Metoda pozwala również samodzielnie planować i organizować swoją pracę, a zarazem dokonywać samooceny. Studenci w trakcie pracy zaczynają identyfikować się z zadaniem, współpracują również z lokalnymi społecznościami, co uważa się za dużą zaletę PBL (Kotarba-Kańczugowska, 2021).

Metoda projektów jest więc nauką opierającą się na dociekaniu, poszukiwaniu i interakcji z lokalnymi społecznościami, dzięki czemu może stanowić ważne doświadczenie edukacyjne (Al-Balushi i Al-Aamri, 2014; Wurdinger i in., 2007). W procesie nauczania studenci m.in. przeprowadzają swego rodzaju dochodzenie, zbierają, analizują i interpretują informacje oraz dane, wnioskuje i relacjonują (Blumenfeld i in., 2000). Wiele przykładów w literaturze pokazuje szerokie wykorzystanie i dużą efektywność PBL, zwłaszcza w przypadku studiów inżynierskich i opracowywania projektów nowych produktów (Kokotsaki i in., 2016).

W literaturze przedmiotu mówi się jednak też o wadach metody projektów. Wśród nich wymieniane są m.in.: czaso- i pracochłonność, nierównomierność rozłożenia i realizacji zadań, brak współpracy i komunikacji w grupie oraz pojawiające się problemy natury technicznej i organizacyjnej (Kotłowska, 2014).

Metoda projektów powinna obejmować następujące fazy pracy: zainicjowanie projektu, spisanie kontraktu, wybór tematu, podział na grupy, sformułowanie ogólnych i szczegółowych celów projektu, przygotowanie harmonogramu pracy i podział zadań, dobór literatury, poszukiwanie źródeł wiedzy, realizację projektu, prezentację wyników i ewaluację.

W fazie zainicjowania projektu istotne jest opracowanie przez koordynatora instrukcji realizacji, zawierającej wszelkie informacje formalno-organizacyjne (np. terminy i sugerowane źródła). Kontrakt może być przygotowany wspólnie przez nauczyciela i studentów. Prezentacja wyników pracy może przybierać różnorodną

formę: albumów, szkiców, map, debat, dyskusji, nagrań dźwiękowych, filmów, pikników naukowych, konferencji naukowych, broszur, plakatów, form plastycznych, portfolio, prezentacji multimedialnych, przedstawień teatralnych, inscenizacji, modeli, makiet, wystaw czy festiwali.

4. PRZYKŁAD REALIZACJI METODY PROJECT-BASED LEARNING NA KIERUNKU TURYSTYKA I REKREACJA W UNIWERSYTECIE ŁÓDZKIM

Podstawowym celem zastosowania *project-based learning* było wdrożenie metody pracy odmiennej od tradycyjnej – twórczej, opartej na własnych poszukiwaniach. Ponadto równie ważną kwestię stanowiło eksplorowanie przestrzeni geograficznej o nieoczywistym, niesztampowym, osobliwym charakterze oraz ukazanie i uzmysłowienie studentom walorów takiej przestrzeni.

Studenci pracowali w kilkuosobowych grupach wyodrębnionych w losowaniu pod kierownictwem swoich opiekunów. Ocena pracy w projekcie miała charakter złożony, składała się z kilku elementów, do których należały: wzajemna ocena pracy członków grupy (30%), ocena pracy każdego członka grupy przez opiekuna (40%) oraz ocena prezentacji finałowej przez opiekunów. Dodatkowo z każdego spotkania opiekuna z grupą wysyłano do koordynatora sprawozdania z wykonanej pracy. Ocena wystawiana przez koordynatora zajęć dotyczyła raportu końcowego każdej grupy, który był głównym rezultatem zajęć. Znaczenie przy ocenie końcowej miały również: obecności na wszystkich spotkaniach, oryginalność pomysłu, działanie zgodne z określonymi etapami (w tym etapy pracy metodą *design thinking*), sposób prezentacji pomysłu przez grupę, estetyka wykonania raportu końcowego, zastosowanie się do wszystkich wytycznych oraz terminowe dostarczenie sprawozdań i raportu.

Design thinking to metoda projektowa stosowana z reguły przy wprowadzaniu innowacyjnych produktów i usług, polegająca na przejściu przez pięć etapów: empatyzacji, definiowania problemu, generowania pomysłów, prototypowania i testowania (Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego, 2015). Dzięki takiej pracy studenci mieli szansę prowadzić bardziej wnikliwe obserwacje, a co za tym idzie – tworzyć rozwiązania dopasowane do potrzeb pojedynczych odbiorców. Zdaniem autorki zastosowanie w ramach zajęć metody *design thinking* jako metody pracy o charakterze badawczo-twórczym, włączającej w proces projektowania potrzeby użytkowników eksplorowanych przestrzeni, pozwalało studentom na pogłębione poznanie zjawisk i problemów w nich występujących.

Daje to możliwość szerokiej perspektywy, identyfikacji różnych podejść, a następnie wdrożenia najlepszych pomysłów. Przejście przez poszczególne etapy wiązało się z zastosowaniem rozmaitych narzędzi, takich jak: wywiady pogłębione i obserwacje (etap empatyzacji), mapy empatii (definiowanie problemu), burza mózgów (generowanie pomysłów), formy przestrzenne (prototypowanie) oraz plan zbierania informacji (testowanie). Mimo że wykorzystywane w metodzie *design thinking* etapy procedury badawczej wydają się być powszechnie znane, ich usystematyzowanie i nazwanie pomaga uporządkować proces twórczy.

W dalszej części artykułu zostaną zaprezentowane kolejne edycje zajęć, zrealizowane w latach 2019–2023.

4.1. EDYCJA 2019

W 2019 r. edycja nosiła tytuł „Co wydarzy się w Łodzi”. Jej celem było opracowanie propozycji intrygującego wydarzenia, np.: pokazu, wystawy, wydarzenia kulturalnego, pikniku, festynu, gry terenowej i in., w przestrzeni łódzkich osiedli (przydzielone osiedla to: Stary Widzew, Widzew-Wschód, Olechów-Janów, Teofilów-Wielkopolska, Radogoszcz, Bałuty-Doły, Stare Polesie, Karolew, Retkinia-Wschód, Piastów-Kurak i Rokicie). Należało dopasować propozycję do potrzeb mieszkańców danej przestrzeni oraz wykorzystać specyfikę dziedzictwa kulturowego i tożsamości miejsca. W edycji wsparto się metodą *design thinking*, a aby wstępnie zidentyfikować talenty studentów, wykonano test ról zespołowych M. Belbina, który pomaga określić indywidualne predyspozycje do pracy w zespole, sposoby współpracy i budowanie relacji z innymi (Belbin Polska, b.r.). Produktami końcowymi były raport oraz prezentacja finałowa. Nieoczywistość przestrzeni w tym przypadku wiązała się z potraktowaniem osiedli i typowych dla nich blokowisk jako obszarów potencjalnie interesujących, a na pewno ważnych dla samych mieszkańców. Znaczenie w procesie badawczym miały warstwa historyczna tych miejsc (historia osiedli, czas ich powstania, specyfika zabudowy), tożsamość oraz przywiązanie mieszkańców do miejsca.

4.2. EDYCJA 2020

Edycja w 2020 r. przebiegała pod nazwą „Ulice nieoczywiste”, a jej celem było wykorzystanie nieoczywistego potencjału wybranych łódzkich ulic, o mało znanym, nieeksploatowanym dziedzictwie, do stworzenia niszowej atrakcji dla odwiedzających (przydzielone ulice to: Tuwima/Struga, Sienkiewicza, Narutowicza/Zielona, Piramowicza/Jaracza, Jaracza/Więckowskiego, Próchnika/Rewolucji 1905 r., Gdańska, Legionów, Zielona, Narutowicza). Pomysł opierał się na rozmowach z użytkownikami ulic:

mieszkańcami, przechodniami, usługodawcami. Należało uwzględnić nieoczywistą wyjątkowość przestrzeni, jej tożsamość i dziedzictwo oraz miejscowy kapitał kreatywny². Ponownie zastosowano metodę *design thinking*, natomiast na wstępie przeprowadzono wśród studentów test ról zespołowych Belbina. Wśród obiektów, z których studenci mogli czerpać inspirację, znalazły się m.in.: podwórka, zaułki, zaniedbane domy i kamienice, zakłady rzemieślnicze, pracownie, sklepy, lokalne bary, street art, targowiska i lokale gastronomiczne. Obok obiektów duże znaczenie miały także postaci charakterystyczne dla eksplorowanych przestrzeni, których losy wpłynęły na historię wybranych miejsc.

4.3. EDYCJA 2021

W 2021 r. edycja nosiła nazwę „Miejsce obok” i miała odmienny charakter z powodu obostrzeń sanitarnych wprowadzonych w wyniku rozprzestrzeniania się pandemii COVID-19. Została przeprowadzona w formule online. Celem edycji było odkrycie historii bliskiego sobie miejsca oraz stworzenie pomysłu na atrakcję nawiązującą do tej historii. Podstawę pracy stanowiły swobodne rozmowy z rodziną, przyjaciółmi, sąsiadami i mieszkańcami wybranej przestrzeni. Należało uwzględnić specyfikę i tożsamość miejsca, jego lokalny kontekst, poznać rodzinne i sąsiedzkie historie. W edycji, oprócz zastosowania metody *design thinking*, wsparto się również ideą placemakingu³. Studenci mieli posłużyć się w opracowywanych projektach jedną z zaproponowanych przez koordynatora kategorii (słowa kluczowe): dzieciństwo, wakacje, podwórko, smak oraz zapach. Odwołali się do miejsc typu: wieś, osiedle, okolica domu rodzinnego, zakład pracy czy miejsce wakacyjnego wypoczynku. Wykorzystali m.in.: rodzinne pamiątki, wspomnienia, albumy i archiwalne fotografie. Ze względu na odmienny charakter edycji (formuła online) ocena składała się z dwóch elementów: oceny indywidualnej pracy każdego członka grupy przez opiekuna oraz oceny zaangażowania członków grupy w tworzenie prezentacji finałowej. Projekty miały charakter bardzo osobisty, odwoływały się do miejsc zapomnianych, często już dziś nieistniejących, mających jednak duży ładunek emocjonalny dla autorów.

4.4. EDYCJA 2022

W 2022 r. edycja odnosiła się *stricte* do przestrzeni miejskich i nosiła nazwę „Klucze do miasta”. Tym razem wsparto się metodą *design thinking*, natomiast zadanie do wykonania polegało na wykorzystaniu otrzymanych przez grupę wskazówek („kluczy do miasta”), aby opracować unikalną atrakcję z uwzględnieniem lokalnego dziedzictwa danej miejscowości. Wskazówki

nawiązywały do historii miast, zasłużonych postaci, nietypowych miejsc i wydarzeń. Edycja koncentrowała się na przestrzeniach małych miast, leżących w bezpośrednim sąsiedztwie Łodzi (Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Lutomiersk, Ozorków, Zgierz, Rzgów, Tuszyń, Koluszki, Brzeziny, Zduńska Wola i Pabianice), a celem było poznanie ich nieoczywistych, często zapomnianych zasobów kulturowych i przyrodniczych. Należy podkreślić, że miasta wytypowane do badań charakteryzował w historii dynamiczny rozwój (w tym związany z przemysłem włókienniczym), a ich obecny, prowincjonalny charakter ma związek z nagłym postępem Łodzi jako przodującego ośrodka miejskiego regionu. W wymienionych miastach zachowało się wiele obiektów świadczących o tej historii, jednak zwykle nie są one postrzegane i eksponowane jako atrakcje turystyczne.

4.5. EDYCJA 2023

W 2023 r. edycja nosiła nazwę „Znikające rewiry” i bardzo się różniła od wszystkich poprzednich. Odbyła się w ramach 600-lecia nadania Łodzi praw miejskich. Studentom przydzielono duże kwartały miejskie (Nowe Bałuty/Żubardź, Julianów, Stare Bałuty, Stare Polesie, Stary Widzew, Stoki, Ruda Pabianicka), w których obrębie, na podstawie własnej eksploracji terenowej, wybierano mniejsze rewiry, gdzie należało wykonać zadanie o charakterze retrospekcji. Studenci sami decydowali, do jakich miejsc i ich mikrohistorii chcą się odnieść. Wykorzystano następujące metody badawcze: kreatywny spacer fotograficzny, kreatywny mapping oraz wywiady z mieszkańcami/użytkownikami przestrzeni. Kreatywny spacer fotograficzny (ang. *creative-photo-walking*) to spacer eksploracyjny mający na celu wnikliwe poznanie przestrzeni. Znaczenie mają tu doznania sensoryczne, jak: dźwięki, zapachy, znaki i odczucia, czytanie przestrzeni, obserwacje własne i zdjęcia miejsc w przestrzeni, które wywołują emocje i odzwierciedlają jej zmiany (Pyry i in., 2021). Kreatywny mapping (ang. *creative mapping*) to naniesienie na mapę miejsc uznanych za ważne w wyniku kreatywnego spaceru fotograficznego, stworzenie mapy z uwzględnieniem nie tylko widzialnych elementów, ale także sensorycznych (Mulvenna i Perkins, 2021). Wywiady przygotowano na podstawie autorskiego kwestionariusza wywiadu (m.in. 10 rozmów z mieszkańcami/użytkownikami przestrzeni na temat historii, dziedzictwa, znaczeń, zmian w przestrzeni).

Rezultatem edycji był poster, na którym studenci zaprezentowali wybrany fragment kwartału (rewir) z naniesionymi nań obiektami i historiami uznanymi za interesujące, przy którego tworzeniu wykorzystano fotografie archiwalne i współczesne (retrospekcja). Równoległe z sesją posterową odbyły się prezentacje

finałowe projektów, podczas których studenci przedstawili najważniejsze zagadnienia ze swojej eksploracji terenowej. Uczestnicy projektu odkrywali miejsca o kontrowersyjnej reputacji, nieraz poznając trudne historie mieszkających tam ludzi. Mimo dużych walorów poznawczych zadania często uświadamiali sobie, że zwiedzanie tzw. enklaw biedy ma charakter nieetyczny i wzbudza wiele emocji i wątpliwości (o czym wspominali sami mieszkańcy).

5. WYNIKI BADANIA ANKIETOWEGO PRZEPROWADZONEGO W RAMACH EDYCJI *PROJECT-BASED LEARNING* W 2023 ROKU

Wśród uczestników ostatniej edycji PBL (2023 r.) przeprowadzono badanie ankietowe mające na celu poznanie opinii studentów na temat tej metody oraz jej roli w odkrywaniu przestrzeni nieoczywistych. Edycja odnosiła się do Łodzi („Znikające rewiry”). Spośród 40 studentów, którzy uczestniczyli w zajęciach, ankietę wypełniło 30 osób, wśród nich przeważały kobiety (18). Pytania zadane studentom dotyczyły m.in.: korzyści odniesionych z udziału w projekcie, nowych elementów w przestrzeni miejskiej dostrzeżonych podczas zajęć, indywidualnych odkryć, najmocniejszych i najsłabszych elementów zajęć, a także wpływu przydzielonego zadania na własną kreatywność. Pytania miały zarówno charakter zamknięty, jak i otwarty.

Wśród korzyści, jakie uczestnicy odnieśli z udziału w zajęciach (pytanie zamknięte, możliwość wielokrotnego wyboru), najczęściej pojawiającą się odpowiedzią było poznanie nowych miejsc w mieście (26 wskazań) (tabela 1). Kolejne to: nowe odkrycia i zaskoczenia oraz nauka pracy w grupie (po 14 wskazań). Spośród respondentów 10 przyznało również, że dzięki uczestnictwu w projekcie mieli możliwość zyskać nowe spojrzenie na przestrzeń nieoczywistą, natomiast 8 osób stwierdziło, że nauczyło się dostrzegać atrakcyjność turystyczną „trudnych” i nieoczywistych miejsc. Wszyscy ankietowani uznali, że zwiększenie udziału pracy projektowej kosztem tradycyjnych zajęć o charakterze podawczym było bardzo korzystne w procesie edukacyjnym.

Wśród najmocniejszych elementów metody PBL (pytanie otwarte) wymieniono (tabela 2): poznanie „nieznanego” (6 wskazań), swobodę działania, współpracę z członkami grupy oraz z opiekunem, możliwość samodzielnego odkrywania przestrzeni, pomysł na nietypowy sposób realizacji zajęć, wykonanie prezentacji finałowej (każde po 4 wskazania). Dwie osoby przyznały, że mocną stroną był sam temat edycji oraz kreatywność i możliwość pracy z osobami wylosowanymi w grupie.

Tabela 1. Korzyści, jakie studenci odnieśli z uczestnictwa w zajęciach PBL

Korzyści	Liczba wskazań
Poznanie nowych miejsc w mieście	26
Nauka pracy w grupie	14
Nowe odkrycia, zaskoczenia	14
Nowe spojrzenie na przestrzeń nieoczywistą	10
Nauka dostrzegania atrakcyjności turystycznej miejsc trudnych i nieoczywistych	8
Docenienie zaniedbanych przestrzeni miejskich	8
Nauka pracy w sposób kreatywny	6
Wzmocnienie swoich talentów	6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Tabela 2. Najmocniejsze elementy zajęć z zastosowaniem metody PBL zdaniem studentów

Najmocniejsze elementy zajęć	Liczba wskazań
Poznanie „nieznanego”	6
Swoboda działania	4
Współpraca z członkami grupy i z opiekunem	4
Możliwość samodzielnego odkrywania przestrzeni	4
Pomysł na nietypowe zajęcia	4
Wykonanie prezentacji finałowej	4
Temat	2
Kreatywność	2
Możliwość pracy z osobami w grupie, których się wcześniej nie znało	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Uczestników zapytano też o to, co nowego dostrzegli w przestrzeni Łodzi dzięki uczestnictwu w zajęciach (pytanie zamknięte, możliwość wielokrotnego wyboru) (tabela 3, s. 78). Aż 20 respondentów przyznało, że były to ukryte historie mało popularnych miejsc, natomiast 14 wskazało na dostrzeżenie w mieście miejsc zaniedbanych i problematycznych. Dla 12 osób stanowiło to okazję do zobaczenia, jak żyją w tych przestrzeniach ludzie, jak wygląda autentyczna tkanka miejska. Sześć osób przyznało, że w mieście jest jeszcze wiele ukrytych atrakcji, inspiracji, co dostrzegli właśnie dzięki tym zajęciom. Jedynie 2 studentów stwierdziło, że znali eksplorowane miejsca wcześniej, zatem nic nowego nie dostrzegli w przestrzeni miejskiej.

Wśród największych własnych odkryć (pytanie otwarte) studenci wymienili konkretne miejsca w mieście (Berlinek⁴, Stary Widzew i Grembach⁵ – po 4 wskazania), a także fascynujący obraz nieznanymi dotąd obszarów, podwórka, nowe miejsca do własnej, dalszej eksploracji miejskiej, czy poznanie opinii mieszkańców na temat badanych rewirów (każde po 2 wskazania).

Tabela 3. Nowe spostrzeżenia studentów dzięki uczestnictwu w zajęciach

Spostrzeżenia respondentów	Liczba wskazań
Ukryte historie mało popularnych miejsc	20
Dostrzeżenie zaniedbanych, problematycznych miejsc w mieście	14
Dostrzeżenie, jak naprawdę żyją ludzie	12
Nowe inspiracje	6
Nic nowego	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Zdaniem większości (24 osoby) zadanie do wykonania w ramach zajęć było łatwe. Według 14 zwiększyła się ich kreatywność, przy czym 6 osób przyznało, że nie potrafi jednoznacznie dokonać oceny tego zjawiska. Tym samym 12 respondentów stwierdziło, że chciałoby więcej podobnych zajęć w programie studiów. W uzasadnieniu (tabela 4) pojawiały się takie argumenty, jak przydatność i duże urozmaicenie programu zajęć (10 wskazań). Osoby, które nie potrafiły jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie bądź odpowiedziały przecząco, jako argumenty podały m.in.: generację dużego stresu i zmęczenia, duże uzależnienie przebiegu działań od zaangażowania osób w grupie, zbyt szerokie pole interpretacji (trudno wybrać wątek główny) oraz że lepiej skupić się jednak na miejscach wybitnie atrakcyjnych w mieście (każde po 2 wskazania).

Tabela 4. Uzasadnienie odpowiedzi na pytanie dotyczące wprowadzenia większej liczby tego typu zajęć do programu studiów

Uzasadnienie	Liczba wskazań
Zajęcia urozmaicające program powinny być wprowadzane częściej zamiast nudnych wykładów	10
Zbyt długie zajęcia do realizacji	6
Zajęcia ciekawe, ale czasochłonne	4
Motywacja i zaangażowanie do pracy własnej	2
Generacja dużego stresu i zmęczenia	2
Zajęcia przydatne, ale wymagające	2
Ciekawe zajęcia, ale praca zależy od zaangażowania osób w grupie	2
Zbyt szerokie pole do interpretacji, trudno wybrać wątek główny	2
Lepiej skupić się na miejscach bardziej atrakcyjnych	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

6. PODSUMOWANIE

W artykule omówiono tzw. przestrzenie nieoczywiste i ich kontrowersyjną atrakcyjność turystyczną. Zaprezentowano autorskie podejście, stanowiące punkt

wyjścia do dalszych rozważań. Istotnym celem opracowania było również zaprezentowanie metody nauczania *project-based learning* (PBL) i jej roli w procesie uświadamiania studentom kierunku turystyka i rekreacja Uniwersytetu Łódzkiego znaczenia przestrzeni nieoczywistych w turystyce.

We wszystkich pięciu zrealizowanych edycjach osiągnięto założone rezultaty, takie jak: wykonanie twórczego zadania w wybranej przestrzeni miejskiej, nauka czytania krajobrazu i eksploracji fragmentów miasta o nieoczywistym potencjale, nauka dobrej organizacji i systematyczności pracy oraz generowania innowacyjnych pomysłów, nauka twórczego myślenia, współpracy i komunikacji w grupie czy rozbudzenie potencjału i talentów uczestników.

Badania przeprowadzone wśród uczestników ostatniej edycji zajęć realizowanych z zastosowaniem metody PBL (2023 r.) dostarczyły wielu ciekawych spostrzeżeń, z czego na uwagę zasługuje podkreślany przez studentów fakt poznawania dzięki jej implementacji nowych miejsc w przestrzeni miasta, dokonywania wielu nowych odkryć i dostrzeżenia atrakcyjności miejsc o problematycznym i nieoczywistym potencjale.

W wyniku wykonanych badań autorka sformułowała rekomendacje dotyczące dalszej realizacji PBL. Są to m.in.: większe wsparcie studentów w pracy grupowej, wsparcie merytoryczne opiekunów, opracowanie bardziej szczegółowych instrukcji działania w terenie, zwiększenie efektywności pracy w grupie oraz regularny monitoring pracy studentów.

Wprowadzenie metody PBL do programu zajęć na kierunku turystyka i rekreacja w Uniwersytecie Łódzkim jest zatem innowacją, która ma duży potencjał w zakresie kreatywnej dydaktyki. Własne poszukiwania studentów oraz interakcje z członkami lokalnych społeczności i autentyczną tkanką miejską to znaczące doświadczenie edukacyjne, uwypuklające i uzmysławiające nieoczywistość przestrzeni geograficznej, a tym samym dające nowe spojrzenie na atrakcyjność turystyczną. Podróże poza utartym szlakiem (ang. *tourism off the beaten track*) i penetracja nieturystycznych przestrzeni dają takie możliwości. Podążanie za odmiennością, zaskoczeniem, a także przekraczanie granic związane z podejmowaniem kontrowersyjnych aktywności turystycznych są wpisane w naturę dzisiejszego poznawania świata. Dzięki takim działaniom dostrzega się te zasoby przestrzeni, które do tej pory pozostawały poza jej kulisami, niejako na uboczu wszelkiego zainteresowania. Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że eksploracja przestrzeni nieoczywistych, ich poznanie i zrozumienie dają możliwość rozwoju oferty turystycznej, a jeżeli odbywają się w sposób etyczny i nie stanowią zagrożenia ani dyskomfortu dla ich mieszkańców, mogą nawet przyczynić się do polepszenia jakości ich życia. Z kolei z punktu widzenia odwiedzających takie przestrzenie mogą dostarczać satysfakcji z doświadczania inności i autentyczności.

PRZYPISY

¹ Do innych kontrowersyjnych form turystyki można zaliczyć: turystykę katastrof, tanatoturystykę, seksturystykę, turystykę ekstremalną (Stasiak, 2015).

² Miejscowy kapitał kreatywny to istnienie w danym miejscu tzw. klasy kreatywnej – twórczych jednostek, działających w zakresie różnych dyscyplin naukowych, a także sztuki, mediów, projektowania i edukacji, na podstawie wielowymiarowego aktywizmu i działań eksperymentalnych (Florida, 2005).

³ Placemaking to koncepcja kształtowania przestrzeni publicznej poprzez aktywowanie lokalnych społeczności i angażowanie sąsiedztwa do tworzenia nowych miejsc – podnoszenie wartości przestrzeni publicznych do rangi miejsc aktywizujących lokalne społeczności oraz budowanie wyjątkowej tożsamości miejsc i zintegrowanie ich z tkanką społeczną (Zieliński, 2015).

⁴ Osiedle znajdujące się w Łodzi w obrębie ulic Kalinowej, Morwowej i Osinowej, które zbudowano podczas II wojny światowej dla niemieckich oficerów. Składa się z 29 domów i ma charakter typowo niemieckiego osiedla z wysokimi dwuspadowymi dachami, mansardowymi oknami i przydomowymi ogródkami. Na niektórych budynkach nadal widoczne są awaryjne oznakowania zejść do schronów przeciwlotniczych (Urząd Miasta Łodzi, b.r.; White MAD, b.r.).

⁵ Osiedle położone w granicach dzielnicy Widzew w Łodzi. Częścią Starego Widzewa jest osiedle Grembach znajdujące się w obrębie ulic: Niciarnianej, Mazowieckiej, Nowogrodzkiej i Czechosłowackiej, gdzie nadal funkcjonuje zespół domów robotniczych, zbudowany dla pracowników fabryki nici „Ariadna” (Baedeker Łódzki, b.r.).

BIBLIOGRAFIA

- Al-Balushi, S.M., Al-Aamri, S.S. (2014). The effect of environmental science projects on students' environmental knowledge and science attitudes. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 23(3), 213–227. <https://doi.org/10.1080/10382046.2014.927167>
- Baedeker Łódzki. (b.r.). <https://www.baedekerlodz.blogspot.com>
- Belbin Polska. (b.r.). <https://www.belbin.pl>
- Bell, S. (2010). Project-based learning for the 21st century: Skills for the future. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 83(2), 39–43. <https://doi.org/10.1080/00098650903505415>
- Bierwiazczonek, K. (2018). Miejskie przestrzenie publiczne i ich społeczne znaczenia – próba systematyzacji. *Przegląd Socjologiczny*, 67(1), 25–48. <https://doi.org/10.26485/PS/2018/67.1/2>
- Blumenfeld, P., Fishman, B.J., Krajcik, J., Marx, R.W., Soloway, E. (2000). Creating usable innovations in systemic reform: Scaling up technology-embedded project-based science in urban schools. *Educational Psychologist*, 35(3), 149–164. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3503_2
- Czaja, D. (2013). Nie-miejsca. Przybliżenia, rewizje. W: D. Czaja (red.), *Inne przestrzenie, inne miejsca. Mapy i terytoria* (s. 224–237). Wydawnictwo Wołowiec.
- Derek, M. (2013). Turystyka poza utartym szlakiem – nowy model turystyki miejskiej. *Turystyka Kulturowa*, 9, 5–17. http://www.turystykakulturowa.org/pdf/2013_09_01.pdf
- Duda, M., Wiluś, R. (2015). Obiekty opuszczone jako atrakcje turystyczne Łodzi. W: B. Krakowiak, A. Stasiak, B. Włodarczyk (red.), *Kultura i turystyka – miejsca spotkań* (s. 335–355). Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego.
- Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. Routledge.

- Frenzel, F., Koens, K., Steinbrink, M. (red.). (2012). *Slum tourism: Poverty, power and ethics*. Routledge.
- Gandecka, A. (2016). Ostatnia enklawa autentyczności? Slumsy jako atrakcja turystyczna. *Turystyka Kulturowa*, 6, 90–107. <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/780/705>
- Kokotsaki, D., Menzies, V., Wiggins, A. (2016). Project-based learning: A review of the literature. *Improving Schools*, 19(3), 267–277. <https://doi.org/10.1177/1365480216659733>
- Kotłowska, M. (2014). Wykorzystanie metody projektów na zajęciach z przedmiotu rachunkowość zarządcza. *Folia Pomoranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica*, 311(75)2, 97–106. <https://www.wir.ue.wroc.pl/info/article/WUTd06347d8aa7543438335ee0be6fd1ce8/>
- Lloyd, R., Nichols Clark, T. (2001). The city as an entertainment machine. W: K. Fox Gotham (red.), *Critical perspectives on urban redevelopment: T. 6: Research in urban sociology* (s. 357–378). Emerald Group Publishing. [https://doi.org/10.1016/S1047-0042\(01\)80014-3](https://doi.org/10.1016/S1047-0042(01)80014-3)
- Ma, B. (2010). *A trip into the controversy: A study of slum tourism travel motivations*. Scholarly Commons. <https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/48720>
- Merrilees, B., Miller, D., Herington, C. (2005). *The occasional tourist: Behavioural intentions for tourist facilities*. Griffith Research Online. <http://hdl.handle.net/10072/2811>
- Mroczek-Żulicka, A., Mokras-Grabowska, J. (2020). Creative approach to tourism through creative approach to didactics. *Journal of Geography in Higher Education*, 45(1), 20–46. <https://doi.org/10.1080/03098265.2020.1797652>
- Mulvenna, A., Perkins, C. (2021). Creative approaches to mapping. W: N. von Benzon, M. Holton, C. Wilkinson, S. Wilkinson (red.), *Creative methods for human geographers* (s. 101–112). Sage.
- Olczyk, M. (2013). Moralne aspekty turystyki. *Teologia i Moralność*, 8(1(13)), 211–231. <https://doi.org/10.14746/tim.2013.13.1.13>
- Pyry, N., Hilander, M., Tani, S. (2021). Photography and photo elicitation as visual methods. W: N. von Benzon, M. Holton, C. Wilkinson, S. Wilkinson (red.), *Creative methods for human geographers* (s. 75–86). Sage.
- Richards, G. (2011). Creativity and tourism: The state of art. *Annals of Tourism Research*, 38(4), 1225–1253. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2011.07.008>
- Stasiak, A. (2015). Turystyka kontrowersyjna jako emanacja gospodarki doświadczeń. W: G. Godlewski, M. Zalech (red.), *Turystyka kontrowersyjna na współczesnym rynku podróży – formy, uwarunkowania, skutki* (s. 53–69). AWF J. Piłsudskiego w Warszawie, Filia w Białej Podlaskiej. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4652.4880>
- Szerszeń, T. (2013). Widmowe domy i podróże donikąd. W: D. Czaja (red.), *Inne przestrzenie, inne miejsca. Mapy i terytoria* (s. 224–237). Wydawnictwo Wołowiec.
- Urry, J. (2007). *Spojrzenie turysty*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego. (2015). *Design thinking zmienia Łódzkie* [broszura].
- Urząd Miasta Łodzi. (b.r.). <https://www.uml.lodz.pl>
- Wantuch-Matla, D. (2016). *Przestrzeń publiczna 2.0. Miasto u progu XXI wieku*. Księży Młyn Dom Wydawniczy.
- WhiteMAD. (b.r.). <https://www.whitemad.pl>
- Wurdinger, S., Haar, J., Hugg, R., Bezon, J. (2007). A qualitative study using project-based learning in a mainstream middle school. *Improving Schools*, 10, 150–161. <https://doi.org/10.1177/1365480207078048>
- Zieliński, M. (2011). Regeneracja czy rewitalizacja miejskiej przestrzeni publicznej? *Przestrzeń i Forma*, 15, 163–178.

Artykuł wpłynął:
15 września 2023
Zaakceptowano do druku:
10 listopada 2023

Justyna Przeworska
Biuro Rozwoju Gdańska
justyna.przeworska@gdansk.gda.pl

Marcin Turzyński
Biuro Planowania Przestrzennego Miasta Gdyni
m.turzynski@bpp.gdynia.pl

MIESZKANIEC, CZYLI KTO? PRÓBA OSZACOWANIA LICZBY LUDNOŚCI W WOJEWÓDZTWIE POMORSKIM W 2019 ROKU NA PODSTAWIE DANYCH BIG DATA UŻYTKOWNIKÓW TELEFONII KOMÓRKOWEJ

Abstrakt: W artykule została omówiona metoda, która dzięki uzyskaniu danych *big data* z telefonii komórkowej umożliwiła podjęcie próby oszacowania różnicy pomiędzy bieżącą ewidencją ludności a rzeczywistą liczbą mieszkańców gmin województwa pomorskiego, ze szczególnym uwzględnieniem Trójmiasta wraz z jego bezpośrednim otoczeniem. Celem badania było określenie faktycznej liczby osób przebywających na obszarach gmin pomorskich. Uzyskane informacje w konfrontacji z danymi konwencjonalnymi ujawniły niedoszacowanie lub przeszacowanie liczby mieszkańców w gminach, pozwoliły uściślić liczbę turystów, użytkowników i odwiedzających, a także prześledzić przepływy ludności. Wyniki badania pokazały, że pojęcie mieszkańca jest coraz mniej jednoznaczne. Liczba osób uważanych za mieszkańców danej gminy, według przyjętej metody, nie jest stała w ciągu roku kalendarzowego i może być uwarunkowana sezonowo.

Słowa kluczowe: liczba ludności, technologia *big data*, szacunek liczby ludności, telefonia komórkowa, województwo pomorskie

WHO CAN BE CALLED A RESIDENT? AN ATTEMPT TO ESTIMATE THE POPULATION OF POMORSKIE VOIVODSHIP IN 2019 BASED ON BIG DATA FROM MOBILE PHONE USERS

Abstract: This article discusses the method which, due to possibility of collecting big data from mobile telephony, allows an estimation of the difference between the officially registered population and the actual number of inhabitants of municipalities in Pomorskie voivodship, with particular attention to Tri-City and its immediate surroundings. The main aim of the research is to answer the question of the real number of people residing in the studied area. The information obtained in comparison with conventional data showed both underestimation and overestimation of the number of inhabitants in municipalities, and this allowed us to specify tourists, users and visitors, as well as track population flows. The results of the survey indicated that the concept of "resident" is becoming less and less clear. The number of inhabitants of a municipality, according to the applied method, is not constant during the calendar year and may be seasonally conditioned.

Keywords: population, number of inhabitants, big data, population estimation, Pomorskie voivodship, mobile network, mobile phones

1. WPROWADZENIE

Rzetelna informacja o liczbie i strukturze ludności zamieszkującej dany obszar geograficzny jest niezbędna i kluczowa do racjonalnego prowadzenia polityki gospodarczej, społecznej czy planowania przestrzennego (Bijak i in., 2007). Organy administracji samorządowej coraz częściej borykają się z brakiem wiarygodnych danych dotyczących rzeczywistej liczby mieszkańców. Problem ten uwidacznia się szczególnie w dużych miastach oraz

w miejscowościach o dominującej funkcji turystycznej. Skutkiem takiej sytuacji są trudności z odpowiednim zarządzaniem jednostkami samorządu terytorialnego (JST), np. w zakresie dostawy mediów, odbioru nieczystości, rozwoju infrastruktury drogowej i technicznej czy wyznaczania terenów mieszkaniowych.

Niezgodność statystyki publicznej ze stanem faktycznym jest obecnie jedną z najpoważniejszych przeszkód

w prowadzeniu analiz demograficznych. Możliwości poprawy wiarygodności statystycznej powinny być zatem przedmiotem wnikliwych studiów zarówno dla poszczególnych regionów, jak i dla całego kraju. Ich efektem musi być zmiana sposobu rejestracji danych demograficznych w odniesieniu do lokalizacji terytorialnej mieszkańców, pozwalająca na większą trafność analityczną nie tylko w zakresie badań aktualnych, ale i studiów prognostycznych (Śleszyński, 2011).

W polskiej statystyce publicznej w ewidencji mieszkańców dotyczącej JST pojęcie określające mieszkańców jest ściśle związane z meldunkiem. Przed 1989 r. obowiązek meldunkowy w Polsce był narzędziem służącym do rzetelnego określenia liczby ludności (por. Rykiel, 1986; Śleszyński, 2011). Mniej restrykcyjna polityka meldunkowa i zmiana stylu życia Polaków po 1989 r. spowodowały, że statystyka ludnościowa okazała się niezbyt wiarygodna, wobec czego tradycyjne metody statystyczne i pojęcia związane z demografią wymagają przemodelowania. Analizy zmian ludnościowych, oparte jedynie na danych meldunkowych i ich pochodnych ograniczonych często do jednostek administracyjnych (np. gmin), przedstawiają wyłącznie stan formalny, nie rzeczywisty. Już w końcu XX w. sygnalizowano, że znaczna część migracji wewnątrz kraju, w tym zwłaszcza napływ do dużych aglomeracji, nie była rejestrowana, co utrudniało właściwą ocenę procesów demograficzno-osadniczych. Opracowania z przełomu wieków dowodziły, że liczba mieszkańców Polski była znacznie niższa od wskazywanej przez statystykę publiczną. Ponadto porównania danych ze spisów powszechnych pokazują, że w skali kraju i poszczególnych powiatów występowały duże różnice między prowadzoną ewidencją bieżącą a metodą spisową (Korcelli, 1997; Sakson, 1998, 2000; za: Śleszyński, 2004, 2011).

Obowiązek meldunkowy jest wciąż aktualny, ale w praktyce nie ma odzwierciedlenia w rzeczywistej liczbie mieszkańców. Skłania to do podjęcia starań o wypracowanie jednoznacznych metod określania tej liczby, polegających na ustaleniu faktycznego miejsca zamieszkania. Alternatywne sposoby szacowania liczby ludności opierają się na bazach danych Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, urzędów skarbowych (por. Śleszyński, 2011), analizach zużycia wody czy powiązań meldunków z zabudową mieszkaniową (Kuzara i Szmytkie, 2022), ale coraz częściej także na wynikach badań wykorzystujących nowoczesne technologie, np. dane z sieci telefonii komórkowej (dalej: TEL). Nowe technologie ułatwiają gromadzenie użytecznych informacji, które mogą stać się podstawą do pokazywania rzeczywistej liczby mieszkańców i użytkowników miast, gmin i regionów, a następnie kreowania polityki przestrzennej i – szerzej – polityki rozwoju. Stosowana coraz częściej technologia *big data* umożliwia przeprowadzanie badań wymagających analizy ogromnej liczby danych, których uzyskanie jeszcze do niedawna nastęrczało wiele

trudności związanych z koniecznością polegania na wysoce nieprecyzyjnych i niedokładnych metodach. Powszechność urzędów lokalizujących użytkowników pozwoliła te bariery przewyciężyć (Rzeszewski i Rodak, 2019).

W niniejszym artykule omówiono metodę dotyczącą próby oszacowania liczby ludności na podstawie danych uzyskanych z sieci telefonii komórkowej dla gmin województwa pomorskiego, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Trójmiasta wraz z jego otoczeniem. Celem badania było nie tylko określenie dokładnej liczby ludności, ale również pokazanie zależności demograficznych oraz przemieszczeń, jakie występują w danej populacji.

2. ŹRÓDŁA DANYCH I METODY

Punktem wyjścia do prowadzenia badania były dane statystyki publicznej, tj. liczba ludności wykazywana przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) na podstawie bilansów według stanu na 31 grudnia 2019 r., oraz dane meldunkowe uzyskane z ogólnopolskiej bazy danych PESEL. Korzystając z obu wymienionych źródeł, przyjęto założenie, że każda osoba posiada główne miejsce zamieszkania oraz że ogranicza się ono do jednej lokalizacji. W przypadku zamiaru stałego przebywania dokonuje się zameldowania stałego, zaś w sytuacji, gdy jest to „przebywanie bez zamiaru zmiany miejsca pobytu stałego w innej miejscowości pod oznaczonym adresem lub w tej samej miejscowości, lecz pod innym adresem” (Ustawa, 2010, art. 25, ust. 2) – meldunku czasowego. Każda z form meldunku zakłada zamieszkiwanie tylko w jednym miejscu.

W celu oszacowania rzeczywistej liczby mieszkańców pobrano dane od operatora telefonii komórkowej firmy T-Mobile. Działanie to było możliwe ze względu na odpowiednie zapisy w indywidualnych umowach abonenckich. Zgodnie z przepisami obowiązującego prawa operator wykorzystuje wyłącznie dane osobowe użytkowników, którzy wyrazili zgodę na przetwarzanie tych informacji. Dlatego też analizy *big data* wykonano tylko na podstawie danych osób, które wyraziły taką zgodę. Aby zagwarantować anonimowość, z analiz usuwane są wartości w komórkach macierzy wyników, jeśli były one obliczone na mniej niż pięciu kartach SIM. Odpowiednio wygenerowane i zanonimizowane informacje zagregowano według przyjętych definicji „czterech głównych grup funkcjonalnych ludności: mieszkańców, użytkowników, turystów i odwiedzających” (Birr i in., 2021, s. 7). Dane, o których mowa, powstały jako produkt uboczny codziennego działania infrastruktury telekomunikacyjnej. W momencie świadczenia usług głosowych lub internetowych odnotowywane jest położenie anteny nadawczo-odbiorczej (tzw. celki),

z której korzysta użytkownik. Podobnie rejestrowane są przypadki, gdy telefon komórkowy wyszukuje najlepszy sygnał, łącząc się z antenami nadawczymi. To właśnie te informacje pozwalają na znalezienie lokalizacji użytkownika w konkretnym czasie. Identyfikacja gwarantuje anonimowość danych, pobierając z celki jedynie zbiory nie mniejsze niż pięć osób z objętego badaniem obszaru (Birr, 2022).

Agregację danych przeprowadzono na dwóch poziomach szczegółowości: na poziomie gmin – dla województwa pomorskiego i obszaru metropolitalnego Gdańsk–Gdynia–Sopot (OMGGS) oraz w podziale na dzielnice i wyznaczone części gmin – dla terenu Trójmiasta i jego otoczenia. W przypadku gmin miejsko-wiejskich agregacja dotyczyła osobno części wiejskiej i miejskiej. Z przyczyn technicznych gminy Skórcz i Kępice zostały przedstawione jako obszary bez wyszczególnienia części miejskiej i wiejskiej w gminie (Birr i in., 2021, s. 8). Od użytkowników TEL uzyskano dane statyczne, tzn. miejsca przebywania osób w danym czasie, i dynamiczne, związane z przemieszczaniem się. Uszeregowano je według wspomnianych czterech grup funkcjonalnych ludności: mieszkańcy, użytkownicy, turyści i odwiedzający. Przekazana przez operatora telefonii baza danych obejmowała macierze złożone z liczby rekordów odpowiadających liczbie gmin bądź dzielnic i części gmin w przypadku Trójmiasta i okolic. Informacje te obejmowały zarówno tzw. migawki, czyli dane statyczne, jak i przepływy ludności, w tym międzyrejonowe i wewnątrzrejonowe.

W nomenklaturze demograficzno-społecznej kategoria osób faktycznie przebywających przez większość czasu na danym obszarze nosi nazwę „ludność nocna” (mieszkańcy). W odróżnieniu od niej definiuje się ludność dzienną (użytkownicy), do której należą również dojeżdżający do pracy, czy przemieszczający się w celach edukacyjnych, administracyjnych, handlowych oraz innych usługowych (Śleszyński, 2011, s. 37).

Przypisanie abonenta telefonicznego do konkretnej grupy związane było z jego aktywnością w przestrzeni i czasie. Szczegółowe zdefiniowanie poszczególnych grup stanowiło kluczowy krok analizy. Za mieszkańców określonego terenu uznano osoby, które spędzały w tym rejonie najwięcej czasu w godz. 19.00–07.00 przez 15 lub więcej dni w miesiącu. Każda z tych osób mogła być przypisana do kilku wymienionych grup funkcjonalnych. Wyniki analizy nie stanowiły zatem sumy populacji całego obszaru (Birr i in., 2021, s. 37). Badanie przeprowadzono dla charakterystycznych czterech okresów w ciągu roku, które miały odpowiadać tzw. typowemu dniowi (średnia z wskazanych dni) sierpnia (w 2019 r. były to 17–18 sierpnia) i października, weekendowi oraz szczytowi wakacji.

Wartości liczbowe wyników analiz są pochodną wielu przyjętych założeń, m.in. definicji i metody ekstrakcji danych. Dane otrzymano tylko od jednego

operatora sieci komórkowej, tj. T-Mobile, jednak na podstawie informacji dotyczących udziałów w rynku oraz udziałów w logowaniu w konkretnych stacjach nadawczych, a także przeciętnej liczby kart SIM przypadających na osobę, operator był w stanie wygenerować i oszacować wiarygodne dane. Przyjęto założenie, że uzyskane informacje są zgodne z rzeczywistością.

3. RZECZYWISTA LICZBA MIESZKAŃCÓW – ZRÓŻNICOWANIA I PRAWIDŁOWOŚCI PRZESTRZENNE

W województwie pomorskim w 2019 r. mieszkało 2,34 mln osób, w tym 1,63 mln (blisko 70%) stanowiła ludność OMGGS, 0,75 mln (ok. 32%) mieszkańcy samego Trójmiasta, zaś 1,06 mln – Trójmiasta i otoczenia (Bank Danych Lokalnych [BDL], b.r.). Według opisywanych analiz telemetrycznych zarówno w całym województwie, jak i w OMGGS w październiku (przyjętym jako reprezentatywny miesiąc dla całego roku) odnotowano znacznie mniej mieszkańców niż podał GUS. Z analizy danych TEL wynikało, że w województwie pomorskim za mieszkańców (ludność nocną) uznano około 2,24 mln osób. Rozkład liczby mieszkańców i użytkowników według gmin pokazuje tendencje do przeszacowania lub niedoszacowania liczby ludności. Na terenie Trójmiasta wraz z jego otoczeniem stwierdzono znacznie wyższe wartości niż wynosiły oficjalne dane publiczne (tabela 1). Jako mieszkańców tego obszaru kwalifikowano około 1,09 mln osób. Nadwyżka liczby mieszkańców i użytkowników według TEL nad ich liczbą wykazaną przez GUS pokrywa się z granicami niemal całego Trójmiasta i obszarów, które na mapie mentalnej znalazłyby się w jego granicach jako jedne z nowych osiedli czy też dzielnic (por. rysunek 2 na s. 84 oraz Turzyński, 2017).

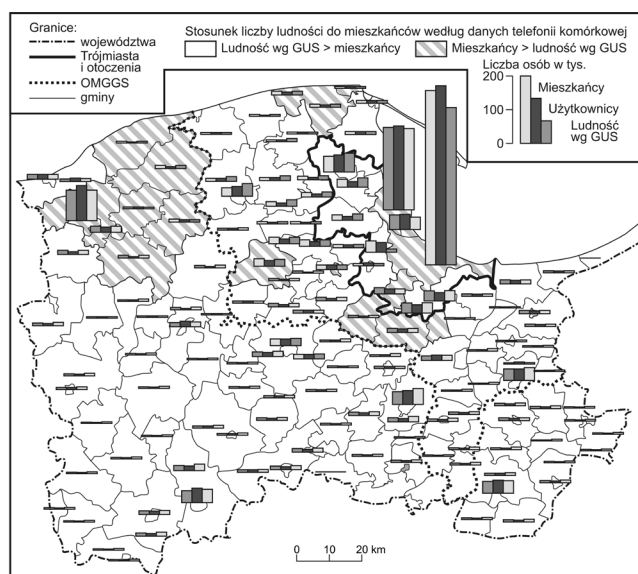
Tabela 1. Liczba mieszkańców województwa pomorskiego w październiku 2019 r. według GUS i oszacowana za pomocą TEL

Obszar	Liczba mieszkańców w mln		
	wg GUS	wg TEL	różnica TEL – GUS
Województwo pomorskie	2,34	2,24	-0,10
OMGGS	1,63	1,57	-0,06
Trójmiasto i otoczenie	1,06	1,09	+0,03
Trójmiasto	0,75	0,81	+0,06

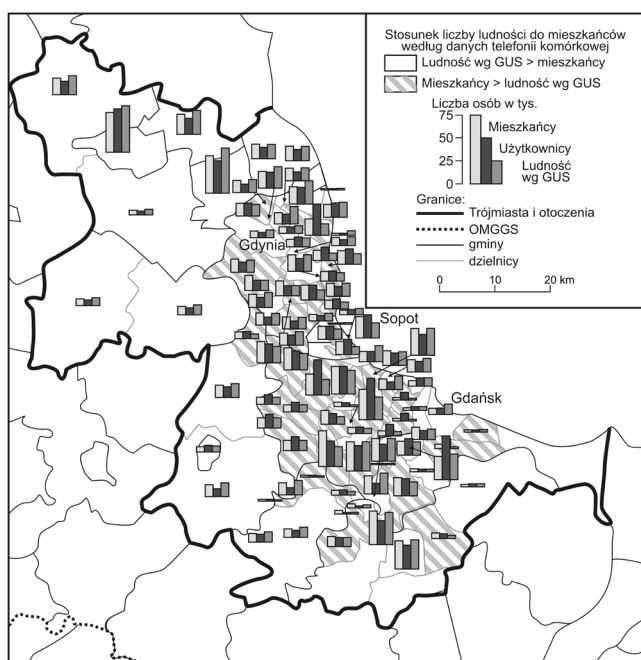
Źródło: BDL (b.r.) oraz Birr i in. (2021).

Na rysunkach 1 i 2 na s. 84 przedstawiono dane dotyczące użytkowników gmin, czyli tzw. ludność dzienną, która może stanowić jedynie tło niniejszych rozważań. Grupa, która realizuje swoją codzienną aktywność w województwie pomorskim, liczyła około 2,17 mln osób, zaś

w Trójmieście i jego otoczeniu 1,08 mln osób. Jednym z podstawowych wniosków płynących z analizy liczby mieszkańców jest potwierdzenie tezy (Śleszyński, 2011), opartej na alternatywnych źródłach danych odnoszących się do liczby ludności, że miasta duże (tutaj całe Trójmiasto) są niedoszacowane według GUS, zaś miasta małe i gminy prowincjonalne często są przeszacowane (tzn. w rzeczywistości mieszka tam mniej ludzi niż podają oficjalne statystyki). Na podstawie omówionych badań można stwierdzić, że w Trójmieście było około 60 tys. mieszkańców więcej niż podaje GUS, z czego większość nadwyżki wystąpiła w Gdańsku.

Rysunek 1. Województwo pomorskie – mieszkańcy i użytkownicy na podstawie danych TEL z 2019 r. (październik)
Źródło: Birr i in. (2021, s. 17)

Rysunek 2. Trójmiasto z otoczeniem – mieszkańcy i użytkownicy na podstawie danych TEL z 2019 r. (październik)
Źródło: Birr i in. (2021, s. 17)

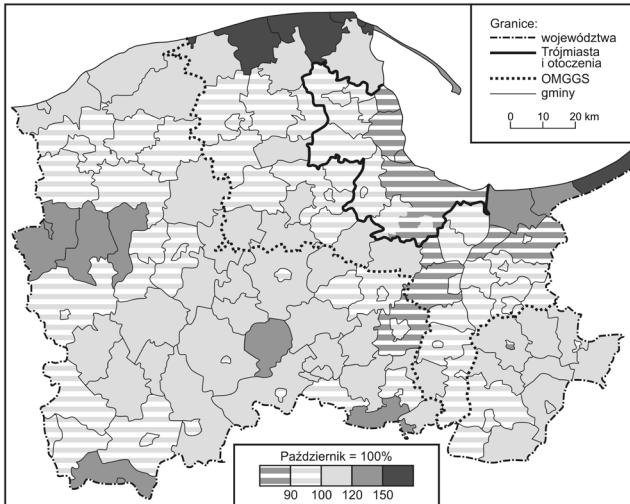
Taki stan ma miejsce także w innych dużych ośrodkach województwa, np. w Słupsku oraz w wybranych rejonach gmin w otoczeniu Trójmiasta, czyli miejscowościach stanowiących bezpośrednią strefę suburbanizacji, w tym: w Chwaszczynie (gm. Żukowo), Kowalch (gm. Kolbudy), Borkowie, Straszynie, Juszkwie, Rotmance (gm. wiejska Pruszcz Gdański) oraz mieście Pruszcz Gdański w części wschodniej. Są to jednostki osadnicze w dużej mierze stanowiące najwcześniejszą wykształconą strefę suburbanizacji. Podobnego zjawiska należy się spodziewać w przyszłości w miejscowościach, w których największy rozwój przestrzenny i demograficzny odbywał się najpóźniej lub nadal jest bardzo dynamiczny, jak np. w Pogórze (gm. Kosakowo). Przewaga liczby mieszkańców według TEL wskazuje też na skalę zjawiska zamieszkiwania osób spoza wymienionego obszaru, m.in. studentów i osób pracujących, niezwiązanych jeszcze z Trójmiastem mel-dunkiem stałym bądź czasowym. Obszar przewagi liczby mieszkańców według TEL nad liczbą publikowaną przez GUS w rejonie Trójmiasta i jego otoczenia pokrywa się niemal idealnie ze wskazywaną strefą tzw. adurbanizacji (zabudowy przymiejskiej) (por. Turzyński, 2014, s. 44–45; 2015, s. 287; 2017, s. 63–67).

Przyjmując wskazaną wcześniej definicję mieszkańca opartą na danych telemetrycznych (pochodzących z wybranych okresów), okazało się, że liczba mieszkańców województwa pomorskiego, podobnie jak liczba użytkowników, odwiedzających i turystów, w dużym stopniu zależna jest od pory roku. Wniosek ten jest o tyle istotny, że skłania do weryfikacji obecnie stosowanej definicji mieszkańca. Liczba mieszkańców analizowanego obszaru według wybranych okresów wykazuje wahania między charakterystycznymi dla rejonu pomorskiego okresami w roku. Jako przeciętną liczbę mieszkańców przyjęto dane za miesiąc październik, tj. czas poza sezonem wakacji i dłuższych urlopów w Polsce, a także trwania roku szkolnego i akademickiego.

Porównanie w badaniach telemetrycznych z 2019 r. w województwie pomorskim danych z sierpnia i października (rysunki 3 i 4) pokazuje, że w okresie wakacyjnym ubywa najwięcej mieszkańców Trójmiasta i jego najbliższego otoczenia, w tym miast i strefy suburbanizacji o wysokim udziale intensywnej zabudowy wielorodzinnej. Największe wahania wystąpiły w Trójmieście i miejscowościach wybitnie turystycznych. W sierpniu za mieszkańców Trójmiasta uznano grupę osób stanowiącą mniej niż 90% liczby odnotowanej w październiku. Najmniejsze różnice między wymienionymi miesiącami są widoczne na obszarach o strukturze wiejskiej i podmiejskiej, z dominującą zabudową jednorodziną.

Na terenie województwa można wskazać dwa układy przestrzenne liczby mieszkańców według badanych okresów:

1. Pierwszy, właściwy dla większości gmin, to taki, w którym najwyższa liczba mieszkańców wykazywana jest w październiku oraz w wybranym weekendzie, natomiast najniższa liczba ludności przypada na okres szczytu wakacyjnego oraz sierpień.
2. Drugi układ jest charakterystyczny dla gmin pełniących funkcje turystyczne lub stanowiących obszar lokalizacji tzw. drugich domów i domów letniskowych. W tym przypadku najwięcej mieszkańców wskazano w sierpniu i w szczycie wakacyjnym, najmniej zaś w październiku i w wybranym weekendzie.

Rysunek 3. Liczba mieszkańców w 2019 r. w województwie pomorskim na podstawie danych TEL w sierpniu w porównaniu z liczbą mieszkańców w październiku
Źródło: Birr i in. (2021, s. 18)

W skali całego województwa wyodrębniono trzy strefy z odmiennym rytmem rocznym liczby ludności. Są to:

- pasmo nadmorskie;
- pasmo środkowe, biegnące łukiem od ściany zachodniej województwa przez Słupsk, gminy północnych Kaszub do Trójmiasta i dalej w kierunku Tczewa i Nowego Dworu Gdańskiego;
- obszar wiejski Pojezierza Kaszubskiego, Starogardzkiego i Borów Tucholskich oraz Powiśla w południowo-wschodniej części województwa.

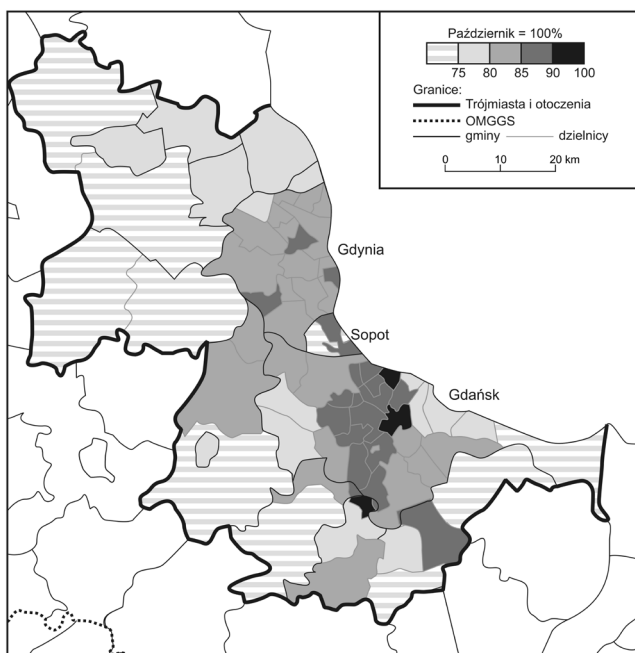
W skali Trójmiasta można wyróżnić:

- strefę centralną – największy odpływ mieszkańców w sierpniu oraz w szczycie wakacyjnym i wybranym weekendzie (określone dzielnice Trójmiasta i strefa adurbanizacji) (Turzyński, 2017, s. 70);
- strefę miejską – duże zmiany liczby mieszkańców według badanych okresów, ale bez wyników skrajnych (wybrane dzielnice Trójmiasta, Wejherowo, Reda i Rumia oraz najbliższe otoczenie);
- strefę suburbanizacji – najmniejsze wahania liczby mieszkańców według wskazanych okresów na obszarach o dominacji zabudowy jednorodzinnej podmiejskiej i wiejskiej.

4. DEFINICJA MIESZKAŃCA

Termin „mieszkaniec” nie jest wprost zdefiniowany w polskim prawie, ale z powodu aktywności człowieka w życiu gmin był wielokrotnie omawiany, m.in. w wyrokach sądów. W powszechnym rozumieniu mieszkaniec jest to człowiek mieszkający gdzieś na stałe, a więc na terenie konkretnej JST (gminy, powiatu, województwa), przypisany do niej na podstawie kryterium terytorialnego. Orzeczenia sądów w kwestii definiowania tej nazwy podają, że istnieje potrzeba „utożsamienia pojęcia «mieszkaniec gminy» z pojęciem «osoby stale zamieszkującej» na obszarze gminy. Ponieważ właściwe miejsce zamieszkania zależy jest od zamiaru, a więc od woli konkretnej osoby, a o charakterze pobytu decydują również okoliczności wskazujące na zamiar rzeczywisty, przeto osoby, które spełniają wymienione przesłanki, są mieszkańcami gminy, żadne inne kryteria nie powinny decydować o uznaniu danej osoby za mieszkańca gminy” (Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Opolu z dnia 13 czerwca 2006 r.). Tym samym mieszkańcem może być zarówno osoba posiadająca obywatelstwo polskie, jak i obywatelstwo obce, a ponadto osoba nieposiadająca żadnego obywatelstwa (tzw. apatryda). Każda osoba, będąca mieszkańcem w danej JST, ma prawo do udziału w życiu tej wspólnoty, np. w konsultacjach społecznych, i prawa tego nie można ograniczać.

W Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym „gmina” została zdefiniowana poprzez założenie, że

Rysunek 4. Liczba mieszkańców w 2019 r. w Trójmieście i jego otoczeniu na podstawie danych TEL w sierpniu w porównaniu z liczbą mieszkańców w październiku
Źródło: Birr i in. (2021, s. 30)

„mieszkańcy gminy tworzą z mocy prawa wspólnotę samorządową” (art. 1, ust. 1), a jako gminę należy rozumieć „wspólnotę samorządową oraz odpowiednie terytorium” (art. 1, ust. 2). „Wspólnotę tworzą osoby trwale z nią związane, a więc stale zamieszkujące w danej gminie. Wykładnia celowościowa wskazuje zatem na potrzebę utożsamienia pojęcia «mieszkaniec gminy» z terminem «osoba stale zamieszkująca» na obszarze tej gminy. Ponieważ w zasadzie miejsce zamieszkania zależne jest od zamiaru, a więc od woli konkretnej osoby, a o charakterze pobytu decydują również okoliczności faktyczne wskazujące na zamiar rzeczywisty, przeto osoby, które spełniają wymienione przesłanki, są mieszkańcami gminy” (Wyrok, 2006; por. też *Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 grudnia 2011 r.*).

Obserwacja współczesnego stylu życia, poparta badaniami telemetrycznymi, pokazuje, że przypisywanie jednej osobie jednego miejsca zamieszkania przestaje być aktualne. Powszechne staje się zjawisko tzw. drugich domów, wzmożonej mobilności osób, które z dużą częstotliwością zmieniają miejsce długoterminowego pobytu (np. na kilka miesięcy) w związku z podejmowaną pracą, nauką i innymi rodzajami aktywności poza turystyką itp. Pobytu te nie spełniają często kryteriów obowiązku meldunku czasowego (wymóg powyżej trzech miesięcy) lub nie są jako takie zgłaszane. Z założenia są one często ograniczone do określonych okresów w roku. To wszystko pozwala postawić tezę, że możliwe jest posiadanie więcej niż jednego miejsca zamieszkania, zachowując przy tym cechę jego stałości. Stałe zamieszkiwanie w danej gminie może mieć charakter sezonowy, nieograniczający się do całego roku kalendarzowego.

Jeżeli uznamy, że osoby przebywające co najmniej 15 dni w miesiącu (ale można też przyjąć inne założenie, np. 30 dni) w danej gminie lub dzielnicy miasta nie są turystami, to jedyną grupą, do jakiej możemy ich przypisać, są właśnie mieszkańcy. Niezależnie od obowiązku czy realnego zamiaru dokonania meldunku czasowego lub stałego, należy założyć, że ludzie ci z różnych przyczyn (praca, nauka, opieka nad członkiem rodziny itp.) zamieszkują dany obszar. Osoby, które mogą wskazać więcej niż jedno miejsce zamieszkiwania, mają często w kilku miejscach szerokie powiązania i relacje społeczne (np. rodzinne, towarzyskie, zawodowe). Często wykazują poczucie przynależności do danego terenu i społeczności na równi z osobami mającymi jedno miejsce stałego zamieszkania. Są to m.in.: studenci, właściciele drugich domów, pracownicy kontraktowi.

5. Dyskusja i wnioski

Analiza danych zdobytych w technologii *big data* jest stosunkowo nową metodą i nie znaleziono zbyt wielu opracowań, w których tego typu informacje służyłyby

ustalaniu faktycznej liczby ludności. W odniesieniu do statystyki kwestia rosnących możliwości obliczeniowych wykorzystujących potężne zbiory danych jest warta uwagi, co wykazała w niniejszej pracy relacja między adekwatnością stosowanej metodyki badawczej a jakością uzyskanych wyników badań. Stanowią one wyzwanie, przed jakim stajemy w obliczu charakterystycznych dla *big data* poszukiwań współzależności i korelacji pozwalających zdobyć nową wiedzę o obiektach, których takie związki dotyczą. Jak wiadomo, istnienie relacji między cechami nie zawsze musi oznaczać powiązania o charakterze przyczynowo-skutkowym. Samo poznanie różnych współzależności może być w wielu przypadkach ciekawe i użyteczne, ale powinno być traktowane za ledwie jako przyczynek do badań nad ich rodzajem w poszukiwaniu prawdziwych i nieraz skomplikowanych łańcuchów przyczyn (Szreder, 2015).

Z danymi typu *big data* zmierzono się m.in. przy szacowaniu liczby ludności dziennej i nocnej w Warszawie (Śleszyński i Niedzielski, 2018) – w pierwszym tak szczegółowym badaniu z zakresu geografii ludności z wykorzystaniem metod telemetrycznych. Jego niewątpliwym osiągnięciem była możliwość określenia rzeczywistej liczby ludności na terenie Warszawy. W przypadku tzw. ludności nocnej (endogenicznej) była ona wyższa o co najmniej 200 tys. w stosunku do liczby podawanej przez GUS na podstawie spisu powszechnego z 2011 r. i kolejnych bilansów ludności, uwzględniających urodzenia, zgonu oraz saldo zameldowań i wymeldowań.

Omawiana analiza dotycząca województwa pomorskiego pokazała natomiast, że pojęcie mieszkańca jest coraz mniej jednoznaczne. Potwierdzono, że liczba osób, które mogą być uznane za mieszkańców danej gminy, nie jest stała w ciągu roku, lecz jest uzależniona od sezonu. Realna okazała się również teza, że można być jednocześnie mieszkańcem więcej niż jednej gminy. Zjawiska te były już wcześniej znane, jednak brakowało odpowiednich narzędzi do ich monitorowania. Możliwości technologiczne pobierania danych telemetrycznych stanowią ogromny potencjał badawczy, który z biegiem lat i dalszym rozwojem technologii będzie coraz cenniejszym źródłem informacji. Dzięki dysponowaniu takimi danymi samorządy będą mogły podejmować bardziej trafne decyzje dotyczące m.in. rozwoju przestrzennego lub planowania układów komunikacyjnych. Jak wskazał Batty (2013, s. 277): „*Big data* z pewnością wzbogaca nasze doświadczenia związane z funkcjonowaniem miast i oferuje wiele nowych możliwości interakcji społecznych i bardziej świadomego podejmowania decyzji w odniesieniu do naszej wiedzy o tym, jak najlepiej współdziałać w miastach”.

Wykorzystanie danych telemetrycznych ujawnia dość logiczne i częściowo spodziewane wyniki, na które dotychczas nie znajdowano twardych dowodów, gdyż nie było efektywnych sposobów pomiaru.

Cenność tych informacji polega na empirycznej identyfikacji wielkości różnych populacji w różnych okresach, co powinno być w przyszłości przedmiotem bardziej wnikliwych studiów (Śleszyński i Niedzielski, 2018). Nie należy jednak zapominać, że metoda ta ma również wady i niedociągnięcia. Na konieczność krytycznego podejścia do zastosowania danych typu *big data* zwracają uwagę m.in. Rzeszewski i Rodak (2019), dostrzegając ewentualność wystąpienia błędów zarówno wynikających z niektórych kwestii technicznych, jak i z niewłaściwych interpretacji wyników np. poprzez przyjęcie wadliwych definicji w przypadku wyodrębniania poszczególnych grup użytkowników. Niemniej, jak wskazano w pracy Deville'a i in. (2014), wiedza o tym, gdzie znajdują się ludzie, ma kluczowe znaczenie dla dokładnej oceny wpływu i planowania interwencji, szczególnie tych, które dotyczą zdrowia ludności, bezpieczeństwa żywnościowego, zmian klimatu, konfliktów i klęsk żywiołowych. Dane gromadzone przez operatorów sieci telefonii komórkowej mogą w optymalny sposób pozwolić przygotować dokładne i szczegółowe mapy rozmieszczenia ludności w różnych skalach oraz w różnych okresach, gwarantując jednocześnie prywatność użytkowników telefonów. Dzięki temu można dokonać np. oszacowania gęstości zaludnienia w krajach o niskich dochodach, gdzie informacje na temat rozmieszczenia ludności mogą być niekompletne, nieaktualne i niewiarygodne, lub doprecyzować zmiany w gęstości zaludnienia w czasie. W przypadku zaś, gdy kraj dysponuje dobrą rozdzielczością przestrzenną danych, m.in. ze spisu ludności, wówczas informacje uzyskiwane z telefonii komórkowej mogą przysłużyć się do przeprowadzenia analizy zmian rozkładu populacji w odniesieniu chociażby do tygodnia, pory roku lub dowolnego zdarzenia wpływającego na populację. Jak wskazuje Ruggles (2014), dzięki dużym pakietom danych zawierających szczegółowe informacje przestrzenne naukowcy mogą ocenić oddziaływanie zmian lokalnych na zmiany ludnościowe w wielu skalach. Dane, które umożliwiają badaczom wykonywanie jednoczesnych analiz dużych przedziałów czasowych wraz ze szczegółowością przestrzenną, mogą pozwolić inaczej spojrzeć na procesy wpływające na przemiany demograficzne.

Omawiane badanie, przeprowadzone w województwie pomorskim, potwierdza te tezy, ukazując, jak zmienia się liczba ludności sezonowo oraz dobowo. Zauważalne są powtarzające się schematy, które były do tej pory przypuszczeniami niepopartymi przez dane. Obecnie dzięki wykonanej analizie można określić konkretne fakty potwierdzające zachodzenie pewnych zjawisk i przemieszczeń ludności. Celem badania była próba ustalenia rzeczywistej liczby osób przebywających na obszarach gmin pomorskich, a szczególnie Trójmiasta i jego otoczenia. Porównanie uzyskanych wyników za pomocą technologii *big data*

w konfrontacji z danymi konwencjonalnymi wskazało na niedoszacowanie lub przeszacowanie liczby mieszkańców w gminach.

PODZIĘKOWANIA

Autorzy składają uprzejme podziękowania współautorom opracowania pt. *Analiza aktywności i potencjału ludnościowego województwa pomorskiego, obszaru metropolitalnego i Trójmiasta w oparciu o zachowania użytkowników sieci telefonii komórkowych w 2019 roku*, a także przedstawicielom firmy T-Mobile za długą i owocną współpracę.

BIBLIOGRAFIA

- Bank Danych Lokalnych. (b.r.). GUS. <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/>
- Batty, M. (2013). Big data, smart cities and city planning. *Dialogues in Human Geography*, 3(3), 274–279. <https://doi.org/10.1177/2043820613513390>
- Bijak, J., Kicinger, A., Kupiszewski, M., współpraca Śleszyński, P. (2007). *Studium metodologiczne oszacowania rzeczywistej liczby ludności Warszawy* (CEFMR Working Paper 2). Central European Forum for Migration and Population Research / Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych w Warszawie. http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2007-02.pdf
- Birr, K. (2022). Metodyka pozyskiwania danych *big data* z telefonii komórkowej i możliwości ich wykorzystania w modelowaniu podróży. *Transport Miejski i Regionalny*, 5, 10–17. https://tmir.sitk.org.pl/wp-content/uploads/2023/08/gazeta05_2022_druk.pdf
- Birr, K., Budziszewski, T., Hryniewicz, M., Przeworska, J., Turzyński, M., Pietruszewski, J., Gurgul, M., Juńska, J., Osika, E. (2021). *Analiza aktywności i potencjału ludnościowego województwa pomorskiego, obszaru metropolitalnego i Trójmiasta w oparciu o zachowania użytkowników sieci telefonii komórkowych w 2019 roku*. Pomorskie Biuro Planowania Regionalnego. https://pbpr.pomorskie.pl/wp-content/uploads/MENU/Biblioteka-opracowan/OSADNICTWO/Analiza-aktywnosci-potencjalu-ludnoscowego/Analiza_aktywnosci_i_potencjalu_ludnoscowego_województwa_pomorskiego_2021.pdf
- Deville, P., Linard, C., Martin, S., Gilbert, M., Stevens, F.R., Gaughan, A.E., Blondel, V.D., Tatem, A.J. (2014, October 27). Dynamic population mapping using mobile phone data. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS)*, 111(45), 15888–15893. <https://doi.org/10.1073/pnas.1408439111>
- Korcelli, P. (1997). Alternatywne projekcje zmian demograficznych i migracji w aglomeracjach miejskich. W: P. Korcelli (red.), *Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN: Aglomeracje miejskie w procesie transformacji. Część 5* (s. 5–21). https://rcin.org.pl/igipz/Content/34064/PDF/WA51_44756_r1997-nr45_Zeszyty-IGiPZ.pdf
- Kuzara, K., Szmytkie, R. (2022). Metoda szacowania rzeczywistej liczby ludności w strefie podmiejskiej. Przykład gminy Czernica (powiat wrocławski). *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 61, 71–94. <https://doi.org/10.14746/rpr.2022.61.07>
- Ruggles, S. (2014). Big microdata for population research. *Demography*, 51(1), 287–297. <https://doi.org/10.1007/s13524-013-0240-2>

- Rykiel, Z. (1986). Ograniczenia meldunkowe jako bariery przestrzenne. *Przegląd Geograficzny*, 58(3) 395–409. <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/16242/edition/13227/content>
- Rzeszewski, M., Rodak, O. (2019). Czy więcej znaczy lepiej? Badania ilościowe w geografii społeczno-ekonomicznej ery big data. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 46, 67–89. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2019.46.05>
- Szreder, M. (2015). Big data wyzwaniem dla człowieka i statystyki. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician*, 8, 1–11. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.8303>
- Śleszyński P. (2004). Regionalne różnice pomiędzy liczbą ludności według Narodowego Spisu Powszechnego w 2002 roku i szacowaną na podstawie ewidencji bieżącej. *Studia Demograficzne*, 1(145), 93–103.
- Śleszyński, P. (2011). Oszacowanie rzeczywistej liczby ludności gmin województwa mazowieckiego z wykorzystaniem danych ZUS. *Studia Demograficzne*, 2(160), 35–58. <https://econjournals.sgh.waw.pl/SD/article/view/2569>
- Śleszyński, P., Niedzielski, M. (2018). Zastosowanie danych telemetrycznych do szacunku ludności dziennej i nocnej w Warszawie. *Czasopismo Geograficzne*, 89(1–2), 43–60. https://ptgeo.org.pl/wp-content/uploads/2021/07/CG_2018_89_1-2.pdf
- Turzyński, M. (2014). Gdzie kończy się miasto a zaczyna wieś? W: A. Wolaniuk (red.), *Konwersatorium Wiedzy o Mieście. T. 27: Centra i peryferie w okresie transformacji ustrojowej* (s. 39–53). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Turzyński, M. (2015). Bariery i czynniki rozwoju osadnictwa strefy podmiejskiej Gdańska. W: A. Wolaniuk (red.), *Konwersatorium Wiedzy o Mieście. T. 28: Współczesne czynniki i bariery rozwoju miast* (s. 277–290). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Turzyński, M. (2017). Zróżnicowanie depopulacji wynikającej z migracji na przykładzie Trójmiasta. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 30(2), 67–74. <https://doi.org/10.18778/2543-9421.02.07>
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym. DzU 1990, nr 16, poz. 95. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19900160095>
- Ustawa z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności. DzU 2010, nr 217, poz. 1427. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20102171427>
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 grudnia 2011 r., sygn. akt II OSK 1562/11. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/E8041DF70E>
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Opolu z dnia 13 czerwca 2006 r., sygn. akt II SA/Op 213/06. <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/B77663F207>

Artykuł wpłynął:
10 marca 2023
Zaakceptowano do druku:
10 listopada 2023

Piotr Raźniak

 <https://orcid.org/0000-0001-9757-7022>

Uniwersytet im. Komisji Edukacji Narodowej
Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji
piotr.razniak@up.krakow.pl

ZNACZENIE FUNKCJI KONTROLNO-ZARZĄDCZEJ MIAST W SKALI MIĘDZYNARODOWEJ

Abstrakt: W literaturze przedmiotu jest wiele opracowań na temat dużych miast pod kątem ich funkcji o charakterze międzynarodowym, takich jak: funkcje kontrolno-zarządcze (*command and control*), funkcje światowe (*world city*) oraz funkcje globalne (*global city*). Nie ma jednak kompleksowych badań miast, które pokazałyby pełniejszy obraz ich oddziaływania na arenie międzynarodowej i znaczenia funkcji kontrolno-zarządczej wobec miast globalnych (*global city*) i światowych (*world city*), dlatego podjęto próbę uzupełnienia tej luki badawczej. Celem artykułu jest wskazanie zależności pomiędzy funkcjami kontrolno-zarządczą, światową i globalną miast. Na podstawie udziału tych funkcji w miastach wyróżniono cztery ich typy. Podział uwzględnia dominację jednej z funkcji lub zrównoważenie wszystkich. Zaproponowano również nowe podejście do badań nad funkcją kontrolno-zarządczą nie tylko w skali świata, kontynentu, kraju, ale także w mniejszych jednostkach administracyjnych, takich jak: województwo, powiat czy gmina.

Słowa kluczowe: funkcja kontrolno-zarządcza, miasto globalne, miasto światowe, ranking

THE INTERNATIONAL IMPORTANCE OF THE COMMAND AND CONTROL FUNCTION OF CITIES

Abstract: In the existing literature, there are many studies of large cities in terms of their global functions, such as: command and control, world or global city. So far, there are no comprehensive studies of cities that could show a more complete picture of their impact on the international arena. Filling this gap, the aim here is to show the relationship between the command and control function, global city and world city. Previous analyzes in terms of command and control functions have taken into account large corporations influencing the political and economic situation on a global or national scale. However, it can be assumed that command and control functions may be created by smaller companies and these functions can also be considered in smaller administrative units like voivodeships or poviats. To achieve this, a hierarchy of control and management functions is proposed on a global, continental, national, regional and local scales. Taking into account the share of command and control, global and world city, four types have been distinguished. They take into account the dominance of one such function or the balance of all three.

Keywords: command and control function of cities, global city, world city, rank

1. WSTĘP

Umiejscowienie siedzib zarządów dużych korporacji stało się bardzo ważnym wskaźnikiem w określaniu rangi miasta już w latach 50. i 60. XX w. (Westaway, 1974) i było związane z bliskością administracji państwowej oraz centrów komunikacyjnych, które umożliwiały dostęp do rynków zewnętrznych, ewentualnie z istnieniem specjalistycznych firm, takich jak duże kancelarie prawne i banki. Władza firm wykracza poza miasta, w których znajdują się siedziby ich zarządów (Borchert, 1978). W literaturze dotyczącej funkcji miast pełnionych przez nie w skali światowej bardzo często omawiane są koncepcje miasta światowego (*world city*),

miasta globalnego (*global city*) i koncepcje funkcji kontrolno-zarządczych miast (*command and control*). Koncepcje te odnoszą się do specyficznych funkcji miast, m.in. powiązań pomiędzy miastami, w których ulokowano siedziby zarządów firm i ich filii (Beaverstock i in., 1999) oraz główne ośrodki przepływów finansowych międzynarodowych korporacji sektora finansowego (Sassen, 1991), uwzględniają również siedziby zarządów przodujących korporacji światowych określające funkcję kontrolno-zarządczą miast (Alderson i Beckfield, 2004). Idee powstałe w latach 60. i 70. XX w. (Friedmann i Wolf, 1982; Hall, 1966) dopiero na przełomie

XX i XXI w. doczekały się metodologii, która pozwoliła na opracowanie rankingów miast pokazujących funkcje miasta światowego (Taylor i Derudder, 2014), globalnego (Sassen, 2009b) i funkcje kontrolno-zarządcze (Csomós, 2013). We współczesnym świecie polityka i decyzje zapadające w korporacjach wykraczają daleko poza zarządzanie i władzę wewnątrz tych firm. Władza korporacyjna przenika się z władzą państwową, np. poprzez finansowanie konkretnych partii politycznych, co może prowadzić do przejęcia kontroli nad niektórymi krajami. W takim rozumieniu funkcji kontrolno-zarządczej to korporacje, przewyższające swoimi wpływami władzę państwową, mają bezprecedensowy udział we władzy, którego konsekwencje są nieznane (Taylor, 2017). Ta funkcja wydaje się być obecnie ważniejsza dla gospodarki światowej niż funkcje miasta światowego i globalnego. Funkcje kontrolno-zarządcze najczęściej badane są w odniesieniu do miast w skali światowej (Raźniak i in., 2022; Taylor i Csomós, 2012) bądź kontynentalnej (Dorocki i in., 2019), ale zdarzają się również opracowania obejmujące teren jednego państwa (Śleszyński, 2015).

Każda z przytoczonych koncepcji opisuje jedynie konkretną funkcję miasta, pełnioną na arenie międzynarodowej. Jednocześnie dywersyfikacja gospodarki (Masik i Grabkowska, 2020) lub też poszczególnych sektorów tworzących np. funkcję kontrolno-zarządczą (Raźniak i in., 2017) jest bardzo ważna dla stabilności i odporności miasta lub regionu w czasie ewentualnego kryzysu. W literaturze przedmiotu nie ma analiz, które pozwoliłyby kompleksowo spojrzeć na funkcje miasta o zasięgu międzynarodowym. Biorąc pod uwagę znaczenie, jakie P.J. Taylor (2017) przypisuje tej funkcji, celem artykułu jest prześledzenie w wybranych miastach relacji pomiędzy funkcją kontrolno-zarządczą a funkcjami miasta światowego i miasta globalnego. Na tej podstawie uzyskano wiedzę o poziomie zrównoważenia lub dominacji danej funkcji. Jednocześnie takie podejście pozwala całościowo ująć międzynarodowe funkcje ośrodków miejskich.

W dotychczasowych publikacjach pojawiał się pogląd, że funkcję kontrolno-zarządczą tworzą duże korporacje w skali świata, kontynentu lub kraju. Procesy globalizacji nie zachodzą tylko w dużych ośrodkach, ale również w średnich (Zuzańska-Żyśko, 2021) i małych miastach (Korcelli-Olejniczak, 2021). Można zatem założyć, że i w takich miejscach powstają funkcje kontrolno-zarządcze. Nawet stosunkowo niewielka firma (w porównaniu do międzynarodowych korporacji), zatrudniająca kilkadziesiąt czy też kilkaset osób, może mieć wpływ na inwestycje realizowane przez władze gminy czy powiatu. Prezydent miasta, wójt lub burmistrz, w obawie o miejsca pracy albo poparcie w kolejnych wyborach, może podejmować decyzje korzystne dla lokalnych przedsiębiorców. Założono, że w takiej sytuacji również będzie to przykład funkcji

kontrolno-zarządczych pełnionych przez firmę, jednakże jego waga będzie zdecydowanie inna. W końcowej części artykułu przedstawiono autorską propozycję dalszych kierunków badań, uwzględniających różną wielkość firm i zasięg przestrzenny funkcji kontrolno-zarządczej: od skali światowej do skali lokalnej, takiej jak gmina czy powiat.

2. ZAGADNIENIA TEORETYCZNE

Jednym z najważniejszych opracowań określających podstawy teoretyczne miast w systemie światowym jest praca P. Halla (1966). Według Halla miasto, które będzie można określić jako miasto światowe, jest ośrodkiem politycznym, skupiającym instytucje rządowe i związki zawodowe. Ponadto znajdują się w nim siedziby dużych firm, prowadzących swoje interesy na skalę międzynarodową z wykorzystaniem portów morskich, lotnisk międzynarodowych, głównych szlaków drogowych i kolejowych. Miasto światowe jest również centrum finansowym, gdzie zlokalizowane są centrale banków, firmy ubezpieczeniowe i inne usługi finansowe. W takim ośrodku mieszczą się inne centra specjalistyczne, takie jak: firmy prawnicze, znane uniwersytety i ośrodki badawcze, główne szpitale, muzea, duże wydawnictwa czasopism i książek, biblioteki narodowe, sklepy z dobrami luksusowymi, drogimi markami i towarami dla profesjonalistów, oraz centra rozrywkowe, np.: opery, teatry, sale koncertowe, kina i restauracje.

Znaczenie dużych firm zwiększa się od lat 70. XX w. Wzrosła również mobilność kapitału, która jest jedną z najważniejszych cech globalizacji. Coraz większą rolę w gospodarce światowej odgrywają korporacje działające na arenie ponadnarodowej (Hymer, 1972). Te przemiany działalności firm doprowadziły do pojawienia się koncepcji miasta globalnego, w której to właśnie obecność międzynarodowych firm ma istotne znaczenie. Ponadto duża mobilność kapitału wydaje się najważniejszym aspektem globalizacji. Jednocześnie znaczenie przestrzeni w przemieszczaniu się siły roboczej i środków finansowych uległo zmniejszeniu. To wszystko spowodowało powstanie międzynarodowego systemu gospodarczego, przejawiającego się zwiększeniem komunikacji pomiędzy miastami i ich władzy we współczesnym świecie (Sassen, 1991).

Dopiero w 2008 r. koncepcja miasta globalnego doczekała się metodologii pozwalającej na badanie funkcji globalnych miast w skali międzynarodowej. Pierwszą kompleksową koncepcję mierników, dzięki którym można było porównać dużą liczbę miast w skali świata pod względem ich funkcji globalnych, przedstawił zespół S. Sassen (Goldberg i in., 2008). Należy przy tym zauważyć, iż autorzy wprowadzili pewne zamieszczenie

pojęciowe, określając miasta globalne również jako *centers of commerce*. Na tej podstawie, po konsultacji z Sassen, firma AT Kearney stworzyła ranking miast globalnych, w którym wzięto pod uwagę ponad 60 mierników, zagregowanych do siedmiu grup: ramy prawne i polityczne, stabilność gospodarcza, łatwość prowadzenia biznesu, przepływy finansowe, centra biznesowe, kreatywność i przepływ informacji oraz warunki życia. Początkowo określono 75 głównych miast globalnych, będących węzłowymi ośrodkami w światowym handlu i przepływach finansowych. Rankingi miast globalnych ukazują się od 2010 r. (AT Kearney, 2022).

Wskaźnik poziomu funkcji kontrolno-zarządczej (*command control index* [CCI]) po raz pierwszy został wprowadzony przez G. Csomósa (2013). Motywacją do stworzenia wskaźnika pokazującego siłę miasta pod kątem jego funkcji kontrolno-zarządczej był fakt, że wcześniej w większości badań stosowano mniej złożone miary do opisu siły miast w gospodarce krajowej lub globalnej. Niektórzy badacze na przykład definiowali funkcję kontrolno-zarządczą miast na podstawie liczby siedzib korporacji lub łącznych przychodów firm (Borchert, 1978; Carroll, 2007; Friedmann, 1986; Hymer, 1972; Taylor i Csomós, 2012). Wprowadzenie wskaźnika CCI można scharakteryzować jako krok naprzód w pomiarze pozycji miast w gospodarce światowej. Uwzględnia on więcej parametrów finansowych niż wyłącznie przychody, przez co lepiej odzwierciedla funkcję siły ekonomicznej miasta w zestawieniu z wcześniejszymi opracowaniami, sumującymi np. liczbę centrali firm zlokalizowanych w danym mieście. Podsumowując, Csomós (2013) opracował wskaźnik funkcji kontrolno-zarządczej miast, w którym wziął pod uwagę przychody, dochody, wartość środków trwałych i wartość rynkową firm. Tak skonstruowany wskaźnik CCI daje jasny obraz siły miast (Csomós, 2013).

Można przyjąć, że środowisko polityczne, gospodarcze i społeczne, w którym znajdują się firmy, a także ich kultura korporacyjna, są ważnymi czynnikami wpływającymi na sposób zarządzania przedsiębiorstwami i ich zachowanie na rynku. Należy jednak zdawać sobie sprawę z tego, że spółki z listy Forbes Global 2000 to spółki publiczne, których akcje są notowane na giełdach. Zarząd spółki publicznej ma obowiązek regularnie raportować sytuację finansową jej właścicielom (czyli interesariuszom), dla których jednym z najważniejszych wskaźników jest zysk, jaki spółka może osiągnąć (zysk jest powiązany z przychodami, a to również może przekładać się na wartość rynkową firmy). Oznacza to, że niezależnie, w jakim kraju poszczególne firmy mają siedzibę, łączy je jedna ważna cecha: są stworzone do zarabiania pieniędzy. Podsumowując: stosując wskaźnik poziomu funkcji kontrolno-zarządczej, można porównać miasta (niezależnie od ich lokalizacji na świecie) pod kątem tej funkcji.

Według S. Hymera (1972) powstające międzynarodowe korporacje stworzyły układ, w którym strategiczne dla nich decyzje podejmowane są w kilku miastach będących centrami decyzyjnymi w skali światowej. Ta teoria nie do końca sprawdza się w XXI w., ponieważ można zaobserwować tendencje do pojawiania się nowych silnych ośrodków, zwłaszcza w Azji, które mają coraz większy wpływ na gospodarkę (Raźniak i in., 2017). Z kolei R.B. Cohen (1981) uznał, że korporacje w miastach mogą odgrywać rolę centrów kontrolnych i koordynujących działania w systemie międzynarodowym. Miasta stają się międzynarodowymi centrami decyzyjnymi i korporacyjnymi. Patrząc na system miast, J. Friedmann i G. Wolff (1982) wyraźnie stwierdzili, że nieliczne miasta dominujące w skali światowej pod względem koncentracji kapitału powinny być postrzegane jako jeden system miast. Na podstawie tego założenia określili oni, że miasta światowe są światowymi centrami, które kontrolują gospodarkę globalną.

Koncepcje rozwijane w latach 60–90. XX w. zakładają jedynie niewielką liczbę miast, które mogły być zaliczane do światowych ośrodków handlowych, centrów biznesowych i kontrolnych (Cohen, 1981; Friedmann, 1986; Hall, 1966; Sassen, 1991). Zachodzi pytanie, czy w XXI w. można rozpatrywać jedynie kilka lub kilkanaście miast jako globalne ośrodki kontrolne? Skala powiązań międzynarodowych obejmujących kilkaset miast (Derudder i in., 2022; Neal i in., 2020) lub setki miast mających funkcje kontrolno-zarządcze (Derudder i Taylor, 2020; Raźniak i in., 2016) pokazuje, że bardzo wąskie podejście do liczby ośrodków decyzyjnych może być odpowiednie w XX w., ale może być błędne w drugiej, trzeciej dekadzie i w kolejnych dziesięcioleciach XXI w. (Parnreiter, 2019).

Również rozważania na temat miasta jako ważnego ośrodka akumulacji siły roboczej (Friedmann, 1986) nie muszą się obecnie sprawdzać w skali międzynarodowej. Wydaje się, że ważniejszą kwestią jest to, gdzie są podejmowane decyzje, a nie miejsce, w którym znajduje się siła robocza. Rozstrzygnięcia podejmowane w siedzibach zarządów wielkich korporacji wpływają na działania ich filii w innych miastach, krajach, czy na innych kontynentach. Postanowienia zarządu mogą doprowadzić do nowych inwestycji lub też likwidacji miejsc pracy zlokalizowanych tysiące kilometrów od centrum decyzyjnego. Zdaniem Sassen (1991) miasta globalne pełnią funkcje zarządcze, finansowe, są także centrami specjalistycznych usług dla firm. Do przeprowadzenia głównych transakcji zawieranych pomiędzy korporacjami potrzebne są firmy z sektorów, które zapewnią wsparcie w zakresie usług konsultingowych, public relations, księgowości i prawa. Miasta globalne są także centrami produkcji i innowacji wykorzystywanych przez klientów międzynarodowych (Sassen, 2012). Z kolei P.J. Taylor i B. Derudder (2004) stwierdzili, że mimo rozproszenia gospodarki światowej funkcje

kontrolne nadal są skoncentrowane w światowej sieci miast. Należy jednak zaznaczyć, że niekoniecznie funkcje kontrolno-zarządcze miasta muszą iść w parze z ich powiązaniem międzynarodowymi, co jest widoczne w przypadku miast azjatyckich. Na przykład Hongkong, Tajpej, Nowe Delhi czy Kuala Lumpur pełnią zdecydowanie mniejszą funkcję kontrolno-zarządczą niż wynikałoby to z ich powiązań międzymiejskich (Raźniak i in., 2017).

Ogólnie w badaniach funkcji miast w skali międzynarodowej poważnym problemem jest brak odpowiednich danych, co J. Beaverstock i in. (2000) nazwali piętą achillesową badań nad miastami światowymi. W przypadku klasyfikacji takich ośrodków problemem może być wąski dobór firm ograniczony do jednego sektora, który nie odzwierciedla ich faktycznego wpływu na realne funkcje miasta (Krätke, 2014). Niektórzy autorzy zwracają uwagę, że tworzenie rankingów miast światowych jedynie na podstawie największych firm może dyskryminować wiele z nich, przez co koncepcje miast światowych i miast globalnych nie pokazują dobrze siły i powiązań mniejszych miast (Robinson, 2005). Podobnie sytuacja wygląda w przypadku funkcji kontrolno-zarządczej – wykorzystuje się listy największych firm, najczęściej zlokalizowanych w największych miastach świata (Csomós, 2013) bądź też części kontynentu (Raźniak i in., 2018). W takim podejściu otrzymujemy informację o znaczeniu miast w dużej skali, ale nadal nie ma wiedzy o poziomie tej funkcji w układach bardziej regionalnych i lokalnych. B. Godfrey i Y. Zhou (1999) uważali, że należy zwrócić uwagę na regionalne spółki zależne, które realizują strategiczne decyzje zarządu, a nie tylko na miejsca, gdzie znajduje się zarząd firmy. Również Sassen (2006) uznała, że funkcje kontrolno-zarządcze występują coraz częściej także na poziomie ośrodków regionalnych i subregionalnych. Może się to wiązać z obserwowanym od lat 70. w krajach zachodnich przenoszeniem siedzib korporacji do mniejszych miast (Lyons i Salmon, 1995). Częściowo tę lukę badawczą wypełnili P. Raźniak, S. Dorocki i A. Winiarczyk-Raźniak (2018), śledząc funkcje kontrolno-zarządcze 500 największych firm w Europie Środkowej. Przeanalizowali oni zarówno siedziby zarządów, jak i oddziały lub przedstawicielstwa zagranicznych korporacji w tej części Europy. Słuszna wydaje się koncepcja badania funkcji kontrolno-zarządczych w mniejszych jednostkach terytorialnych, np. jednego kraju (Śleszyński, 2015). Nie można zapominać o mniejszych ośrodkach regionalnych, które – jak stwierdzili Taylor i Csomós (2012) – mogą stać się głównymi punktami światowej gospodarki w niektórych sektorach przemysłu. Potwierdzają to późniejsze badania m.in. funkcji kontrolno-zarządczej sektora energetycznego (Raźniak i in., 2021).

Biorąc pod uwagę różne koncepcje i ich mierniki stosowane do określania poziomu funkcji miasta o zasięgu międzynarodowym, należy podjąć wysiłek stworzenia

syntetycznego wskaźnika, który pokaże udział poszczególnych funkcji w mieście. W związku z tym powstaje pytanie, czy funkcje kontrolno-zarządcze nie powinny być analizowane również na niższych poziomach niż tylko poziom globalnych korporacji. Próbuując na nie odpowiedzieć, w niniejszym artykule zaproponowano typologię funkcji kontrolno-zarządczych w różnej skali, nie tylko w skali całego świata, ale także w mniejszych jednostkach terytorialnych.

3. METODY I ŹRÓDŁA DANYCH

Do przeprowadzonej analizy wykorzystano dane z list: Forbes Global 2000 (Murphy i Tucker, 2023), AT Kearney (2018) i Globalization and World Cities (GaWC Research Network, 2018). Lista Forbes Global 2000 zawiera 2000 największych spółek publicznych pod względem przychodów, dochodów, wartości środków trwałych i wartości rynkowej wraz z lokalizacją siedziby zarządu. Do dalszych analiz jako jednostkę badawczą wzięto pod uwagę obszar metropolitalny, w którym znajduje się siedziba zarządu spółki. Następnie, posługując się metodą Csomósa (2013), obliczono wartość CCI dla wszystkich miast mających na swoim terenie firmę notowaną na liście *Forbesa*. Funkcja światowa miast jest badana przez instytucję Globalization and World Cities (GaWC), która publikuje rankingi miast pod kątem ich powiązań międzymiejskich. Bierze pod uwagę firmy z sektora zaawansowanych usług producenckich (*advanced producer services*). Ponadto dana firma musi mieć swoje przedstawicielstwa w co najmniej 15 miastach poza siedzibą zarządu, co dobrze pokazuje duży stopień zależności między miastami. Z kolei funkcja globalna została określona przez AT Kearney na podstawie mierników zagregowanych do następujących kategorii: ramy prawne i polityczne, stabilność gospodarcza, łatwość prowadzenia biznesu, przepływy finansowe, centra biznesowe, kreatywność i przepływ informacji oraz warunki życia. W ten sposób powstał ranking miast określający ich funkcję globalną.

W koncepcjach miasta światowego, miasta globalnego i miasta pełniącego funkcję kontrolno-zarządczą jako podstawową jednostkę przestrzenną przyjęto obszar metropolitalny. W literaturze przedmiotu mówi się jednak o miastach globalnych, światowych i funkcjach kontrolno-zarządczych miast, mimo iż zasięg terytorialny obejmuje obszary metropolitalne. Dlatego też w niniejszym artykule będą przedstawione miasta z uwzględnieniem faktu, że badane funkcje są pełnione przez cały obszar metropolitalny. Dane dotyczące funkcji kontrolno-zarządczej, globalnej i światowej zostały zanalizowane dla obszarów metropolitalnych, dzięki czemu są one porównywalne.

Według tych danych, zagregowanych na podstawie listy Forbes Global 2000, funkcje kontrolno-zarządcze w 2018 r. pełniło 395 miast, 374 było miastami światowymi według GaWC, a 135 globalnymi według AT Kearney. W wyniku autorskiego porównania trzech rankingów okazało się, że jedynie 102 miasta znajdowały się we wszystkich zestawieniach, co oznacza, że ośrodki te pełniły jednocześnie funkcje kontrolno-zarządcze oraz że są zarówno miastami globalnymi, jak i miastami światowymi. W dalszej analizie wzięto pod uwagę tylko te 102 miasta. Wymienione rankingi ukazują różne funkcje miasta. W związku z tym zmienne tworzące te zestawienia, uwzględniające trzy omawiane funkcje miast, nie są autokorelacyjne i są niezależne, ponieważ obliczono je na podstawie różnych danych.

Na początku przeprowadzono standaryzację miejsca poszczególnych miast w wymienionych rankingach przez medianę dla każdego miasta. Dane są rangami, a nie wartościami liczbowymi, wobec czego użyto wzoru na medianę zastosowanego m.in. przez K. Kukulę i L. Luty (2015):

$$V_{med} = \frac{mad(X_j)}{med(X_j)}$$

$$med(X_j) = \frac{1}{2} \left(x_{\binom{n}{2}j} + x_{\binom{n+1}{2}j} \right)$$

$$med(X_j) = x_{\binom{n+1}{2}j}$$

$$mad(X_j) = med_{i=1, \dots, n} |x_{ij} - med(X_j)|$$

gdzie: V_{med} – współczynnik zmienności; $med(X_j)$ – mediana cechy X_j ; $mad(X_j)$ – medianowe odchylenie bezwzględne cechy X_j ; x – wartość x_i dla $i = 1, \dots, n$; j – cecha GC, WC, CCI dla każdego miasta; GC – *global city* (miasto globalne); WC – *world city* (miasto światowe); CCI – *command and control index* (wskaźnik poziomu funkcji kontrolno-zarządczej).

Następnie, aby pozbyć się wartości ujemnych, do V_{med} dodano wartość minimalną $\min_{-} V_{med}$, opuszczając znak minus, i otrzymano wartości standaryzowane dodatnie V_{stand} :

$$V_{stand} = V_{med} + |\min_{-} V_{med}|$$

gdzie: V_{med} – współczynnik zmienności; $\min_{-} V_{med}$ – wartość minimalna współczynnika zmienności, V_{stand} – wartości standaryzowane współczynnika zmienności, czyli wartość minimalna teraz wynosi 0.

W dalszej kolejności obliczono udział procentowy (proc) dla każdego miasta sumy (sum) wszystkich zmiennych na podstawie następujących wzorów:

$$\text{sum} = V_{stand} GC + V_{stand} WC + V_{stand} CCI$$

$$\text{proc} V_{stand} GC = \frac{V_{stand} GC}{\text{sum}} 100$$

$$\text{proc} V_{stand} WC = \frac{V_{stand} WC}{\text{sum}} 100$$

$$\text{proc} V_{stand} CCI = \frac{V_{stand} CCI}{\text{sum}} 100$$

i udział dla każdej zmiennej, gdzie: V_{stand} – wartości standaryzowane współczynnika zmienności.

Odchylenie od średniej wartości udziału procentowego pokazuje, które miasta mają najbardziej zaburzony rozkład trzech wskaźników branych pod uwagę.

Następnie zróżnicowanie funkcji kontrolno-zarządczej, globalnej i światowej w miastach przedstawiono na trójkącie Ossana, który często był stosowany w porównaniach trzech cech (Bogdański, 2019; Korycka-Skorupa, 2007; Ratajski, 1989). Nie był jednak wykorzystywany w analizach funkcji miast w aspekcie ich funkcji o znaczeniu międzynarodowym. Został on obliczony na podstawie następującej formuły w arkuszu kalkulacyjnym Excel:

$$\text{Trójkąt} = \text{SERIE}(\text{;Triagonal!}x_1;x_n;\text{Triagonal!} y_1;y_n;1)$$

dla: x_1 – wartość wskaźnika pierwszego miasta x ; x_n – wartość wskaźnika n -tego miasta x ; y_1 – wartość wskaźnika pierwszego miasta y ; y_n – wartość wskaźnika n -tego miasta y , gdzie:

$$x = 0,5 V_{stand} GC + V_{stand} WC$$

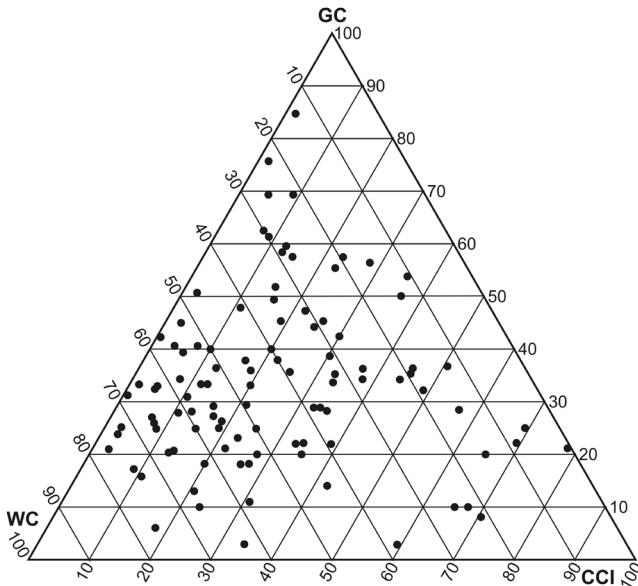
$$y = V_{stand} GC$$

Trójkąt pokazuje, jaki odsetek powiązań międzynarodowych miasta przypada na konkretną funkcję (kontrolno-zarządczą, globalną, światową).

4. KOMPLEKSOWA TYPOLOGIA MIAST NA ŚWIECIE POD WZGLĘDEM FUNKCJI O CHARAKTERZE MIĘDZYNARODOWYM

Rysunek 1 na s. 94 przedstawia zależność pomiędzy poziomem funkcji kontrolno-zarządczych, światowych i globalnych w badanych miastach. Ze względu na czytelność rysunku nazwy poszczególnych miast nie zostały oznaczone. Opracowane wyniki pokazały, że Berlin jest miastem najbardziej wyspecjalizowanym pod kątem funkcji o znaczeniu międzynarodowym. Funkcja globalna stanowi w nim aż 83,8% funkcji międzynarodowych,

z kolei na funkcję światową przypada 13,7%, a na kontrolno-zarządczą jedynie 2,5%. Do miast, w których dominuje funkcja globalna, należą jeszcze: Porto Alegre (75,5%), Bruksela (69%), Los Angeles (68,8%), Vancouver (61,8%) i Wiedeń (60,9%).

Rysunek 1. Zależności pomiędzy poziomem funkcji kontrolno-zarządczych (CCI), światowych (WC) i globalnych (GC) dla miast na świecie w 2018 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie rankingów miast opublikowanych przez Forbes Global 2000 (Murphy i Tucker, 2023), GaWC (2018) i AT Kearney (2018)

Nie istnieje miasto, w którym wszystkie analizowane funkcje o zasięgu międzynarodowym miałyby dokładnie taki sam udział i w wielu przypadkach jedna z nich przeważa. W celu ukazania różnic pomiędzy miastami utworzono cztery ich typy uwzględniające dominację jednej z funkcji lub jej brak. W przypadku idealnego zrównoważenia wszystkich trzech funkcji każda z nich w 1/3 tworzy ogólną funkcję międzynarodową miasta. Założono, że w typach 1, 2 i 3 przewaga występuje wówczas, gdy jedna z funkcji jest odpowiedzialna za co najmniej dwukrotność średniego udziału, czyli co najmniej 2/3 funkcji międzynarodowych w zależności od typu jest tworzone przez funkcję kontrolno-zarządczą, globalną lub światową. W przypadku typu 4. przyjęto, że miasto jest zrównoważone, kiedy udział każdej funkcji nie przekracza ± 10 punktów procentowych od rozkładu idealnego, czyli 1/3. Otrzymujemy wówczas wartości każdej z funkcji pomiędzy 23,33% a 43,33% i to oznacza, że można mówić o mieście zrównoważonym pod względem pełnienia funkcji o zasięgu międzynarodowym.

Miasta spełniające wymienione kryteria przydzielono do czterech typów:

Typ 1. Dominacja funkcji kontrolno-zarządczej (*command and control*): Nagoja, Shenzhen, Seattle, Osaka, Pekin, Dallas, Ningbo.

Typ 2. Dominacja funkcji globalnej (*global city*): Berlin, Porto Alegre, Bruksela, Los Angeles, Vancouver, Wiedeń, Nowy Jork, Barcelona.

Typ 3. Dominacja funkcji światowej (*world city*): Changsha, Dubaj, Manama, Mediolan, Chengdu, Maska, Kuala Lumpur.

Typ 4. Miasta o najbardziej zrównoważonych funkcjach: Harbin, Sztokholm, Houston, Rio de Janeiro, Dublin, Kalkuta, Abu Zabi.

Na podstawie badań (Csomós, 2013) można stwierdzić, że miasta o najwyższej wartości wskaźnika funkcji kontrolno-zarządczej, takie jak: Pekin, Nowy Jork, Londyn, Tokio i Paryż, nie należą do żadnego typu. Brak przypisania do typów 1–4 nie musi świadczyć o braku dominacji jednej z funkcji, braku zrównoważenia i możliwej równowagi dwóch z trzech funkcji w danym ośrodku. Mimo przewagi w światowej gospodarce pod kątem funkcji kontrolno-zarządczych miasta te mają dosyć dobrze rozwinięte inne funkcje o zasięgu międzynarodowym. Miasta, w których dominuje jedna z funkcji (typy: 1, 2, 3), mogą być znane w świecie z jej pełnienia, co może przynieść pewną rozpoznawalność, ważną z marketingowego punktu widzenia. Natomiast w przypadku kryzysu dominującej funkcji w danym mieście spadek jego znaczenia może być bardzo duży. Wówczas korzystniejsze byłoby znalezienie się w typie 4., w którym żadna z funkcji nie dominuje wyraźnie nad innymi. Być może w tej sytuacji dany ośrodek nie ma wyjątkowej rozpoznawalności, ale gdy spada znaczenie jednej z funkcji, to pozostałe będą utrzymywały miasto na w miarę niezmięnionej pozycji w skali świata. Należy zaznaczyć, że do tego samego typu mogą należeć miasta zarówno z bardzo silnie rozwiniętymi funkcjami, jak i te z bardzo słabymi.

Przedstawiony podział nie ukazuje typowego rankingi miast, ale relacje pomiędzy funkcjami w danym mieście. Przykładowo w Harbinie występują równowaga pełnionych funkcji, mimo że na 102 analizowane miasta znalazł się na 72. miejscu pod względem funkcji kontrolno-zarządczych, na 97. jako miasto globalne i na 101. z uwagi na powiązania międzynarodowe. Z kolei Sztokholm zajmuje odpowiednio miejsca: 26., 36. i 40. Chociaż widać ogromne różnice, to obydwa miasta charakteryzuje zrównoważony udział poszczególnych funkcji, jednak mają one inny poziom ważności w świecie. Ta zasada obowiązuje również w przypadku typów 1, 2 i 3. W danym mieście może dominować jedna z funkcji, ale ta sytuacja może wystąpić zarówno w mieście z czołówki światowej, jak i z ogólnie słabszymi funkcjami.

Miasta, które nie należą do żadnego z czterech typów, nie muszą być na straconej pozycji w ewentualnej konkurencji z pozostałymi ośrodkami. To, co je odróżnia, to brak zarówno dominacji jednej z funkcji, jak i ich zrównoważenia. Do tej grupy zalicza się miasta będące w czołówce światowej gospodarki, takie jak: Pekin,

Nowy Jork, Londyn, Tokio, Paryż, Szanghaj, Hongkong, Bruksela, Singapur i Los Angeles. W typach 1–4 znalazły się głównie miasta mniej znaczące, jednakże pełniąc funkcje kontrolno-zarządcze, mają one wpływ na gospodarkę i politykę światową. Oczywiście nie jest to oddziaływanie na poziomie wcześniej wymienionych najważniejszych miast świata. W tej sytuacji należy zadać pytanie, czy funkcje kontrolno-zarządcze są tworzone tylko przez największe korporacje, czy można również mówić o tego typu funkcjach na niższym szczeblu.

5. PODSUMOWANIE

Dotychczasowy dorobek naukowy w zakresie funkcji miast o znaczeniu międzynarodowym jest bardzo duży, jednak nie uwzględnia całościowego podejścia do tego typu funkcji w miastach. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę uzupełnienia tej luki. Nie istnieje idealna metoda do określenia funkcji miast (Krätke, 2014), bowiem w każdej analizie korzysta się z niepełnych danych i zawsze istnieje niebezpieczeństwo pominięcia pewnych informacji, które mogłyby być zastosowane. Dlatego posłużono się trójkątem Ossana, dzięki któremu pokazano zależność pomiędzy funkcjami kontrolno-zarządczymi, globalnymi i światowymi w wybranych miastach świata. Metoda ta posłużyła do stworzenia typologii prezentującej stopień dominacji lub zrównoważenia analizowanych funkcji w danym mieście. Wykazano też, że przewaga jednej funkcji lub równowaga pomiędzy omawianymi funkcjami nie zawsze jest domeną największych i najważniejszych miast w światowej gospodarce, a raczej miast, które nie mają dobrze rozwiniętych funkcji kontrolno-zarządczych, globalnych i światowych, czego przykładem mogą być Harbin i Abu Zabi. Z jednej strony zrównoważenie międzynarodowych funkcji może być przydatne w czasie kryzysu, kiedy spadek znaczenia jednej z nich może być kompensowany przez pozostałe, co przypomina tzw. efekt bociana (Raźniak i in., 2017). Z drugiej strony dominacja jednej funkcji może dawać rozpoznawalność i możliwość zbudowania przez miasto własnej marki, jak w przypadku Mediolanu w zakresie przemysłu modowego (Anttiroiko, 2015), czy też ośrodków naukowych, takich jak Boston (Csomós i in., 2020).

Nasuwa się konkluzja, że nie ma idealnych miast światowych, dominujących we wszystkich wskaźnikach, branych pod uwagę przy tworzeniu rankingów takich miast (Sassen, 2009a). Na podstawie niniejszego opracowania można stwierdzić, że nie ma także miast o idealnej równowadze pełnionych przez nie funkcji miast o charakterze międzynarodowym. Można by mówić o dominacji danej funkcji w mieście, gdy pełni ono tylko jedną z nich, ale trudno wówczas badać zróżnicowanie funkcji.

6. WNIOSKI

Do tej pory uważano, że funkcję kontrolno-zarządczą tworzą największe korporacje światowe (np. Taylor i Csomós, 2012), subkontynentalne (np. Raźniak i in., 2022) lub krajowe (np. Śleszyński, 2015). Z kolei Taylor (2017) uważa, że korporacje wpływają na decyzje władz państwowych, np. finansując partie polityczne, co może prowadzić do przejęcia nadzoru nad niektórymi państwami. Badając jednostki terytorialne niższego poziomu, można założyć, że nie tylko korporacje, ale również mniejsze firmy mogą oddziaływać na władze lokalne, regionalne, co jest przejawem funkcji kontrolno-zarządczej tych firm. Takie podejście pokazuje, że już J. Robinson (2005) miał rację, iż tworzenie rankingów na podstawie największych miast nie ukazuje siły mniejszych ośrodków. Oczywiście najsilniejsze procesy globalizacyjne i funkcje kontrolno-zarządcze występują w największych miastach położonych w krajach wysoko rozwiniętych (Wdowicka, 2016). W dotychczasowych opracowaniach (Beldebros i in., 2022) uwzględniano jedynie największe korporacje, a pomijano mniejsze, o bardziej lokalnym zasięgu. Zaproponowana hierarchia pokazuje możliwe dalsze kierunki badań związane z tym, że decyzje mniejszych firm mogą wpływać na lokalne społeczności, bez większego oddziaływania na gospodarkę kontynentu czy świata. Biorąc pod uwagę, że mniejsze firmy, mające wpływ o zasięgu lokalnym, mogą mieć swoje siedziby na terenach wiejskich położonych poza dużymi miastami lub obszarami metropolitalnymi, możemy mówić o funkcjach kontrolno-zarządczych nie tylko miast (obszarów metropolitalnych), ale również wsi.

Zatem można założyć, że funkcje kontrolno-zarządcze mogą być tworzone na poziomie krajów lub także jednostek niższego rzędu. Firma, nawet stosunkowo niewielkich rozmiarów (w porównaniu do międzynarodowych korporacji), zatrudniająca kilkadziesiąt lub kilkaset osób, może mieć wpływ na decyzje podejmowane przez władze gminy, czy nawet powiatu. W takiej sytuacji lokalne władze, w obawie o miejsca pracy, poparcie mieszkańców w kolejnych wyborach lub też z innych powodów, podejmowałyby decyzje korzystne dla lokalnych firm. Ze względu na duże zróżnicowanie funkcji kontrolno-zarządczej proponuje się następującą hierarchię:

1. Funkcja kontrolno-zarządcza w skali świata – tworzą ją firmy z listy Forbes Global 2000.
2. Funkcja subkontynentalna – tworzą ją największe firmy z listy, np. Deloitte dla części kontynentu (kilku lub kilkunastu krajów).
3. Funkcja krajowa – tworzy ją określona liczba firm z siedzibą zarządu w danym kraju.
4. Funkcja regionalna lub subregionalna (region, prowincja, stan) – tworzy ją określona liczba firm

z siedzibą zarządu w danym kraju, prowincji czy stanie.

5. Funkcja subregionalna w skali powiatu, gminy, miasta.

Funkcje kontrolno-zarządcze w skali światowej, kontynentalnej, krajowej doczekały się już swoich analiz, natomiast funkcje regionalne i subregionalne są obecnie obszarem niezbadanym, aczkolwiek ich znaczenie może być niezwykle ważne z perspektywy lokalnych mieszkańców. Należy stwierdzić, że często mniejsze firmy są oddziałami większych, przez co ważniejsze i bardziej strategiczne decyzje powstają nie w siedzibie oddziału, a w siedzibie, która może być zlokalizowana w innym kraju. W takim układzie przestrzennym i własnościowym poszczególne poziomy funkcji kontrolno-zarządczych przenikają się. Duża międzynarodowa korporacja, np. Ford Motor Company z siedzibą w Dearborn (obszar metropolitalny Detroit), Michigan w USA, tworzy światową funkcję kontrolno-zarządczą dla Detroit, ale również może mieć wpływ na lokalną politykę stanową lub hrabstwa. Także przez swoje fabryki i salony sprzedaży, serwisy itp., rozsiane w wielu krajach świata, firma tworzy funkcje regionalne i lokalne funkcje kontrolno-zarządcze. Można założyć, że istnieje wpływ siedziby Forda na przestrzeń lokalną stanu Michigan czy Detroit, ale zarząd nie zajmuje się bezpośrednio decyzjami na poziomie lokalnym, tylko podejmuje decyzje o charakterze strategicznym. Jeżeli taka sytuacja występuje, to zapewne jest kształtowana przez oddziały regionalne i lokalne firmy. Z kolei małe i średnie, często rodzinne firmy mogą pełnić funkcje kontrolno-zarządcze w skali regionalnej i lokalnej, wpływając na miejscowych polityków, zagospodarowanie terenu itp., jednocześnie nie mając większego oddziaływania na krajową lub też światową gospodarkę i politykę.

Nie ma jednej najlepszej metodologii. Biorąc to pod uwagę, należałoby się zastanowić nad stworzeniem metody, która określałaby liczbę firm, minimalny przychód, dochód itp. w skali państwa, regionu, powiatu, która wskazywałaby funkcję kontrolno-zarządczą na poszczególnych poziomach terytorialnych. O ile w przypadku funkcji w skali świata określona z góry liczba firm (2000) może być odpowiednia, to w przypadku poszczególnych państw lub regionów już niekoniecznie, zwłaszcza jeżeli zachodziłaby potrzeba porównać tych jednostek pomiędzy sobą. W takiej sytuacji należałoby się zastanowić, czy konkretna procentowa wartość, np. PKB danego kraju lub regionu, albo wielokrotność średnich dochodów na mieszkańca nie byłoby lepszym miernikiem do określania liczby firm. Odejście od liczby firm opisywanych istniejącymi rankingami (*Forbes*, *Deloitte*) pozwoli dostosować tę liczbę do krajowej lub regionalnej specyfiki danego państwa. Ponadto ułatwi to prowadzenie analiz porównawczych nawet wtedy, gdy liczba firm w poszczególnych krajach czy

regionach będzie inna. Dlatego też określanie tej liczby w stosunku do PKB lub wielokrotności średnich dochodów mieszkańców pozwoliłoby uchwycić poziom rozwoju na szczeblu lokalnym lub regionalnym, co utrudnia „sztywna”, „okrągła” liczba firm.

W związku z tym można zaproponować, aby dalsze badania nad funkcjami kontrolno-zarządczymi nie skupiały się tylko na poziomie światowym lub kontynentalnym. Powinny być prowadzone również na niższych poziomach administracyjnych, takich jak: województwo, region, powiat, gmina. Jest to luka, którą należy jak najszybciej wypełnić. Ponadto, oprócz szczegółowych badań funkcji miast na arenie międzynarodowej, trzeba również prowadzić tego typu analizy bardziej kompleksowo, nie tylko pod kątem jednej funkcji. W tym przypadku należy się także zastanowić, jaka metoda byłaby najlepsza do prowadzenia badań nad pozycją miast w skali świata.

BIBLIOGRAFIA

- Alderson, A.S., Beckfield, J. (2004). Power and position in the world city system. *American Journal of Sociology*, 109(4), 811–851.
- Anttiroiko, A.-V. (2015). City branding as a response to global intercity competition. *Growth and Change*, 46(2), 233–252. <http://doi.org/10.1111/grow.12085>
- AT Kearney. (2018). 2018 *Global Cities Report: Learning from the East: Insights from China's urban success*. <https://www.kearney.com/service/global-business-policy-council/gcr/2018-full-report>
- AT Kearney. (2022). *Readiness for the storm: The 2022 Global Cities Report*. <https://www.kearney.com/service/global-business-policy-council/gcr/2022-full-report>
- Beaverstock, J.V., Smith, R.G., Taylor, P.J. (1999). A roster of world cities. *Cities*, 16(6), 445–458. [https://doi.org/10.1016/S0264-2751\(99\)00042-6](https://doi.org/10.1016/S0264-2751(99)00042-6)
- Beaverstock, J., Smith, R.G., Taylor, P.J., Walker, D.R.F., Lorimer, H. (2000). Globalization and world cities: Some measurement methodologies. *Applied Geography*, 20(1), 43–63. [https://doi.org/10.1016/S0143-6228\(99\)00016-8](https://doi.org/10.1016/S0143-6228(99)00016-8)
- Beldebros, R., Benoit, F., Derudder, B. (2022). World city innovation and service networks and economic growth. *Papers in Regional Science*, 101(4), 979–1000. <https://doi.org/10.1111/pirs.12687>
- Bogdański, M. (2019). Ewolucja bazy ekonomicznej a wzrost gospodarczy miast województwa warmińsko-mazurskiego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 77(3), 103–132. <https://doi.org/10.7366/1509499537706>
- Borchert, J.R. (1978). Major control points in American economic geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 68(2), 214–232. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1978.tb01192.x>
- Cohen, R.B. (1981). The new international division of labor, multinational corporations and urban hierarchy. W: M. Dear, A. Scott (red.), *Urbanization and urban planning in capitalist societies* (s. 287–316). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351068000-12>
- Csomós, G. (2013). The command and control centers of the United States (2006/2012): An analysis of industry sectors influencing the position of cities. *Geoforum*, 50, 241–251. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2013.09.015>
- Csomós, G., Vida, Z.V., Lengyel, B. (2020, 19 września). Science cities seek new connections. *Nature*, 585, 58–59. <https://doi.org/10.1038/d41586-020-02579-9>

- Derudder, B., Feng, X., Shen, W., Shao, R., Taylor, P.J. (2022). Connections between Asian and European world cities: Measurement, analysis, and evaluation. *Land*, 11(9), artykuł 1574. <https://doi.org/10.3390/land11091574>
- Derudder, B., Taylor, P.J. (2020). Three globalizations shaping the twenty-first century: Understanding the new world geography through its cities. *Annals of the American Association of Geographers*, 110(6), 1831–1854. <https://doi.org/10.1080/24694452.2020.1727308>
- Dorocki, S., Raźniak, P., Winiarczyk-Raźniak, A. (2019). Changes in the command and control potential of European cities in 2006–2016. *Geographia Polonica*, 92(3), 275–288. <https://doi.org/10.7163/GPol.0149>
- Friedmann, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and Change*, 17(1), 69–83. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1986.tb00231.x>
- Friedmann, J., Wolff, G. (1982). World city formation: An agenda for research and action. *International Journal of Urban & Regional Research*, 6(3), 309–344. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1982.tb00384.x>
- Globalization and World Cities Research Network. (2018). *The world according to GaWC 2018*. <https://www.lboro.ac.uk/microsites/geography/gawc/world2018t.html>
- Godfrey, B.J., Zhou, Y. (1999). Ranking world cities: Multinational corporations and the global urban hierarchy. *Urban Geography*, 20(3), 268–281. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.20.3.268>
- Goldberg, M., Hedrick-Wong, Y., Bhaskaran, M., Gang, F., Lever, W., Levi, M., Pellegrini, A., Sassen, S., Taylor, P.J. (2008). *Worldwide Centers of Commerce Index*. MasterCard Worldwide. <https://www.scpd.gov.kw/archive/new/3.pdf>
- Hall, P. (1966). *The world cities*. Heinemann.
- Hymer, S. (1972). The multinational corporation and the law of uneven development. W: J. Bhagwati (red.), *Economics and world order* (s. 113–140). Macmillan.
- Korcelli-Olejniczak, E. (2021). Small towns in settlement systems: A return to the foreground? W: J. Bański (red.), *The Routledge handbook of small towns* (s. 20–31). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003094203-4>
- Korycka-Skorupa, J. (2007). Trójkąt Osanna jako forma prezentacji danych statystycznych i legenda map tematycznych. *Polski Przegląd Kartograficzny*, 39(4), 340–353.
- Krätke, S. (2014). How manufacturing industries connect cities across the world: Extending research on “multiple globalizations”. *Global Networks*, 14(2), 121–147. <https://doi.org/10.1111/glob.12036>
- Kukuła, K., Luty, L. (2015). Propozycja procedury wspomagającej wybór metody porządkowania liniowego. *Przegląd Statystyczny*, 62(2), 219–231. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.1748>
- Lyons, D., Salmon, S. (1995). World cities, multinational corporations, and urban hierarchy: The case of the United States. W: P.L. Knox, P.J. Taylor (red.), *World cities in a world-system* (s. 98–114). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511522192.007>
- Masik, G., Grabkowska, M. (2020). Practical dimension of urban and regional resilience concepts: A proposal of resilience strategy model. *Miscellanea Geographica*, 24(1), 30–34. <https://doi.org/10.2478/mgrsd-2019-0028>
- Murphy, A., Tucker, H. (red.). (2023, 8 czerwca). The Global 2000. *Forbes*. <https://www.forbes.com/lists/global2000/?sh=39dfea3d5ac0>
- Neal, Z.P., Derudder, B., Taylor, P. (2020). Forecasting the world city network. *Habitat International*, 106, artykuł 102146. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2020.102146>
- Parnreiter, C. (2019). Global cities and the geographical transfer of value. *Urban Studies*, 56(1), 81–96. <https://doi.org/10.1177/0042098017722739>
- Ratajski, L. (1989). *Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej* (wyd. 2). Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.
- Raźniak, P., Dorocki, S., Rachwał, T., Winiarczyk-Raźniak, A. (2021). The role of the energy sector in the command and control function of cities in conditions of sustainability transitions. *Energies*, 14(22), artykuł 7579. <https://doi.org/10.3390/en14227579>
- Raźniak, P., Dorocki, S., Winiarczyk-Raźniak, A. (2017). Permanence of economic potential of cities based on sector development. *Chinese Geographical Sciences*, 1(27), 123–136. <https://doi.org/10.1007/s11769-017-0850-5>
- Raźniak, P., Dorocki, S., Winiarczyk-Raźniak, A. (2018). Eastern European cities as command and control centres in a time of economic crisis. *Acta Geographica Slovenica*, 58(2), 101–110. <http://doi.org/10.3986/AGS.3124>
- Raźniak, P., Dorocki, S., Winiarczyk-Raźniak, A., Płaziak, M., Szymańska, A.I. (2016). Lokalizacja ośrodków kontroli i zarządzania elementem stabilności gospodarczej ośrodków miejskich w Europie Środkowo-Wschodniej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 30(2), 38–54. <https://doi.org/10.24917/20801653.302.3>
- Raźniak, P., Winiarczyk-Raźniak, A., Dorocki, S., Csomós, G. (2022). Zmiany rozmieszczenia funkcji kontrolno-zarządczych na świecie w latach 2006–2018. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(3), 7–19. <https://doi.org/10.24917/20801653.363.1>
- Robinson, J. (2005). Urban geography: World cities, or a world of cities. *Progress in Human Geography*, 29(6), 757–765. <https://doi.org/10.1191/0309132505ph582pr>
- Sassen, S. (1991). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press.
- Sassen, S. (2006). *Cities in a world economy* (wyd. 3). Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2009a). Cities in today’s global age. *SAIS Review of International Affairs*, 29(1), 3–34. <https://doi.org/10.1353/sais.0.0034>
- Sassen, S. (2009b). The specialised differences of cities matter in today’s global economy. W: S. Whimster (red.), *Reforming the city: Responses to the global financial crisis* (s. 209–236). London Metropolitan University.
- Sassen, S. (2012). *Cities in a world economy* (wyd. 4). Sage Publications.
- Śleszyński, P. (2015). Economic control functions in Poland in 2013. *Geographia Polonica*, 88(4), 701–708. <https://doi.org/10.7163/GPol.0041>
- Taylor, P.J. (2017). The new political geography of corporate globalization. *L’Espace Politique*, 32. <https://doi.org/10.4000/espacepolitique.4330>
- Taylor, P.J., Csomós, G. (2012). Cities as control and command centres: Analysis and interpretation. *Cities*, 29(6), 408–411. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2011.09.005>
- Taylor, P.J., Derudder, B. (2014). *World city network: A global urban analysis*. Routledge.
- Wdowicka, M. (2016). Miasta światowe jako węzły w sieci powiązań globalnej gospodarki. *Problemy Rozwoju Miast*, 4, 107–117. <https://www.prm-irm.com/zeszyt-iv2016.html>
- Westaway, J. (1974). The spatial hierarchy of business organizations and its implications for the British urban systems. *Regional Studies*, 8(2), 145–155. <https://doi.org/10.1080/09595237400185141>
- Zuzańska-Żyśko, E. (2021). Role of advanced producer services shaping globalization processes in a post-industrial region: The case of the Górnolśląsko-Zagłębiowska Metropolia. *Sustainability*, 13(1), artykuł 211. <https://doi.org/10.3390/su13010211>

Artykuł wpłynął:
1 października 2023
Zaakceptowano do druku:
20 grudnia 2023

Wojciech Pietrowski

 <https://orcid.org/0000-0002-5362-3768>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Katedra Ekonomii i Finansów

wojciech.pietrowski@ujk.edu.pl

ŚRODKI EUROPEJSKIE W BUDŻETACH GMIN MIEJSKICH WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

Abstrakt: Celem artykułu jest ocena udziału środków europejskich w dochodach gmin miejskich województwa świętokrzyskiego. Okres badawczy obejmuje lata 2018–2022. Pracę przygotowano, opierając się na przeglądzie literatury, analizie materiału źródłowego zawartego w sprawozdaniach z wykonania budżetów miast oraz danych dostępnych na stronie Banku Danych Lokalnych (BDL). Przeprowadzona analiza pozwoliła na określenie odsetka funduszy unijnych w dochodach miast ogółem oraz działań finansowanych z budżetu tych środków. Na podstawie wyników badań można stwierdzić, że w ogólnej wartości dochodów fundusze europejskie nie zajmują znaczącego miejsca, a ich udział w dochodach poszczególnych miast jest zróżnicowany. Przeznaczenie tych środków również jest zróżnicowane i w całościowym ujęciu niemożliwe jest podanie konkretnego zakresu inwestycji realizowanych przez analizowane jednostki ze wsparciem Unii Europejskiej, ponieważ władze badanych miast wybierają projekty zgodnie ze swoimi preferencjami. Można natomiast wskazać, że w ramach współfinansowania przez UE przeważają działania dotyczące infrastruktury, a większy ośrodek miejski zdobywa więcej środków unijnych. Przeliczając wartość tych środków na 1 mieszkańca, największy wskaźnik w przypadku analizowanych jednostek odnotowano dla miasta Starachowice – trzeciego co do wielkości liczby ludności miasta w regionie.

Słowa kluczowe: środki europejskie, dochody budżetu, budżet środków europejskich, budżet jednostek samorządu terytorialnego (JST), gmina miejska

EUROPEAN FUNDS IN THE BUDGETS OF MUNICIPAL COMMUNES IN THE ŚWIĘTOKRZYSKIE VOIVODESHIP

Abstract: The aim of the article is to assess the share of European funds in the income of municipal communes in the świętokrzyskie voivodeship. The research period covers the years 2018–2022. The work was based on a review of available literature, analysis of source material contained in reports on budget implementation and data available in the Local Data Bank (Bank Danych Lokalnych [BDL]). The analysis made it possible to determine the share of European funds in the total income as well as activities financed from the budgets of European funds. As a result of the research, it can be concluded that European funds do not occupy a significant place in total income, and their share in the income of individual communes varies. Looking at the purpose of these funds, this was also varied and it is not possible to indicate in general terms the specific scope of activities carried out by communes with EU support. Those surveyed selected the scope of projects according to their preferences. On the other hand, it can be pointed out that under EU co-financing, activities related to infrastructure predominate. In addition, it was confirmed that larger urban centers obtain more European funds. However, when converting the value of funds into per capita, the highest indicator was recorded for Starachowice, which is the third largest settlement in the region in terms of population.

Keywords: European funds, budget revenues, budget of European funds, local government budget, municipal commune

1. WSTĘP

Polska jako członek Unii Europejskiej jest jednocześnie aktywnym uczestnikiem polityki spójności. W związku z wykorzystywaniem instrumentów finansowych tejże polityki często w przestrzeni publicznej pojawiają się głosy dotyczące znaczenia funduszy europejskich dla funkcjonowania sektora publicznego.

Celem artykułu jest ocena udziału środków unijnych w dochodach gmin miejskich województwa świętokrzyskiego. Przedmiotem badania były dochody miast w latach 2018–2022 pochodzące z tych środków. Dane do badania uzyskano ze sprawozdań z wykonania budżetów miast. Podział dochodów został przedstawiony

zgodnie z klasyfikacją budżetową. W analizie uwzględniono wszystkie gminy miejskie w województwie, czyli pięć takich jednostek. Omówiono fundusze unijne obecne w dochodach badanych miast oraz dokonano ich porównań w tym zakresie. Przedstawiono skalę udziału środków europejskich w poszczególnych działach klasyfikacji budżetowej, zróżnicowanie wysokości tych funduszy w zależności od wielkości miasta oraz zróżnicowanie obszarów wsparcia w poszczególnych jednostkach.

Problematyka poruszona w niniejszym artykule była podejmowana w literaturze przedmiotu, jednak region świętokrzyski jest w niej prezentowany niewystarczająco. Uzasadnieniem podjęcia badań jest również chęć weryfikacji omawianej w literaturze dominacji wydatków infrastrukturalnych w ramach środków unijnych w miastach w odniesieniu do badanych gmin miejskich oraz ciągle postępujący proces wdrażania funduszy europejskich w Polsce.

2. CHARAKTERYSTYKA OŚRODKÓW MIEJSKICH W WOJEWÓDZTWIE ŚWIĘTOKRZYSKIM

Według podziału administracyjnego kraju w województwie świętokrzyskim na koniec 2022 r. znajdowało się 5 gmin miejskich, 41 miejsko-wiejskich oraz 56 wiejskich. Warto zaznaczyć, że Kielce mają status miasta na prawach powiatu. Liczba ludności województwa wynosiła prawie 1,2 mln osób, w tym 45,4% zamieszkiwało w miastach (Urząd Statystyczny w Kielcach, 2023).

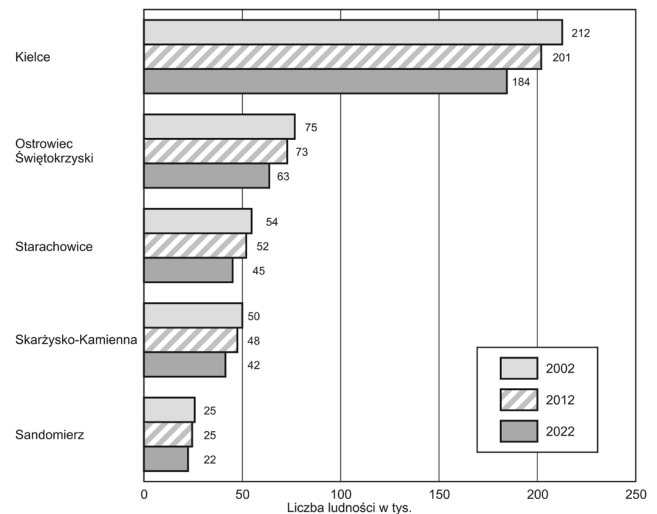
Na rysunku 1 przedstawiono położenie wszystkich pięciu gmin miejskich. Poza Kielcami, znajdującymi się w centralnej części regionu, pozostałe gminy są zlokalizowane w północno-wschodniej części województwa świętokrzyskiego.

W niniejszym artykule zaprezentowano wyniki analizy udziału środków europejskich w dochodach miast, opracowanej na podstawie danych z pięciu gmin miejskich województwa świętokrzyskiego: Kielc, Ostrowca Świętokrzyskiego, Starachowic, Skarżyska-Kamiennej i Sandomierza. Argumentem uzasadniającym taki wybór jest skala projektów realizowanych we wskazanych gminach w porównaniu z całym województwem. Biorąc pod uwagę perspektywę finansową z lat 2014–2020, wartość podpisanych umów o dofinansowanie, realizowanych na obszarze gmin miejskich na koniec 2022 r., stanowiła prawie 30% wartości umów w całym województwie świętokrzyskim (Bank Danych Lokalnych [BDL], b.r.). Rysunek 2 przedstawia liczbę ludności w badanych miastach w latach: 2002, 2012 i 2022. We wszystkich wymienionych ośrodkach widoczny jest spadek liczby ludności. Im większe miasto, tym wyższy

był jej spadek. Z jednej strony jest to efekt osiedlania się mieszkańców miast na terenach podmiejskich, z drugiej – ujemnego salda przyrostu naturalnego oraz migracji dotyczącego całego województwa świętokrzyskiego. Niemniej jednak na koniec 2022 r. na obszarze analizowanych gmin miejskich mieszkało 30% mieszkańców całego województwa.

Rysunek 1. Położenie gmin miejskich w województwie świętokrzyskim
Źródło: opracowanie własne

Rysunek 2. Liczba ludności na koniec 2002, 2012 i 2022 r. w wybranych miastach woj. świętokrzyskiego
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z BDL (b.r.)

W celu syntetycznego porównania badanych jednostek wykorzystano następujące wskaźniki: liczbę podmiotów gospodarczych na 1000 ludności, udział bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym oraz wydatki budżetów miast na 1 mieszkańca. Dane prezentuje tabela 1. Przedstawione wskaźniki odniesiono do wybranych miast województwa świętokrzyskiego oraz zmian zachodzących pomiędzy 2018 a 2022 r. Patrząc na liczbę podmiotów gospodarczych przypadającą na

Tabela 1. Wybrane wskaźniki społeczno-gospodarcze miast woj. świętokrzyskiego w 2018 i 2022 r.

Lp.	Miasto	Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 ludności		Udział bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym (w %)		Wydatki budżetu miasta na 1 mieszkańca (w PLN)	
		2018 r.	2022 r.	2018 r.	2022 r.	2018 r.	2022 r.
1	Kielce	145	167	5,3	4,3	6996,78	8572,98
2	Ostrowiec Świętokrzyski	108	123	6,2	5,2	3599,47	5501,61
3	Starachowice	94	108	6,0	6,9	4442,39	7790,85
4	Skarżysko-Kamienna	117	130	7,9	8,0	3589,89	5997,38
5	Sandomierz	137	149	5,2	5,2	4604,64	6802,25

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z BDL (b.r.).

1000 ludności, można zauważyć, że najwyższy wskaźnik występuje w Kielcach, natomiast na drugim miejscu znajduje się najmniejsze pod względem ludności miasto w województwie – Sandomierz. Porównując dane, widać, że w każdym badanym mieście nastąpił wzrost wartości tego wskaźnika. Najwyższy udział bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym utrzymuje się w Skarżysku-Kamiennej, w dwóch miastach odnotowano spadek, w jednym wartość tego wskaźnika nie zmieniła się, a w dwóch wzrosła. Z kolei analizując wydatki budżetów miast na 1 mieszkańca, można zaobserwować ich znaczny wzrost we wszystkich ośrodkach. Na obszarze regionu świętokrzyskiego to Kielce są głównym ośrodkiem miejskim, pozostałe miasta wyraźnie od niego odstają pod względem gospodarczym, ludnościowym i możliwości finansowych jednostek samorządowych, co potwierdzają dane przytoczone w tabeli 1. Również oddalenie terytorialne czterech miast od centrum regionu negatywnie wpływa na możliwości ich wzrostu (Mikos, 2019). Jednak wielkość miasta nie determinuje jego pozycji w regionie, co pokazuje przypadek Sandomierza, który ma większą liczbę podmiotów gospodarczych na 1000 ludności, mniejsze bezrobocie oraz większe wydatki budżetowe niż trzy liczniejsze miasta.

3. FUNDUSZE EUROPEJSKIE JAKO ELEMENT EUROPEJSKIEJ POLITYKI REGIONALNEJ

Europejska polityka regionalna stanowi świadomą i celową działalność władzy publicznej, która ma na celu harmonijny rozwój Wspólnoty, co jest rozumiane jako niwelowanie różnic pomiędzy poszczególnymi regionami Unii Europejskiej pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego (Strzelecki, 2008). Polityka ta rozwija się od początku istnienia Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej i początkowo obejmowała jedynie formułowanie ogólnych zasad, natomiast w latach 70.

podjęto decyzję o utworzeniu funduszy, które systematycznie ulegają ewaluacji (Pietrowski, 2018). To właśnie uzyskanie maksymalnych korzyści z funduszy unijnych stanowi główne kryterium przy przyznawaniu środków finansowych w ramach tej polityki (Herman, 2012).

Wprowadzane reformy i zwiększanie kwot z funduszy europejskich przeznaczonych na wspieranie rozwoju regionalnego nie pozwalały dotychczas na zniesienie różnic w poziomach tego rozwoju zarówno w odniesieniu do poszczególnych krajów Wspólnoty, jak i wewnątrz nich. Prowadzone badania wskazują raczej na pogłębiające się zróżnicowanie regionalne. Zatem zmniejszenie dysproporcji regionalnych nadal stanowi jeden z głównych celów polityki UE (Wilk, 2018).

Budżet unijny sporządza się według wieloletnich ram finansowych UE. Uchwalany jest na dany rok przez Parlament Europejski i Radę Unii Europejskiej na podstawie propozycji Komisji Europejskiej. Jednym z celów budżetowych jest zapewnienie finansowania wdrażania unijnej polityki (Komisja Europejska, b.r.). Jest to budżet odrębny od budżetów państw członkowskich UE (Bożek, 2015). Do głównych funduszy wspierających rozwój gospodarczy wszystkich krajów Wspólnoty należą: Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, Europejski Fundusz Społeczny, Fundusz Spójności, Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejski Fundusz Morski, Rybacki i Akwakultury (Portal Funduszy Europejskich, b.r.). W okresie 2007–2013 r. inwestycje publiczne w Polsce były finansowane w blisko 50% ze środków europejskiej polityki spójności, natomiast w latach 2014–2020 poziom ten wyniósł 40%. Na poziomie regionu dominującym źródłem finansowania jego rozwoju są regionalne programy operacyjne (Szlachta i Zaleski, 2017).

O ile potrzeba wydatkowania środków europejskich nie budzi większych wątpliwości, o tyle sam sposób ich wydatkowania określany jest w literaturze jako mało efektywny, nastawiony jedynie na samo wydanie dostępnych funduszy, a cel ich wykorzystania ma znaczenie drugorzędne (Jegorow, 2015). Odniesienia do problemu skuteczności polityki regionalnej dotyczą zarówno jej rezultatów, jak i sposobu pomiaru (Świstak, 2018).

Budżet środków europejskich (BŚE) stanowi roczny plan dochodów i wydatków podlegających refundacji, przeznaczonych na realizację programów finansowanych z udziałem funduszy unijnych. W ramach tego budżetu ujęte są dochody z tytułu realizacji programów finansowanych z udziałem tych środków oraz wydatki na ich realizację w części podlegającej refundacji. Instytucję BŚE wprowadzono *Ustawą z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych*, wyodrębniając BŚE w budżecie państwa. Jako podstawę takiego działania wskazano uelastycznienie procesu planowania i wykorzystania tych środków na zadania współfinansowane z funduszy pochodzących z budżetu UE oraz pomocy państw Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA). Autonomiczność tego budżetu została podkreślona przez wyłączenie deficytu i nadwyżki BŚE z deficytu lub nadwyżki budżetu państwa. Należy jednak zaznaczyć, że plan ten nie tworzy odrębnego od budżetu zasobu środków pieniężnych, ale stanowi załącznik do ustawy budżetowej sporządzany w układzie zadaniowym (*Ustawa, 2009*). Podmiotem płatniczym realizującym płatności beneficjentom programów finansowanych ze środków europejskich jest Bank Gospodarstwa Krajowego (Czyżewski i Matuszczak, 2016).

Dochody BŚE ujmuje się w ustawie budżetowej zgodnie z klasyfikacją budżetową oraz programami finansowanymi z udziałem środków europejskich. Wydatki BŚE natomiast są zawarte w ustawie budżetowej w podziale na części i działy klasyfikacji wydatków oraz programy finansowane z udziałem funduszy unijnych w ramach części i działów klasyfikacji wydatków (Bożek, 2015). Klasyfikacja paragrafów dochodów, przychodów i środków jest czterocyfrowa. Jeżeli źródłem dochodów jest budżet środków europejskich, to czwartą cyfrą klasyfikacji jest 7 (*Rozporządzenie Ministra Finansów, 2010*).

W niniejszej pracy dokonano analizy dochodów pochodzących z budżetu środków unijnych w miastach wybranych do badania. Środki w zakresie polityki spójności dzielone są w Polsce na programy ogólnokrajowe oraz regionalne (tabela 2). Jak wskazują zapisy umów partnerstwa, dla perspektyw finansowych na lata 2014–2020 oraz 2021–2027 proporcja podziału wynosi 60% na programy krajowe i 40% na programy regionalne. Biorąc pod uwagę demarkację, poziom wdrażania, alokację oraz ograniczoną terytorialnie konkurencję, programy regionalne często stanowią podstawowe źródło finansowania inwestycji regionalnych i lokalnych (Wajda, 2022).

Wartość funduszy europejskich na 1 mieszkańca, ukierunkowanych regionalnie, przedstawiona w tabeli 2, pokazuje, że województwo świętokrzyskie znajduje się w czołówce województw z najwyższą wartością tego wskaźnika w każdej z perspektyw finansowych, a w kolejnych latach ta wartość wzrasta. Należy zaznaczyć,

że przedstawione dane odnoszą się do alokacji na poszczególne programy regionalne, a w przypadku perspektywy dla lat 2007–2013 uwzględniono również wartości komponentów regionalnych krajowego Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013. Ponadto województwo świętokrzyskie ma możliwość korzystania ze środków unijnych w ramach programu krajowego z ograniczonym zasięgiem terytorialnym dla województw ściany wschodniej.

Tabela 2. Środki europejskie (w EUR) dla poszczególnych województw w Polsce na 1 mieszkańca w perspektywach finansowych UE

Lp.	Województwo	Perspektywa finansowa UE dla lat		
		2007–2013	2014–2020	2021–2027
1	dolnośląskie	590	774	790
2	kujawsko-pomorskie	654	911	910
3	lubelskie	770	1039	1193
4	lubuskie	613	889	928
5	łódzkie	591	901	1139
6	małopolskie	574	854	781
7	mazowieckie	528	177	380
8	opolskie	580	2088	1019
9	podkarpackie	748	993	1086
10	podlaskie	752	1018	1131
11	pomorskie	570	810	743
12	śląskie	527	758	1152
13	świętokrzyskie	818	1080	1226
14	warmińsko-mazurskie	946	1197	1299
15	wielkopolskie	555	706	610
16	zachodnio-pomorskie	675	933	1022

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów programowych perspektyw finansowych dla lat: 2007–2013, 2014–2020 i 2021–2027 (Portal Funduszy Europejskich, b.r.).

W tabeli 3 przedstawiono alokację oraz zasięg terytorialny programu o wymiarze ponadregionalnym dla trzech perspektyw finansowych.

Programy realizowane w kolejnych perspektywach finansowych przeznaczone dla wybranych województw z jednej strony wskazują na utrzymującą się potrzebę ich dodatkowego wsparcia, z drugiej natomiast stawiają te obszary na pozycji uprzywilejowanej, wydzielając dla nich znaczną część środków europejskich przyznanych dla całego kraju. Widoczne jest to w skali działalności inwestycyjnej miast makroregionu Polski Wschodniej (Koj i in., 2023). Województwo świętokrzyskie ma możliwość korzystania z dotacji zapisanych w tych programach.

Tabela 3. Programy krajowe skierowane do województw Polski Wschodniej w perspektywach finansowych UE

Perspektywa finansowa na lata	Nazwa programu	Alokacja – środki europejskie (w mld EUR)	Województwa
2007–2013	Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013	2,388	lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie
2014–2020	Program Operacyjny Polska Wschodnia 2014–2020	2,000	lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie
2021–2027	Program Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej 2021–2027	2,650	lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, mazowieckie (bez Warszawy i otaczających ją powiatów)

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów programowych perspektyw finansowych dla lat: 2007–2013, 2014–2020 i 2021–2027 (Portal Funduszy Europejskich, b.r.).

4. ŚRODKI EUROPEJSKIE W BUDŻETACH MIAST

Miasta zajmują istotne miejsce w polityce spójności UE. Znaczenie miast i obszarów miejskich w okresie perspektywy finansowej 2014–2020 zostało podkreślone w artykule 7 Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1301/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i przepisów szczególnych dotyczących celu „Inwestycje na rzecz wzrostu i zatrudnienia” oraz w sprawie uchylenia rozporządzenia (WE) nr 1080/2006, w którym utworzono nowy instrument realizacji programów operacyjnych – zintegrowane inwestycje terytorialne (ZIT) (Pancer-Cybulska, 2014). W kontekście prezentowanej analizy należy zaznaczyć, że Kielce należą do Kieleckiego Obszaru Funkcjonalnego (KOF) w ramach ZIT (Portal Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Kieleckiego Obszaru Funkcjonalnego, b.r.).

W dotychczasowych opracowaniach na temat wykorzystania środków europejskich w miastach znajdziemy stwierdzenia, że tego typu wsparcie koncentruje się w największych miastach Polski, a głównym przedmiotem działań są projekty infrastrukturalne (Churski, 2014). Z kolei analizy dotyczące wykorzystania funduszy unijnych w małych miastach wskazują na możliwość zmiany ich dominujących funkcji czy też rozwoju nowych pod wpływem tych dotacji (Kardaś, 2014). Badania nie wykazały zależności pomiędzy przygotowaniem instytucjonalnym i programowym ośrodków regionalnych do zdobywania funduszy europejskich a wielkością ich absorpcji. Zwracano natomiast uwagę na postrzeganie przez władze samorządowe środków polityki spójności jako istotnej szansy na poprawę możliwości inwestycyjnych (Churski, 2016).

Fundusze unijne stanowią jedno z kluczowych zewnętrznych źródeł finansowania wpływających na

skalę polityki inwestycyjnej prowadzonej w polskich miastach (Koj i in., 2023). Badania prezentują również pozytywny wpływ tych środków na realizację idei rozwoju zrównoważonego w małych miastach pod warunkiem ukierunkowania nakładów na działania, które stymulują ten rozwój (Krasowska, 2021). Wykorzystanie funduszy europejskich przez gminy jest znaczne, jednak w bardzo zróżnicowanym zakresie. Duża część dotacji przeznaczana jest na wydatki inwestycyjne. Największe kwoty są wykorzystywane przez miasta na prawach powiatu, uwzględniając zarówno ujęcie bezwzględne, jak i podział na 1 mieszkańca. Wielkość zdobywanych przez gminy środków ulega wahaniom w czasie, co wynika z siedmioletniego programowania finansowego Unii Europejskiej (Wyszkowska i Wyszkowski, 2021). Biorąc pod uwagę ogólne znaczenie funduszy europejskich dla jednostek samorządu terytorialnego, jest ono raczej niewielkie, ale rośnie w budżetach konkretnych gmin, w istotny sposób wpływając na ich plany inwestycyjne (Wojarska, 2020).

Na podstawie przeglądu literatury można stwierdzić, że gminy są jednostkami samorządu terytorialnego (JST) pozyskującymi najwięcej środków europejskich, a gminy miejskie to główni beneficjenci tych funduszy.

Dochody budżetowe JST mogą być klasyfikowane w różny sposób. Dzieli się je na dochody obligatoryjne i fakultatywne, czy też na dochody bieżące i majątkowe (Dworakowska, 2018). Jednostki samorządu terytorialnego mają konstytucyjnie zagwarantowany udział w dochodach publicznych, do których zalicza się: dochody własne, subwencję ogólną oraz dotacje celowe. Jako fakultatywne wskazywane są: środki pochodzące ze źródeł zagranicznych niepodlegające zwrotowi, inne środki określone przepisami, a także środki pochodzące z budżetu unijnego (Musiałkowska i Wiśniewski, 2017). Zatem zdobywanie funduszy europejskich jest możliwością, a nie obowiązkiem JST. Nie następuje

automatycznie, a jednostka musi zabezpieczyć m.in. wkład własny, który w całości lub częściowo jest finansowany z dochodów budżetowych (Dworakowska, 2018). W literaturze przedmiotu znajdują się również kwestie dotyczące powiązania absorpcji środków unijnych z sytuacją finansową danej JST (Dworakowska, 2018). W ostatnich latach fundusze europejskie stanowią ważne źródło finansowania samorządowych inwestycji. Należy jednak pamiętać o konieczności zapewnienia wkładu własnego oraz zaangażowaniu własnych środków do momentu otrzymania refundacji (Dziuba, 2018).

W niniejszej pracy omówiono syntetycznie fundusze unijne stanowiące dochody badanych miast w latach 2018–2022 oraz wartość tych środków przypadającą na 1 mieszkańca. W tabeli 4 przedstawiono wartość dochodów miast pochodzących ze środków europejskich przyznanych w poszczególnych latach. Widać wyraźnie znaczącą przewagę Kielc, na drugim miejscu znajdują się Starachowice z wartością środków na poziomie 25% wartości funduszy przyznanych Kielcom, następnie Ostrowiec Świętokrzyski z wartością ponad 15% środków miasta wojewódzkiego. Najniższa wartość funduszy, na porównywalnym poziomie, znalazła się w budżetach Skarżyska-Kamiennej i Sandomierza. Przy tak dużej dysproporcji, w zestawieniu ze stolicą województwa i pozostałymi miastami, należy zaznaczyć, że Kielce to główny ośrodek miejski regionu, a także jedyne miasto na prawach powiatu, ze zdecydowanie największym budżetem. W tabeli 4 dla Kielc w ramach środków unijnych wyodrębniono również dochody powiatu. Ich skala jest na tyle niewielka, że w dalszej części artykułu dochody miasta, których źródłem są fundusze europejskie, będą przedstawiane łącznie jako dochody gminy i powiatu. Na podstawie danych zawartych w tabeli 4 można stwierdzić, że we wszystkich jednostkach widoczne jest bardzo duże zróżnicowanie wysokości tych dochodów w poszczególnych latach. Z uwagi na trwającą w czasie prowadzenia badań perspektywę finansową w analizowanym okresie pominięto lata początkowe. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest realizacja poszczególnych projektów współfinansowanych ze środków wspólnotowych w różnych okresach. Inwestycje rzeczowe

zazwyczaj obejmują okres realizacji powyżej jednego roku budżetowego, a fundusze europejskie na ich realizację przekazywane są zgodnie z przedstawionymi harmonogramami rocznymi wydatkowania. Dlatego też w latach, gdy realizowano większą liczbę projektów lub projekty o wysokiej wartości, możemy zaobserwować znaczny wzrost dochodów pochodzących ze środków unijnych. Znaczenie dla kształtu dochodów w poszczególnych latach budżetowych będzie miał sposób przekazywania środków europejskich, ponieważ w przypadku projektów rozliczanych w formie zaliczkowej fundusze są przekazywane na początku realizacji projektu, z kolei przy formie refundacyjnej wpływają one do budżetu po rozliczeniu całości lub części projektu. W związku z wysoką wartością projektów infrastrukturalnych rozliczanych metodą refundacyjną istotne oddziaływanie na wysokość środków w danym roku będzie miała sprawność w realizacji i rozliczeniu projektu. Pomimo zróżnicowania w poszczególnych latach wysokości środków europejskich widoczny jest wzrost dochodu w ramach tych funduszy w 2022 r. w badanych miastach.

W celu wyeliminowania dysproporcji wynikających z wysokiej wartości budżetu Kielc oraz porównania badanych ośrodków miejskich województwa świętokrzyskiego w tabeli 5 przedstawiono wartość środków europejskich (w PLN) przypadających na 1 mieszkańca miasta w latach 2018–2022. Kielce wyróżniały się pod względem wartości tego wskaźnika na początku analizowanego okresu, jeżeli jednak spojrzymy na rok 2022, przewaga stolicy województwa spada, klasyfikując ją w środku grupy. Patrząc na dane dla miast, da się zaobserwować bardzo duże zmiany roczne wysokości środków unijnych na 1 mieszkańca, czego w sposób oczywisty nie można odnosić do zmian liczby ludności. Przyczyny takiego stanu rzeczy wskazano, omawiając tabelę 2. W tych latach, kiedy inwestycje są realizowane i rozliczane, wpływy ze środków europejskich do budżetów miast są większe. Z racji wielkości Kielc oraz większej liczby realizowanych projektów ten cykl realizacji inwestycji nie jest tak widoczny, jak w przypadku pozostałych porównywanych jednostek. W tabeli 5 przedstawiono również łączną wartość funduszy unijnych z lat 2018–2022 na 1 mieszkańca w każdym z analizowanych miast. We

Tabela 4. Środki europejskie (w mln PLN) w badanych miastach woj. świętokrzyskiego w latach 2018–2022

Miasto	2018 r.	2019 r.	2020 r.	2021 r.	2022 r.	Razem
Kielce	71,9	168,5	110,3	47,0	78,6	476,3
w tym dochody powiatu	2,8	7,5	0,7	3,8	3,6	18,4
Ostrowiec Świętokrzyski	10,1	5,1	6,6	12,2	37,7	71,7
Starachowice	1,9	20,8	11,7	25,6	60,7	120,7
Skarżysko-Kamienna	3,1	4,6	8,4	1,8	7,2	25,1
Sandomierz	4,0	1,8	4,4	3,8	8,3	22,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z wykonania budżetów miast za lata 2018–2022 (Biuletyn Informacji Publicznej [BIP] Miasto Ostrowiec Świętokrzyski, b.r.; BIP Miasto Skarżysko-Kamienna, b.r.; BIP Urząd Miasta Kielce, b.r.; BIP Urząd Miejski w Sandomierzu, b.r.; BIP Urząd Miejski w Starachowicach, b.r.).

Tabela 5. Środki europejskie (w PLN) na 1 mieszkańca w miastach woj. świętokrzyskiego w latach 2018–2022

Miasto	2018 r.	2019 r.	2020 r.	2021 r.	2022 r.	Wartość środków europejskich w latach 2018–2022 na 1 mieszkańca
Kielce	367,3	865,0	588,3	253,2	427,5	2590,1
Ostrowiec Świętokrzyski	145,8	75,2	101,6	190,7	599,2	1139,2
Starachowice	39,5	429,4	252,6	560,4	1348,6	2683,3
Skarżysko-Kamienna	68,9	102,0	194,6	42,1	172,1	600,6
Sandomierz	169,2	77,1	197,5	174,9	386,3	1036,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z wykonania budżetów miast za lata 2018–2022 (BIP Miasto Ostrowiec Świętokrzyski, b.r.; BIP Miasto Skarżysko-Kamienna, b.r.; BIP Urząd Miasta Kielce, b.r.; BIP Urząd Miejski w Sandomierzu, b.r.; BIP Urząd Miejski w Starachowicach, b.r.).

wskazanym okresie najwięcej środków europejskich w ramach dochodów budżetowych na 1 mieszkańca wpłynęło do Starachowic (2683,3 zł, czyli o ponad 90 zł więcej niż w największym mieście regionu – Kielcach). Ponad dwukrotnie mniejszą wartość wskaźnik ten osiągnął w Ostrowcu Świętokrzyskim (1139,2 zł) i Sandomierzu (1036,7 zł), natomiast jedynie 600,6 zł na 1 mieszkańca wpłynęło do budżetu w Skarżysku-Kamiennej.

Porównując wskaźniki przedstawione w tabelach 1 i 5, trzeba stwierdzić, że nie ma związku pomiędzy liczbą podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców czy udziałem bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym a wartością uzyskanych środków europejskich oraz ich wielkością na 1 mieszkańca. Można tutaj wskazać jedynie Kielce jako JST z najwyższą wartością tych wskaźników przy jednocześnie najwyższej wartości pozyskanych funduszy. Co do pozostałych ośrodków taka korelacja nie występuje. Natomiast w zestawieniu wydatków budżetów miast na 1 mieszkańca z wartością środków europejskich na 1 mieszkańca występuje następująca zależność: im wyższa wartość wskaźnika dotyczącego wydatków, tym wyższa kwota zdobytych dotacji. Biorąc pod uwagę liczbę mieszkańców oraz wielkość środków europejskich w badanych miastach, da się zauważyć, że największe z nich otrzymało najwięcej funduszy, a dwa najmniejsze – najmniej.

Porównując dane zawarte w tabeli 6 na s. 106, można zobaczyć, że na pierwszy plan wysuwa się bardzo duża różnica wielkości uzyskanych środków europejskich między Kielcami i pozostałymi badanymi miastami – podobnie jak w tabeli 4. Stolica województwa miała w swoim budżecie fundusze unijne o wartości prawie dwukrotnie większej niż pozostałe cztery miasta razem. Trzeba w tym miejscu odnieść się do szczegółowego ujęcia budżetu (tabela 6), w którym ponad 315 mln zł znalazło się w dziale *Transport i łączność* jako wydatki majątkowe. W literaturze przedmiotu wskazuje się na jednostki powiatowe jako realizujące największą liczbę projektów (Musiałkowska i Wiśniewski, 2017), a do takich podmiotów należą Kielce. Patrząc na dochody

stolicy województwa świętokrzyskiego w podziale na dochody gminy i dochody powiatu, nie wolno zapominać o tym, że to dochody gminy praktycznie w całości zawierają środki europejskie, których udział w dochodach powiatu jest znikomy. Fundusze te są każdorazowo przyznawane na realizację konkretnego zadania określonego w umowie, a zgodnie z unijną zasadą dodatkowości nie finansują one całości przedsięwzięć (Dworakowska, 2018). Projekty realizowane w dziale nr 600 dotyczyły rozbudowy ciągu ulic, budowy i modernizacji ścieżek rowerowych oraz rozwoju komunikacji publicznej.

W omawianym przedziale czasowym Kielce wykorzystywały środki europejskie w najszerszym zakresie, o czym świadczy ich ujęcie w różnych działach klasyfikacji budżetowej. Wszystkie badane jednostki otrzymały fundusze zapisane w działach: 750, 801 i 900.

Analizując relację dochodów budżetowych ogółem w badanym okresie do dochodów ze środków europejskich, można stwierdzić, że pomimo uzyskania przez Kielce najwyższego dofinansowania budżetu miasta, udział tych funduszy w dochodach stolicy województwa stanowi 6,42% i jest niższy niż udział środków unijnych w dochodach budżetu Starachowic, wynoszący 9,12%. W przypadku pozostałych miast odsetek ten jest na poziomie poniżej 5%.

Procent funduszy europejskich w dochodach badanych miast przydzielonych na podstawie klasyfikacji budżetowej został przedstawiony na rysunku 3. Ponad połowa tych środków dotyczyła działań związanych z *Transportem i łącznością*, obejmujących rozbudowę i poprawę jakości infrastruktury oraz transport publiczny w miastach. W ramach *Oświaty i wychowania* (11%) doposażano szkoły w pomoce dydaktyczne, realizowano edukację przedszkolną, modernizowano infrastrukturę, realizowano projekty edukacyjne, ponadto władze Kielc wybudowały Centrum Kształcenia Praktycznego. Inwestycje z działu *Gospodarka komunalna i ochrona środowiska*, na które przyznano 10% środków, obejmowały działania rewitalizacyjne,

a także zwiększające energooszczędność infrastruktury. Z funduszy zaklasyfikowanych do *Pozostałych zadań w zakresie polityki społecznej* (5%) wspierano osoby bezrobotne oraz system usług społecznych. Podobne działania realizowano z finansów zapisanych w części *Pomoc społeczna* (4%), włączając te, które dotyczyły zapobiegania COVID-19. Pozostałe inwestycje obejmowały m.in. uzbrojenie terenów inwestycyjnych, cyfryzację usług publicznych oraz rozbudowę obiektów publicznych. Rysunek 3 przedstawia różnorodność obszarów wsparcia oraz nadal istniejące potrzeby województwa świętokrzyskiego w zakresie poprawy funkcjonowania infrastruktury.

Badane jednostki realizowały projekty: inwestycyjne, obejmujące podniesienie jakości usług publicznych oraz kierowane bezpośrednio do mieszkańców. W tabeli 6 przedstawiono działania wykonywane z dużym wsparciem środków zewnętrznych, a co za tym idzie – pod znakiem zapytania pozostaje ich realizacja bez dostępu do funduszy europejskich.

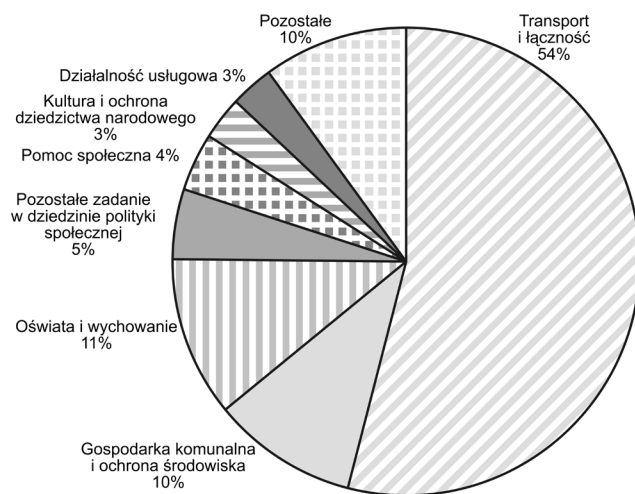
Otrzymane dotacje pochodziły głównie z Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Świętokrzyskiego na lata 2014–2020 oraz programu obejmującego Polskę Wschodnią, programy centralne stanowiły niewielki odsetek. Marginalny jest również udział innych instrumentów finansowych UE. Wynika

Tabela 6. Środki europejskie (w mln PLN) w budżetach badanych miast zgodnie z klasyfikacją budżetową w latach 2018–2022

Dział klasyfikacja budżetowej		Kielce	Ostrowiec Świętokrzyski	Starachowice	Skarżysko-Kamienna	Sandomierz
Nr	nazwa					
150	Przetwórstwo przemysłowe	1,948	–	–	–	–
400	Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz i wodę	–	–	–	–	3,386
600	Transport i łączność	315,771	30,210	42,214	–	–
700	Gospodarka mieszkaniowa	–	1,189	–	–	12,461
710	Działalność usługowa	20,311	2,232	0,015	0,002	–
720	Informatyka	–	–	–	5,641	0,045
750	Administracja publiczna	0,921	4,775	12,104	0,517	0,277
754	Bezpieczeństwo publiczne i ochrona przeciwpożarowa	3,648	–	–	–	–
801	Oświata i wychowanie	66,180	4,057	0,214	0,562	3,549
851	Ochrona zdrowia	0,900	–	–	0,678	–
852	Pomoc społeczna	18,128	6,395	–	–	0,678
853	Pozostałe zadania w zakresie polityki społecznej	14,653	–	20,385	2,427	–
855	Rodzina	0,762	–	–	–	0,719
900	Gospodarka komunalna i ochrona środowiska	10,934	3,365	42,662	15,273	1,258
921	Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego	4,796	18,848	0,054	–	–
925	Ogrody botaniczne i zoologiczne oraz naturalne obszary i obiekty chronionej przyrody	18,145	–	–	–	–
926	Kultura fizyczna	–	0,670	3,077	–	–
Razem środki UE w latach 2018–2022		476,288	71,745	120,728	25,102	22,377
Dochody ogółem w latach 2018–2022		7413,842	1520,501	1324,461	998,303	639,126
Udział środków UE w dochodach ogółem w latach 2018–2022 (w %)		6,42	4,72	9,12	2,51	3,50

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z wykonania budżetów miast za 2020 r. (BIP Miasto Ostrowiec Świętokrzyski, b.r.; BIP Miasto Skarżysko-Kamienna, b.r.; BIP Urząd Miasta Kielce, b.r.; BIP Urząd Miejski w Sandomierzu, b.r.; BIP Urząd Miejski w Starachowicach, b.r.).

to z decydującego znaczenia regionalnych programów operacyjnych w rozwoju społeczno-gospodarczym regionów, na które w perspektywie finansowej 2014–2020 prawie dwukrotnie zwiększono kwoty (Wilk, 2018).

Rysunek 3. Środki europejskie w podziale na działy klasyfikacji budżetowej w badanych miastach

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z wykonania budżetów badanych miast za okres 2018–2022 r. (BIP Miasto Ostrowiec Świętokrzyski, b.r.; BIP Miasto Skarżysko-Kamienna, b.r.; BIP Urząd Miasta Kielce, b.r.; BIP Urząd Miejski w Sandomierzu, b.r.; BIP Urząd Miejski w Starachowicach, b.r.)

Na podstawie zapisów ustawy o finansach publicznych (*Ustawa*, 2009) dochody budżetu samorządowego dzieli się na bieżące i majątkowe. Ustawodawca do dochodów majątkowych zaliczył dotacje i środki przeznaczone na inwestycje, dochody ze sprzedaży majątku oraz dochody z tytułu przekształcenia prawa użytkownictwa wieczystego w prawo własności. Z kolei przez pojęcie dochodów bieżących rozumie się dochody niebędące dochodami majątkowymi (Sołtyk, 2020). Funkcjonujący mechanizm zasilania gmin środkami finansowymi nie sprzyja utrzymaniu ciągłości i stabilności finansowania wydatków inwestycyjnych, traktując priorytetowo wydatki bieżące. W znacznym stopniu wykorzystywane są instrumenty dłużne do finansowania inwestycji, dużym zainteresowaniem cieszą się również bezzwrotne środki z UE (Wyszkowska i Wyszkowski, 2021).

W niniejszym artykule odniesiono się również do kwestii wpływu deficytu budżetowego na poziom otrzymanych dotacji. Wyniki salda realizacji budżetów w badanych miastach zostały przedstawione w tabeli 7, w ujęciu procentowym. Deficyt budżetowy przez cały okres badawczy występował jedynie w Kielcach, w przypadku pozostałych czterech miast w poszczególnych latach przeważała nadwyżka budżetowa. Nie widać zatem zależności pomiędzy poziomem zadłużenia i wielkością środków otrzymanych w ramach funduszy unijnych w województwie świętokrzyskim. Jego stolica pomimo utrzymującego się deficytu zdobywa środki europejskie.

Tabela 7. Salda wykonania budżetów badanych miast w latach 2018–2022 (w %)

Miasto	2018 r.	2019 r.	2020 r.	2021 r.	2022 r.
Kielce	-11,39	-11,08	-7,56	-7,21	-8,54
Ostrowiec Świętokrzyski	2,03	8,35	2,89	3,07	0,96
Starachowice	-8,76	11,24	5,60	9,65	-4,74
Skarżysko-Kamienna	-0,55	4,39	0,98	5,16	-11,39
Sandomierz	-0,50	-6,64	5,56	1,81	-2,18

Źródło: opracowane własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z wykonania budżetów badanych miast za okres 2018–2022 (BIP Miasto Ostrowiec Świętokrzyski, b.r.; BIP Miasto Skarżysko-Kamienna, b.r.; BIP Urząd Miasta Kielce, b.r.; BIP Urząd Miejski w Sandomierzu, b.r.; BIP Urząd Miejski w Starachowicach, b.r.).

5. PODSUMOWANIE

Udział funduszy unijnych w dochodach badanych jednostek jest zróżnicowany i to zarówno w ujęciu względnym, jak i procentowym. O ile ujęcie względne jest tożsame z przedstawionym w literaturze, o tyle procentowy udział środków europejskich w dochodach badanej grupy prezentuje się inaczej. W analizowanym okresie na pierwszym miejscu znalazło się miasto zdecydowanie mniejsze od głównego ośrodka regionalnego. Nie wykazano związku pomiędzy liczbą mieszkańców, podmiotów gospodarczych przypadających na 1 mieszkańca czy liczbą bezrobotnych a wartością uzyskanych środków europejskich. Zależność taką widać w wydatkach budżetów miast na 1 mieszkańca – wyższa wartość wskaźnika przekłada się na większą kwotę środków unijnych w budżecie. W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że dla analizy udziału funduszy europejskich istotne jest przeliczenie ich wartości na 1 mieszkańca.

Należy zaznaczyć, że środki unijne przeznaczone są na różnorodne inicjatywy i nie da się wskazać w ogólnym ujęciu konkretnej sfery projektów realizowanych przez badane jednostki ze wsparciem UE. Najszerszy zakres tematyczny działań zaobserwowano w największym ośrodku. Świadczy to o dużej indywidualizacji realizowanych projektów i identyfikowaniu przez miasta własnych potrzeb. Nie można jednak pominąć faktu, że ponad połowa funduszy otrzymanych przez wszystkie badane miasta w analizowanym okresie została przeznaczona na działania w obszarze transportu i łączności z bardzo dużym udziałem Kielc. Potwierdza to wskazane w literaturze główne wydatkowanie środków europejskich w obszarze inwestycji (Churski, 2016). Warto wspomnieć również o rewitalizacji jako działaniu, które znajdziemy we wszystkich jednostkach.

Przeprowadzone badania potwierdziły prezentowane w literaturze przedmiotu poglądy, że większy ośrodek miejski zdobywa więcej środków europejskich, z których większość stanowią dotacje na inwestycje (Churski, 2014). Badania wykazały również omawiane przez innych badaczy występowanie czasowych wahań wielkości środków europejskich w budżetach jednostek samorządu terytorialnego. Przyczyny tych wahań to zarówno długość (siedem lat) perspektywy finansowej UE (Wyszkowska i Wyszkowski, 2021), jak i – zdaniem autora artykułu – różne okresy realizacji i rozliczenia dofinansowanych projektów. Porównując sposób ujęcia funduszy unijnych na podstawie klasyfikacji budżetowej, można zauważyć, że w każdej jednostce wygląda to inaczej. Pomimo ujednoczenia wprowadzonego dzięki tej klasyfikacji w budżetach badanych podmiotów w ramach środków europejskich znajdziemy te same inicjatywy, ale ujęte w różnych działach klasyfikacji budżetowej. Należy mieć to na uwadze, wykonując analizy poszczególnych rodzajów przedsięwzięć, gdyż ten sam rodzaj działania w poszczególnych jednostkach może być zapisany w różnych działach klasyfikacji. W badaniach dotyczących wykorzystania funduszy unijnych przez JST należałoby obok liczbowych wielkości względnych stosować wielkości wskaźnikowe, uwzględniające np. liczbę mieszkańców.

BIBLIOGRAFIA

- Bank Danych Lokalnych. (b.r.). <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start>
- Biuletyn Informacji Publicznej Miasto Ostrowiec Świętokrzyski. (b.r.). <https://bip.um.ostrowiec.pl>
- Biuletyn Informacji Publicznej Miasto Skarżysko-Kamienna. (b.r.). <https://bip.skarzysko.pl>
- Biuletyn Informacji Publicznej Urząd Miasta Kielce. (b.r.). <https://bipum.kielce.eu>
- Biuletyn Informacji Publicznej Urząd Miejski w Sandomierzu. (b.r.). <https://bip.um.sandomierz.pl>
- Biuletyn Informacji Publicznej Urząd Miejski w Starachowicach. (b.r.). <https://bip.um.starachowice.pl>
- Bożek, W. (2015). Znaczenie i wysokość środków pochodzących z budżetu Unii Europejskiej jako kategorii środków publicznych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu / Research Papers of Wrocław University of Economics*, 380, 117–126. <https://doi.org/10.15611/pn.2015.380.09>
- Churski, P. (2014). Wpływ funduszy Unii Europejskiej na rozwój Poznania na tle wybranych miast w Polsce – próba bilansu pierwszej dekady członkostwa w Unii Europejskiej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 27, 25–43. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2014.27.03>
- Churski, P. (2016). Przygotowanie samorządów ośrodków regionalnych w Polsce do absorpcji środków polityki spójności. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 33, 73–93. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rrpr/article/view/8635>
- Czyżewski, A., Matuszczak, A. (2016). Multiplikacja wydatków budżetu rolnego na 2016 rok przez budżet środków europejskich. *Studia i Prace WNEiZ US*, 44(3), 99–110. <https://doi.org/10.18276/sip.2016.44/3-07>
- Dworakowska, M. (2018). Dochody budżetowe jednostek samorządu terytorialnego z perspektywy absorpcji funduszy unijnych. *Optimum. Economic Studies*, 3(93), 51–62. <https://doi.org/10.15290/oes.2018.03.93.05>
- Dziuba, J. (2018). Polityka podatkowa a aktywność inwestycyjna jednostek samorządu terytorialnego w Polsce na przykładzie miast na prawach powiatu. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu / Research Papers of Wrocław University of Economics*, 528, 56–67. <https://doi.org/10.15611/pn.2018.528.05>
- Herman, A. (2012). Polskie gminy a Polityka Spójności UE po roku 2014. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 23(2), 2–2. <https://econjournals.sgh.waw.pl/KNoP/article/view/2001>
- Jegorow, D. (2015). Fundusze europejskie – stymulanta i destymulanta rozwoju Polski. *Roczniki Ekonomii i Zarządzania*, 7(1–2), 7–19. [https://doi.org/10.18290/reiz.2015.7\(43\)-1](https://doi.org/10.18290/reiz.2015.7(43)-1)
- Kardaś, A. (2014). Aktywizacja funkcjonalna małych miast przy pomocy środków z funduszy europejskich na przykładzie miasta i gminy Gołdap. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 18(3), 105–116. <https://doi.org/11089/10952>
- Koj, J., Dawid, M., Dawid, W., Kudłacz, K., Mróz, M., Stelmaszewska, N., Sykała, Ł. (2023). *Polityka inwestycyjna polskich miast*. IRMiR. <https://obserwatorium.miasta.pl/wp-content/uploads/2023/05/Polityka-inwestycyjna-polskich-miast.pdf>
- Komisja Europejska. (b.r.). <https://ec.europa.eu>
- Krasowska, K.E. (2021). *Rozwój zrównoważony małych miast Pomorza Zachodniego po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Uczelniane Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie. <https://oa.zut.edu.pl/handle/20.500.12539/482>
- Mikos, M. (2019). Zasięg dyfuzji bodźców gospodarczych – testowanie modelu rdzeń–peryferia w odniesieniu do kohezyjnej polityki regionalnej i lokalnej. *Studia z Polityki Publicznej*, 2(22), 55–87. <https://doi.org/10.33119/KSzPP/2019.2.3>
- Musiałkowska, I., Wiśniewski, M. (2017). Fundusze europejskie w finansowaniu rozwoju regionalnego i lokalnego przez samorząd terytorialny w Polsce. *Studia BAS*, 1(49), 87–107. <https://bibliotekanauki.pl/articles/11541734>
- Pancer-Cybulska, E. (2014). Miasta w polityce spójności Unii Europejskiej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 3(37), 127–135.
- Pietrowski, W. (2018). *Finansowe instrumenty polityki regionalnej w Polsce*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Portal Funduszy Europejskich. (b.r.). <https://www.fundusze.europiejskie.gov.pl>
- Portal Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Kieleckiego Obszaru Funkcjonalnego. (b.r.). <https://zitkof.kielce.eu>
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 2 marca 2010 r. w sprawie szczegółowej klasyfikacji dochodów, wydatków, przychodów i rozchodów oraz środków pochodzących ze źródeł zagranicznych, DzU 2010 nr 38, poz. 207 z późn. zmianami.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1301/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i przepisów szczególnych dotyczących celu „Inwestycje na rzecz wzrostu i zatrudnienia” oraz w sprawie uchylenia rozporządzenia (WE) nr 1080/2006. <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/1301/oj>
- Sołtyk, P. (2020). *Finanse samorządowe. Teoria i praktyka*. Difin.
- Strzelecki, Z. (2008). *Polityka regionalna*. W: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna* (s. 78–119). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szlachta, J., Zaleski, J. (2017). Wyzwania polskiej polityki regionalnej w kontekście polityki spójności UE po roku 2020. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu / Research Papers of Wrocław University of Economics*, 498, 336–350. <https://doi.org/10.15611/pn.2017.498.31>

- Świstak, M. (2018). *Polityka regionalna Unii Europejskiej jako polityka publiczna. Wobec potrzeby optymalizacji publicznego działania*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urząd Statystyczny w Kielcach. (2023). *Województwo świętokrzyskie w liczbach 2023*. <https://kielce.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/foldery/wojewodztwo-swietokrzyskie-w-liczbach-2023,2,21.html>
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych, DzU 2009 nr 157, poz. 1240.
- Wajda, M. (2022). Alokacja środków na programy regionalne – analiza i ocena propozycji zawartych w projekcie Umowy Partnerstwa dla realizacji polityki spójności 2021–2027 w Polsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 87(1), 53–54. <https://doi.org/10.7366/1509499518704>
- Wilk, K. (2018). Spójność gospodarcza krajów i regionów Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Polski. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu / Research Papers of Wrocław University of Economics*, 536, 179–189. <https://doi.org/10.15611/pn.2018.536.17>
- Wojarska, M. (2020). Jednostki samorządu terytorialnego w Polsce jako beneficjenci funduszy Unii Europejskiej. W: E. Małecka-Ziemińska (red.), *Fundusze europejskie w regionach. Dotychczasowe doświadczenia i wyzwania* (s. 73–87). Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Wyszkowska, D., Wyszkowski, A. (2021). Fundusze Unii Europejskiej a wydatki inwestycyjne gmin w Polsce w latach 2010–2020. *Studia BAS*, 4(68), 67–84. <https://doi.org/10.31268/StudiaBAS.2021.36>

Artykuł wpłynął:
10 czerwca 2023
Zaakceptowano do druku:
18 sierpnia 2023

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11248.23.0.C
Ark. druk. 13,75

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A,
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. +48 42 635 55 77